

30.757
9.497.i

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО XXXIV. Бр. 231.

МИЛУТИН Д. ЛАЗАРЕВИЋ

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
И УЈЕДИЊЕЊЕ

**СРПСКО-ТУРСКИ РАТ
1912 ГОДИНЕ**

КЊИГА ТРЕЋА

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО XXXIV. БР. 231.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДНЕ ДОМАШНОСТИ
БЕОГРАД

МИЛУТИН Д. ЛАЗАРЕВИЋ

НАШИ РАТОВИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ

СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1912 ГОДИНЕ

КЊИГА ТРЕЋА

са 4 карте у прилогу и 7 скица у тексту

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Бр. 30757

Страна 9.497.1

БЕОГРАД

1931.

ШТАМПА И ПОВЕЗ
ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА „НАРОДНА ПРОСВЕТА“
БЕОГРАД

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДНЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ
БЕСКОВАЈ

БИТОЉСКА ОПЕРАЦИЈА

Увод

I

Када је 11. октобра по подне, односно другог дана Кумановске Битке, видео да је све пропало, командант VII корпуса, Фети паша, проби се кроз гужву која се од одступајућих трупа бејаше направила на скопљанском друму, и међу првима дојури у Скопље. После њега, тамо је околним путем преко Хаџалара стигао командант VI корпуса, Цавид паша, чија Битољска редифска дивизија и 6. стрељачки пук одступаху преко села Добрежана такође ка Скопљу, одвојивши се од 17. низамске дивизије, која је опет била прснула ка Овчем Пољу.

Намера Фети пашина била је да организује одбрану Скопља. Али од тога мораде одустати, како се у депеши упућеној главнокомандујућем Западне Војске, Али Ризи, беше изразио, „на молбу грађана“, а у ствари из сасвим других узрока. Његове и Цавид пашине трупе потпуно су биле растројене и деморалисане. Како је која од њих стижала, повећавала је хаос који је већ био узео маха у вароши. Сем једног низамског батаљона који бејаше дошао с југа, није било свежих трупа, у оскудици којих није се ни могло приступити једној таквој операцији. А сем тога, постојала је и опасност да Моравска дивизија II позива, која од Приштине надираше Качанику, не доведе у питање безбедност Тетова, преко кога је водила његова комуникациона линија за Битољ.

Не стигавши ни да се уреде, овдашње трупе VI и VII корпуса се следећег дана по изгубљеној битки, 12. октобра, дакле истога дана када Моравска дивизија II позива заузе Феризовић, повукоше ка Тетову, и то тако журно да је овај њихов покрет лично на право бегство. У самом Скопљу, поред многе друге спреме са којом се после богато снабдеше наше трупе, остављена су била сва оруђа хаубичког дивизиона који је учествовао у Кумановској Битки као саставни део VII корпуса. Овај дивизион био је у колони, па кад је челом својим наишао на Душанов мост, возари, одједном обузети паником на глас да долази српска коњица које у самој ствари није било ни од које, пресекоше штранге и нагоше бежати. То исто се беше случило и пољској артилерији овога корпуса негде на друму за Тетово, с том разликом што је Фети паша преплашене возаре вратио и помоћу њих одвукао напуштене топове. Иначе, било је пуно бегунаца који се, уз избеглице и особље разних надлештава, спасаваху и тога и сутрашњег дана до подне железницом за Велес.

У Тетову се 13. октобра, на дан уласка наше војске у Скопље, тим трупамa придружише и остаци Приштинског Одредa без артилерије коју беху оставили у Качанику. Овај одред и VII корпус, који укупно нису бројали више од 6000 људи, провели овде неколико дана, благодарећи нашој неактивности и околности што Моравска дивизија II позива није од Качаника скренула у десно ка Тетову него је продужила за Скопље. Тек 17., када су се пред Тетовом појавили предњи делови Моравске дивизије II позива из Скопља, они одступише ка Гостивару, с тим да их после, кад се будемо на њих поново навратили, затекнемо у сукобу са овом нашом дивизијом код Кичева. А што се тиче делова VI корпуса који се ка Тетову бејаху повукли заједно са остацима VII корпуса, они се у овој вароши нису задржавали, него су

похитали преко Гостивара и Кичева ка Битољу, на сједињење са својом 17. низамском дивизијом која је одступила преко Велеса и Прилепа.

Слично је прошла и друга половина турске Вардарске Армије, коју сачињаваху 17. низамска дивизија из VI и 13. низамска и Штипска редифска дивизија из V корпуса, а која на завршетку битке бејаше прснула ка Овчем Пољу. Ни она се, и поред свеколике спорости у гоњењу од стране наше Прве Армије, није могла скрасити на овој висоравни, јер је имала разлога бојати се за свој десни бок, изложен ударцу Бугара од Кочана, према којима су турске трупе такође биле у пуном повлачењу. А сем тога, изузев 13. низамску дивизију која је последња одступила са бојишта и која је још једина и одржала своју компактност, све остале биле су у жалосном стању. „Долазећи у Св. Николу“, прича у својим успоменама Зеки паша, „месечина је осветљавала на све стране. У путу сам сустизао мноштво коњаника, и кад сам их пажљивије загледао, видео сам војнике који су јахали артилеријске коње и терали што су брже могли. Вардарска Армија на тај начин беше се претворила у некакву коњичку гомилу.“ Код таквог стања стварно, и да није било бојазни за безбедност десног бока, свој тој већим делом безобличној маси и није остајало друго него да одмах продужи даље. И она је 12. октобра одступила ка Велесу, где се тога и следећег дана слеглоше још и 15. и 16. низамска дивизија са линије Кочане—Црни Врх.

Остатци 17. низамске дивизије ни овде се не задржаше, већ одоше за Битољ, да се тамо преуреду и попуне. Штипска редифска дивизија, међутим, није ни стигла до Велеса. Она се у путу беше сасвим растурила и као засебна јединица више није ни постојала. На лицу, према томе, остадоше 13., 15. и 16. низамска дивизија. За време док су се оне бавиле у Велесу, Кара Саид, који их

све три беше узео под своју команду, успео је да код њих колико толико поврати ред и да их у неколико попуни бегунцима из других јединица, рачунајући ту оне који се беху спасли железницом из Скопља. Али, ма да никаквог јачег притиска с наше стране није било, поменуте дивизије одступише 15. октобра у вече у правцу Прилепа. Зеки паша бејаше се побојао да му српска војска преко Тетова, Гостивара и Кичева и грчка војска западном страном Островског Језера не загрозе одступници, па је зато похитао да их приведе ближе Битољу. Код Велеса остаде као заштитница Коњичка дивизија, која бејаше код Скопља прешла на десну обалу Вардара и том обалом доспела овамо, но од које је, због смањеног бројног стања, сада био формиран свега један коњички пук. Но и она се у току 16. октобра, под претњом напада од стране II бригаде наше Коњичке дивизије, повуче прилепским друмом за осталим трупама.

На положајима испред Прилепа, специјално на планинским превојима код Присата и Плетвара, требао је да се српској војсци понуди јачи отпор. У том смислу предузете су биле све потребне припреме. Положаји су се журно утврђивали. Одступајуће трупе из Велеса отпочеше у току 17. октобра пристизати и распоређивати се на њима. Из Битоља су били доведени неки ситни делови за поуну ових, као и 4000 не-наоружаних рекрута који на неки начин беху из Анадолије стигли на овај део ратишта. Наређено је било и 17. низамској дивизији, која се урешиваше у Битољу, да дође овамо.

Али у том стиже од главнокомандујућег Западне Војске, Али Ризе, наређење да се, за операције против Грка, који су код Кајалара 16. октобра разбили 18. низамску дивизију и на тај начин с леђа загрозили Вардарској Армији и Битољу, концентришу, под командом коман-

данта VI корпуса, Цавид паше, 16. и 17. низамска и Битољска редифска дивизија. На положајима испред Прилепа, према томе, остадоше 13. и 15. низамска дивизија, док је 16. одмаршовала 18. октобра ка Битољу, одакле је имала да се транспортује железницом за Флорину, која је била назначена за концентрациону тачку напред побројаних трупа. Искрснула је дакле потреба да се са јачом снагом нападну Грци. Но, у духу начела за дејство по унутрашњим операцијским правцима, док се Цавид паша на челу горе поменутих трупа буде носио на југу са Грцима, Фети паша и Кара Саид имали су, први са остатцима свог VII корпуса и Приштинског Одред код Кичева, а други са 13. и 15. низамском дивизијом из свог V корпуса код Прилепа, да задржавају наше победоносне трупе са севера.

II

По заузећу Скопља, нашој војсци требало је још неколико дана па да заузме Штип, Велес и Тетово, полазне тачке за даље наступање ка Солуну и Битољу. Толико је наша Врховна Команда из необавештености пипала, маневрујући и тражећи свеже трупе главне снаге турске војске на потпуно празном Овчем Пољу. У Штип 16. октобра уђоше бугарска 1. бригада и наш XIV пешадијски пук I позива са придатом му брдском батеријом, једини представници наше Друге Армије у сливу Вардара. Једини, велимо с тога што су јој се дивизије биле раштркале на две разне стране: Тимочка I позива, без напред означеног пука, још 14. октобра одмаршовала је са Црног Врха у Бугарску за операције код Једрена, а друге две бригаде бугарске Рилске дивизије беху се сасвим одметнуле и за свој рачун ангажовале у реону Пехчева и Струме на правцу за Серез и Солун. У Велес је такође 16. октобра умаршовала II бригада наше Коњичке дивизије. Стра-

тегијској коњици, коју у овом моменту представљаше ова бригада, јер је I била враћена у Скопље, требало је, према томе, више од четири дана, од како је био изгубљен додир са непријатељем, да се честито стави на чело Прве Армије којој је била придата. Најзад, Тетово је 17. октобра било заузето од стране Моравске дивизије II позива из састава Треће Армије, чије остале трупе беху задржане иза ње и Прве Армије у својству опште резерве, и то: Моравска бригада у Скопљу и Шумадијска дивизија I позива код села Арџенице у близини Катланова, на путу Скопље—Велес.

По заузећу тих вароши, дотле учмале ратне операције опет почеше узимати енергичнији ток. Управо, од тада настаје један велики разлаз наших армија, које беху успеле да се сједине после Кумановске Битке, што ће рећи тек пошто је непријатељ био измакао њиховом челичном загрљају.

Тако дакле, Дунавска дивизија II позива из састава Прве Армије кренула се беше са Зубовског Рида преко Страцина и Криве Паланке за Ђустендил. Она је, заједно са раније упућеном у Бугарску Тимочком дивизијом I позива, имала да образује Другу Армију, одређену да учествује у опсади Једрена под непосредним налозима бугарске Врховне Команде. Наша помоћ Бугарској за операције на Маричком војишту није била предвиђена постојећом војном конвенцијом. По тој конвенцији, тамо је, после првих пресудних успеха на Вардарском војишту, требала бити упућена бугарска Рилска дивизија, која, после Кумановске Битке, на овом војишту више није била потребна. Па ипак, Бугари су, из чисто себичних разлога, упорно инсистирали на томе да она остане где је, а да се место ње на Једрене пошаљу наше две дивизије. Тражили су од нас једну одиста велику жртву. И ми, свесни својих високих савезничких обавеза, које се не могу све у напред регулисати

уговорима и конвенцијама, и опасности која би могла наступити и за наше тековине у Македонији ако Бугари којим случајем буду претрпели пораз у Тракији, морали смо, наравно, на њу пристати. У толико пре што је ова област била најближа главним изворима војничке снаге Турске Царевине.

Моравска бригада I и Моравска дивизија II позива, пак, отпадоше из састава Треће Армије и ставише се под непосредну управу Врховне Команде. Моравска бригада, без I прекобројног пешадијског пука који је био упућен у Тетово као појачање Моравској дивизији II позива и на место кога је ушао у њен састав VI прекобројни пешадијски пук, остала је у Скопљу. А Моравска дивизија II позива, ојачана I прекобројним пешадијским пуком, I коњичким пуком из састава I коњичке бригаде чији је III пук и даље био задржан у Скопљу, и 1. коњичком батеријом, пошла је 19. октобра из Тетова са задатком да наступа преко Гостивара на Кичево. На тај начин, у Трећој Армији остадоше Шумадијска дивизија I позива, која је 18. октобра била враћена из Арценице у Скопље, с тим да истог дана продужи марш кроз Качанички кланац, и Дринска дивизија II позива, која је још увек била у Приштини. Са тим двома дивизијама поменута армија је имала да освоји Призрен и Ђаковицу, две полазне тачке за даље оперисање кроз Албанију за Јадранско приморје.

Један део Прве Армије имао је да наступа ка Прилепу. У том циљу Моравска и Дринска дивизија I позива биле су 18. октобра у вече прикупљене у Велесу. Коњичка дивизија, у чијем се саставу сада налажаху њена II бригада, 2. коњичка батерија и привремено придати јој Моравски дивизијски коњички пук, одмаршовала је тога дана прилепским друмом до села Извора, где је зановила, организујући се предстражама према теснацу, којим се

тај друм даље пење ка планинском превоју код присатске карауле. Њена десна побочница, коју сачињаваху један ескадрон II коњичког пука и четнички одред Војводе Вука, доспела је до села Теова и Оморана, на правцу за планински комплекс Мукоса, који поменути теснац затвара са западне стране. А њена лева побочница, коју образоваху један ескадрон II коњичког пука, 2. батаљон II пешадијског пука и 1. брдска батерија придата дотле Моравској дивизији I позива, стигла је до села Крајника у правцу планина Попадије и Ворице, које тај теснац затварају са источне стране.

Други део Прве Армије, пак, одређен је био да остане на Брегалници и у долини Вардара због добивених нетачних вести да је знатан део турске Вардарске Армије одступио сувим и железницом ка Солуну. Тако, дакле, Дунавска дивизија I позива, у чији су састав ушле две брдске батерије које су раније биле код Тимочке I позива, задржана је била код Штипа, на место бугарске 1. бригаде и нашег XIV пешадијског пука који су, због некаквих узнемиравајућих гласова о наступању Турака преко планине Пљачкавице, били упућени за Кочане. А Тимочка дивизија II позива била је принуђена да се задржи код манастира Св. Богородице према ушћу Пчиње у Вардар још и због тога што је очекивала да јој стигне профијантска колона железницом из Ниша.

А. — Бој код Прилепа

1. Присат и Плетвар

19.—23. октобра

I

У току 19. октобра Дринска дивизија I позива остала је у Велесу, Моравска I позива одмаршовала је у напред до села Извора, а главнина Коњичке дивизије — два ескадрона II коњичког пука, Моравски дивизијски коњички пук и 2. коњичка батерија — помакла се беше само неколико километара у напред и, избегавајући да се ангажује у теснацу, заноћила је код хана Бабуне. Ескадрон II коњичког пука у десној побочници одмаршовао је из Тетова преко Ореовог Дола и даље, верући се планинским стазама, избио на превој између планинског врха Љуте (к. 1499) и гредe Мукоса североисточно од села Дреновца. Одавде пак продужио је гредом и стигао на северну ивицу највишег платоа на Мукосу, десно од к. 1445, северозападно од карауле Присата, где је морао да се заустави, јер је пред собом на неких 600 метара, а на јужној ивици истога платоа, наишао на турске две чете. Ове две чете служиле су као нека бочна заштита турским трупaма које држаху косу, која се са исте ивице платоа прилично нагло спушта ка присатском превоју, односно друму, фронтом према теснацу. Четнички одред, долазећи из Оморана јаругом Мукоске Реке, приспео је на положај овог ескадрона и тамо остао

да преноћи заједно са IV коњичким пуком који је после њега овамо наишао гребеном Малог Мукоса. Овај пук био је у претходници Коњичке дивизије и до наспрам села Степанца наступао је друмом, па је онда, оставивши на њему свој претходнички ескадрон, са остатком скренуо у десно и дохватио се именоване греде. Најзад, лева побочница — ескадрон II коњичког пука, 2. батаљон II пешадијског пука и 1. брдска батерија — бежаше се пребацила преко планине Попадије и, оставивши за собом село Никодим, заноћила је у селу Топлици на источној падини планине Козјака, у близини друма Кавадар—Прилеп.

Према усменом споразуму, постигнутом између команданата Коњичке и Моравске дивизије I позива који се 20. октобра ујутру састадоше у хану Бабуни, требало је даљи рад подесити тако да се овај опасан теснац изманеврује на обема странама његовим, пошто би нас његово форсирање с фронта могло стати скупих жртава, и ако се код нас рачунало да ту нема више од неколико турских батаљона са свега једном брдском батеријом. У том циљу, било је пројектовано да један батаљон XVI пешадијског пука са два митраљеза одмаршује преко села Степанца и Малог Мукоса за IV коњичким пуком, с тим да заједно с њиме нападне и заузме горе поменути положај на Мукосу северозападно од присатске карауле. Главнина Коњичке дивизије, ојачана целим II пешадијским пуком, имала је да скрене на југ и да се преко села Никодима, идући трагом своје леве побочнице, пребаци на друм Кавадар—Прилеп ради заузимања планинског превоја код Плетвара. А остатак Моравске дивизије I позива имао је да сачека код села Извора, докле му од стране тих крилних колона не буде ослобођен пролаз кроз теснац. Резултати ће показати да је ова мера била недовољна, бар што се тиче дејствовања у реону планине Мукоса. С обзиром на оскудицу у брд-

ској артилерији која је једина и могла бити употребљена на томе правцу, ова би мера може бити била недовољна чак и у случају да је непријатељ испред Прилепа одиста располагао са снагом коју беху замислили поменути наша два дивизијара.

У току овога дана, десна и лева побочница Коњичке дивизије, онако усамљене, издржаше доста јаку борбу на својим правцима наступања. Тако, четнички одред предузео је од самог јутра напад на јужну ивицу највишег платоа на Мукосу. Магла је била тако густа, да се ни на неколико корака није видело. Због ње, и велике хладноће, од које се није могло дуго опстати на платоу, напад је морао бити обустављен, после чега се одред повукао у влашке колибе одмах иза северне ивице платоа, где га је пред вече затекао 3. батаљон XVI пешадијског пука који, према напред наведеном, бејаше овамо упућен. IV коњички пук, у чији је састав, на место његовог претходничког ескадрона остављеног јучерашњег дана на прилепском друму према теснацу, привремено ушао ескадрон II коњичког пука из дотадашње десне побочнице, није узимао учешћа у томе нападу. Кад је видео да због магле не може бити од помоћи четничком одреду, одјахао је у десно до села Дреновца и ту преноћио, са намером да сутрашњега дана у ширем смислу искористи свој бочни положај. Што се пак тиче леве побочнице, она је била пошла да осваја планински превој код Плетвара, али се одмах показало да је њена снага била недовољна да са тога по природи веома јаког положаја отера турску посаду, која није била мања од два до три батаљона и четири топа. Од Топлице, где је провела ноћ, сишла је сеоским путем на друм Кавадар—Прилеп код села Тројака. Одавде пак ударила је друмом, док не почеше око ње падати артилеријски метци, па је после продужила наступати борбеним поретком: 2. батаљон II пешадијског пука десно, а ескадрон II коњичког

пука лево од друма. Када њени стрељачки стројсви уђоше у сферу јаке пешадијске ватре са превоја, била је потпуно заустављена. На крају крајева, када поче да пада мрак, она се повуче у село Тројаке, да би се заклонила и од ледене суснежице, која је војницима тако рећи продирала до сржи.

У том времену главнина Коњичке дивизије и три батаљона II пешадијског пука стигоше на преноћиште у село Никодим, доста далеко од места где је истакнута лева побочница на показани начин водила борбу. Моравска дивизија I позива пак, у очекивању позитивних резултата на правцима наступања крилних колона које су, због даљине и врлетног терена, за овај дан задоцниле са ступањем у борбу, остала је код села Извора и сачекала Дринску дивизију I позива, која је овога дана домаршовала из Велеса.

Сад је било извесно да се на попречној планинској греди, која затвара приступ из Велеса и Кавадара за Прилеп, налази много јача снага но што се код нас првобитно мислило, и да ће за савлађивање њено морати да се ангажује и остатак Моравске, па чак, може бити, ако не цела, а оно бар једним својим делом, још и Дринска дивизија I позива. Отуда, за 21. октобар било је предвиђено да се повећа број нападних колона и прибегне фронталном нападу који је дотле био брижљиво избегаван. Није било пропуштено ни да се ојача десна колона, која је још једина и имала слободног простора за наткриљавање непријатељског фронта, но која, због тога што није била благовремено уочена потреба за једним јачим крилним маневром у овоме правцу, бејаше за сада заступљена у 3. батаљону XVI пешадијског пука, четничком одреду и IV коњичком пуку.

У нападу за први мах имале су узети учешћа Коњичка и Моравска дивизија I позива. Прва је била одређена да напада на превој код Плетвара,

у ком правцу и иначе је већ била диригована. Другој је пало у део да се обруши на остале делове непријатељског фронта, подељена у три колоне. III и XVI пешадијски пук, као десна колона, имали су да се упуте преко села Степанца и к. 1445 на Мукосу ка селу Присату и тим правцем заобиђу превој код истоимене карауле. Три батаљона I пешадијског пука и једна батерија Моравског пољског артилеријског пука, као средња колона, имали су да наступају кроз теснац и тај превој нападно с фронта. II пешадијски пук, без свог 2. батаљона који је био у селу Тројацима, имао је да се одвоји од Коњичке дивизије и, као лева колона, да од Никодима удари преко планине Вориле на планински чвор изнад села Крстеца, који затвара приступ у прилично широку котлину реке Пештерице, и у исто време, у виду темена испаднога угла, чини спону између планинске групе која формира превој код Присата и планинске групе у којој је утиснут превој код Плетвара. Један батаљон I пешадијског пука имао је да се креће за средњом колоном као дивизијска резерва, праћен, пошто терен на странама теснаца не дозвољаваше употребу пољске артилерије, Моравским пољским артилеријским пуком, без оне батерије придате средњој колони.

За развој Дринске дивизије I позива, кад већ не беше узет у комбинацију веома значајан и за Турке веома опасан заобилазни правац уз реку Бабуну и Брезницу на село Габровник и преко овог на село Десово у изворном пределу Црне Реке, није било места. Она је, услед тога, морала, док јој се не отвори поље рада, ићи за Моравском I позива. Њена десна колона, у коју ће ући VI и XVII пешадијски пук, добила је задатак да пође за десном колоном Моравске дивизије, с тим да после скрене у десно за Небрегово. А лева, коју ће образовати IV и V пешадијски и Дрински пољски артилеријски пук (без 2. дивизиона, који је:

са Дунавском дивизијом II позива отишао на Једрене), имала је да се креће за средњом колоном, односно општом резервом исте дивизије.

Снага Турака, у времену доношења одлуке за општи напад на њихове положаје, овако је била распоређена: на десном крилу 13., а на левом крилу 15. низамска дивизија. Прва је једним одредом држала превој код Плетвара, односно линију Бадимаш—Дервен—Баба, која херметички затвара друм Кавадар—Прилеп. Њеном реону припадали су још и Козјак и планински чвор више села Крстеца према планини Ворили, преко које ће ударити II пешадијски пук, односно лева колона Моравске дивизије I позива, због чега је њена резерва, да би се нашла на средокраћи, била груписана у селу Ораховцу. Али на тим висинама налажаху се само неколико водова из батаљона који је био истакнут у напред за чување котлине реке Пештерице и са својом главнином био смештен у селу Крстецу. Мислило се да се Срби по онако хладном времену неће хтети ни моћи верати тамошњим врлетним тереном, па зато је и била на тај одсек обраћена овако слаба пажња. Друга је држала гребен Боруле и косу која се од задње, односно јужне ивице највишег платоа на Мукосу, спушта ка присатском превоју. Она је дакле затварала приступ Прилепу друмом из Велеса. Да би одбрана присатског превоја била потпунија, ова дивизија је требала да поседне и цео гребен од к. 1445 на Мукосу до планинског врха Љуте. Али Турци, који, где год су могли, нарочито у овом зимском времену, избегаваху операције у високим планинама, за ту сврху нису били одредили довољну снагу. Правце који преко овог гребена воде ка селу Дреновцу, као и онај који преко села Гобровника и превоја с оне стране планинског врха Љуте изводи на село Десово, осматрали су неки коњички делови. Овима

пак имали су на случај нужде послужити као потпора један до два батаљона, која је снага била постављена у селу М. Мраморани западно од Златоврха и манастира Трескавца.

II

У свануће 21. октобра настадоше покрети по напред изложеном нападном плану. Тада се кренуше челима својим обе групе Моравске дивизије I позива, како она која је са Коњичком дивизијом провела ноћ у селу Никодиму, тако и она која је прошлога дана преданила на положајима код села Извора. II пешадијски пук са своја три батаљона пошао је из Никодима, сада као лева колона своје дивизије, уз стрму падину планине Ворице, са тежњом да се гребеном ове планине дохвати планинског чвора више села Крстеца. Остатак дивизије, који је требао дати десну и средњу колону и дивизијску резерву, упутио се беше из села Извора уз теснац који у крајњој линији изводи на присатски превој. За њим се знатно доцније, када на њих бејаше дошао ред, кренуше и трупе Дринске дивизије I позива, које беху преноћиле иза Моравске код Извора. А што се тиче Коњичке дивизије, која по одласку II пешадијског пука на Ворицу остаде сама у Никодиму, она је у 9 сати пре подне пошла из овога села за Тројаке, на сједињење са деловима који се још од синоћ тамо налажаху.

Трупе Моравске и Дринске дивизије I позива, упућене теснацем, још у самом почетку су биле подељене у колоне, и ако им је требало прилично времена док буду стигле у висину села Степанца, где су се требале раставити. До наспрам овога села колоне су ишле: код Моравске једна поред друге, десна уз саму реку, а средња и за њом дивизијска резерва друмом, а код Дринске дивизије једна иза друге, најпре десна па за њом лева, обадве дакле друмом. Десна колона Моравске дивизије

зије код Степанца је ударила планинском стазом која изводи на седло између Малог Мукоса и Бесне Бабе. Одатле је по задатку требала ићи ка к. 1445 на Мукосу и даље селу Присату. Али се командант дивизије, који је био на њеном челу, бејаше успут предомислио, па је одведе преко Мукоске Реке и Перунике (к. 1122) ка превоју између Мукоса и планинског врха Љуте североисточно од села Дреновца. Ако је помишљао на какав шири обилазни или обухватни маневар, то му није било рђаво. Средња колона и за њом дивизијска резерва, праћене, свакако због некакве омашке у дивизијској заповести, целокупном дивизијском трупном комором која је силно отежавала и успоравала марш позадњих трупа, продужише, међутим, надирати уз теснац. Десна колона Дринске дивизије, када много доцније, провлачећи се с муком кроз комору, бејаше доспела до наспрам напред именованог села, ударила је у десно за десном колоном Моравске. А лева, када најзад и она пристиже, продужила је друмом за средњом колоном и резервом Моравске дивизије, специјално за Моравским пољским артилеријским пуком.

За време пак док су се на показани начин формирале и разводиле нападне колоне од трупа сасрећених дотле у Никодиму и у околини села Извора, код истакнутих у напред крилних одреда одиграше се значајни догађаји. Одред у Тројацима бејаше се овога јутра кренуо ка превоју код Плетвара, са намером да тамо по други пут окуша срећу која му прошлога дана, као што нам је познато, није била наклоњена. Али га у путу сустиже наређење команданта Коњичке дивизије да према превоју остану само ескадрон и једна чета, а три чете и брдска батерија да се попну на Козјак и оданде потпомогну наступање леве колоне Моравске дивизије ка Крстецу. Једна чета и иначе је, као десна побочница целог одреда, већ била почела да се пуже уз стрме литице ове шиљасте и

снегом покривене планине. Сада пак, за њом се упутише две чете из главнине, док је чета из претходнице била задржана на правцу за Плетвар, а за овима пошла је и брдска батерија, ма да су сељани из околине тврдили да коњска нога никад туда није крочила. На супротном пак крилу, односно на северној ивици највишег платоа на Мукосу, код к. 1445, командант четничког одреда и командант 3. батаљона XVI пешадијског пука беху се договорили да пред зору заједнички нападну јужну ивицу истога платоа. Али, нешто због магле и ужасне хладноће од које се беху замрзли митраљези, а нешто и због неактивности команданта батаљона, на положај у заказано време изађоше само четници и једна чета. Па ипак, напад је био изведен са великом жестином. Наши срчани стрелци више пута су достигали и до јуришне даљине. Али им, под смртоносном ватром двају брдских топова и турских пешака, згодно заклоњених у тамошњим камењарима, сви напори остадоше узалудни. На крају крајева, око подне већи део првог борбеног реда наже назад и зарази паником пешаке који су били у заклону, те се цео батаљон разбеже, док је мањи остао прикривен у удољу између нашег нападаог и турског одбранбеног положаја, па му је тек око 4 сата по подне пошло за руком да се одавде извуче и придружи четничком одреду који је већим својим делом био задржан на положају. Још је горе прошао IV коњички пук, који овога дана бејаше из Дреновца прешао у Десово, да би затворио правац који из овога села води преко Габровника и даље низ реку Брезицу у позадину свију наших трупа упућених ка Прилепу. Извештене о његовом доласку у ово село од мештана муслимана, турске трупе, у јачини један до два батаљона, кренуше се из М. Мраморана да га нападну. За време њиховог приближавања, три топа са положаја код овога села бацише неколико метака у

село, где су се наши коњаници, не знајући да се налазе у близини непријатељевој, већ били разузурили. Изненађен артилеријском ватром, пук у највећој журби напусти село и поче да се пење уз косу Долгог Рида, где је мислио да се распореди за одбрану. Но у том га предусретеше бочном ватром мештани муслимани из села Брајилова, који, по договору са онима из Десова, похиташе овамо да му пресеку пут одступања, и он се распршта. Ескадрони прснуше у назад и, отевши се из руку свога команданта, у највећем трку одјурише преко Габровика у Теово. Једно четрдесет коња остаде Турцима као плен. Толики број коњаника морао је, због тога, да бежи за осталима пешке.

Много су срећнији били II пешадијски пук из леве колоне Моравске дивизије I позива и његов деташовани 2. батаљон. Благодаречи несмотрености Турака према њима, њихови напори у савлађивању онако јаким препона, као што су Ворила и Козјак под дебелим снежним покривачем, били су крунисани успехом. Претходнички 3 батаљон на гребену Вориле препао је и заробис седамнаест турских војника, а затим, док се код 2. батаљона на Козјаку још водила борба, потиснуо је два турска вода са места где се састају гребени који се овамо стичу од Боруле и Козјака, и одакле се почиње спуштати стрменита стаза за село Крстец. Турски батаљон у овом селу, изненађен појавом наших трупа високо над њим, похита дубоком седлу између Боруле и дотичне зракасте планинске групе при врху пештеричке котлине, са намером да се тамошњим подеснијим за кретање тереном дохвати, ако може, изгубљеног положаја. На нашој страни, пак, то изазва развијање двеју чета 4. батаљона са чела главнине спрам десног бока развијеног према селу Крстцу претходничког 3. батаљона и упућивање њихово на истакнути кљуи више самог седла, од при-

лике за један километар западно од к. 1475. У том, деташовани 2. батаљон заузео горостасни врх Козјака и, на запрепашћење Турака, изведе на њега брдску батерију. Једна његова чета одмах се сасуљала у напуштено село Крстец, а батерија окупи гађати Турке у котлини Пештерице, те их то нагони да се још више рокирају ка напред поменутом седлу и све више потурају фронталној ватри истакнутих према њима двеју чета 4. батаљона. Најзад, са наступањем мрака ватра престави се. Истакнуте две чете 4. батаљона, по наређењу свог команданта пука који је желео да му трупе буду прикупљеније, повукоше се у састав свога батаљона који бејаше добио задатак да поседне и брани средину платоа код к. 1475, образујући десно крило свога пука у односу према трећем, који остаде на левом крилу изнад села Крстца, и 1.-ом, који бејаше задржан у резерви иза њих. На дотадашњем њиховом положају, односно на истакнутом кљуну више седла, остаде само један вод.

Остале нападне колоне дивизија из предње линије, међутим, стигле су овог дана само да подиђу непријатељским положајима које су по задатку имале нападати. Тако, Коњичка дивизија, која је долазила од Никодима, доспела је око 2 сата по подне пред превој код Плетвара. Тамо је затекла чету 2. батаљона II пешадијског и ескадрон II коњичког пука из дотадашње њене леве побочнице. Чета је била на јужном окомку Беличког Рида, а ескадрон на положају изнад села Беловодице. Немајући довољно снаге за освајање јаким положаја на поменутом превоју, дивизија се по доласку бејаше ограничила на њихово осматрање са пристojне даљине, специјално са линије коју су на крилима маркирали чета и ескадрон. У том циљу, два ескадрона II коњичког пука, који су дотле били у претходници, поставише предстраже десно од друма између њих, а Моравски дивизијски коњи-

чки пук и коњичка батерија, који су били у главнини, прикупише се као резерва испред села Тројака. Затим, три батаљона I пешадијског пука из средње колоне Моравске дивизије I позива, под ватром турске артилерије која је дејствовала са виса код саме присатске карауле, поседоше пред вече предњи положај Свињску Главу на једно три километра испред турског главног положаја: 4. на десном, 1. на левом крилу и 3. у резерви. Код левокрилног 1. батаљона пласираше се у вече два топа из 2. батерије 1. дивизиона Моравског пољског артилеријског пука, која је била придата овој колони. Дивизијска резерва, која је ишла за овом колоном — 2. батаљон I пешадијског пука и Моравски пољски артилеријски пук — задржала се беше у клисури одмах иза Абди пашиног хана. Најзад, десна колона, која је по првобитној намени требала да наступа западном страном теснаца ка селу Присату, но која је, као што смо напред видели, скренула на Перунику, због чега је нешто мало трпела од бочне ватре турских брдских топова са задње ивице највишег платоа на Мукосу, пред мрак је почела стизати на превој између мукоске греде и планинског врха Љуте, североисточно од села Дреновца. Једна пак чета из 2. батаљона XVI пешадијског пука, која се креташе гредом Малог Мукоса као њена лева побочница, дошла је на к. 1445 и тиме омогућила четничком одреду да одмаршује у село Дреновац, где му се сада отвараше шире поље рада. Поседање напред поменутог планинског превоја, наравно фронтом према равници Пелагоније која почињаше од његовог подножја, извршено је било по мраку. XVI пешадијски пук, који је био на челу колоне и према томе стигао први, бежаше се, без свог 3. батаљона који се искупљаше у јарузи Мукоске Реке, поставио лево од сеоског пута који води преко тога превоја. III пешадијски пук, који је доцније наишао, некаквом омашком поделио се беше на

два дела, ако не рачунамо као трећи чету 3. батаљона која је била послата да поседне планински врх Љуту и из које је доцније, преко ноћ, један и по вод био делегиран још више у десно, на Високо или Кадицу. Његов деснокрилни 1. батаљон заузео је камењар десно, а левокрилни 2. и друга два батаљона који образоваху пуковску резерву, обретоше се лево од XVI пешадијског пука. Потребе није било да се развија нормална мрежа осигурања, јер је предњи нагиб положаја био веома стрм и по готову неприступачан. Батаљони су били у скупу, и сви, рачунајући и оне у резерви и једног и другог пука, смештени на самом гребену који је био довољно широк, те их могаше на себи примити. Дошавши на превој, десна колона Моравске дивизије I позива створила је себи преимућство да непријатељске положаје око присатске карауле може сутрашњег дана врло лако изманевровати. Требала је само да се спусти ка Небрегову и одатле да се појави према гребену Црвеница—Једињак—Златоврх, па би непријатељ одмах морао напустити напред поменуте положаје. Истина, она би овим узела на себе улогу која је била намењена заосталој уназад десној колони Дринске дивизије I позива. Али би зато овој остало широко поље за маневровање у правцу дубље позадине непријатељеве. На пример, десна колона Дринске дивизије I позива могла би у том случају продирати ка селу Мажујчишту, југозападно од Златоврха. Али тај маневар, као што ћемо видети када будемо прешли на описивање операција које се одиграше 22. октобра, није био изведен, јер није постојала једна општа дирекција над радом дивизија упућених на Прилеп. Армијски штаб пустио је био команданте дивизија да се узајамним договорима довијају како знају и умеју, док се није из далеке позадине сасвим незгодно умешао у њихове послове.

Најзад, Дринска дивизија I позива у току

овога дана не беше стигла да измени свој положај јединице друге линије у односу према Моравској I позива и Коњичкој дивизији које су биле у предњој линији. Њен пољски артилеријски пук остао је на друму наспрам села Поменова. IV и V пешадијски пук из леве колоне заноћили су у клисури иза средње колоне и резерве Моравске дивизије I позива, а XVII и VI, који припадаху десној колони, прикупили се беху ради преноћишта на превоју између Малог Мукоса и Бесне Бабе, прилично далеко од планинског превоја преко кога су требали да се спусте ка Небрегову.

Ситуација код Турака сада је била оваква. Положаји левокрилне 15. низамске дивизије још нису били ни нападнути. Али је ипак зато, од доласка наших трупа на небрањени планински превој између мукоске греде и Љуте, ова дивизија стајала на стакленим ногама. Код деснокрилне 13. низамске дивизије, пак, стање је било повољније. Оно истина, на ивици котлине реке Пештерице њена одбранбена линија била је начета, што на први поглед представљаше велики губитак, као да је на томе месту био пробивен центар V корпуса. Али у самој ствари, ако би се предузеле сходне мере, то не би могло нахудити чврстину одбране главних превоја десно и лево од тога продора. Овај део турског фронта и иначе је био много истакнут у поље. Као такав није баш тако добро везивао положаје који непосредно затвараху и брањаху превоје код Присата и Плетвара, те према томе неке нарочите користи није нудио ни нападачу ни браниоцу. Да би нападач на том правцу постигао дефинитиван успех, под унакрсном ватром браниочевих батерија са Неврокопа и Таве, требао је да се тамошњим стрмим и местимично савршено одвесним нагибом спусти у саму котлину и да се даље пробија њоме. Како он није имао пољске артилерије, нити је уопште и било могућности да му се она тамо пребаци, тешко да

би се он и смео усудити на такав корак. Али Турци то схватише много трагичније. Уместо да што је више могуће појачају левокрилну 15.-ту којој предстојаше једно одиста тешко искушење, они одлучише да сутра ујутру са целокупном резервом 13. низамске дивизије на десноме крилу предузму контра-напад у циљу преотимања изгубљених тачака.

III

У свануће 22. октобра, две турске батерије беху постављене на Неврокопу и Ћави. А затим, кад се магла диже, обадве бљунуше ватру у правцу положаја на коме је са своја три батаљона преноћио II пешадијски пук из леве колоне Моравске дивизије I позива. Под заштитом ове ватре кренуше се из околине Ореховца турске нападне колоне. Једна слаба колона, која је свакако имала задатак да занима наш батаљон на Козјаку, попела се беше на Бабу, где се над њом укрстише шрапнели брдске батерије са Козјака и коњичке батерије постављене испред села Тројака. Друга, много јача колона упутила се беше превоју између Боруле и планинског чвора који је требало преотети и у путу се стаде развијати за напад, чиме даде повода чети 2. батаљона у Крстецу да се попне натраг на Козјак. Потом, својим левим крилом заузе југоисточни крај Боруле, да би се обезбедила од наших напада јаругом речице Студенице, а десним одбаци наш вод са истакнутог кљуна на супротној страни седла и отпоче нападати деснокрилни 4. батаљон II пешадијског пука на платоу код к. 1475.

Овај наш батаљон, под командом мајора Симе Ценића, имао је сада добро да повуче. Друга два батаљона, 3. на левом крилу и 1. у пуковској резерви, сем што му једног момента позајмише муницију, ништа му нису могли помоћи, јер за њихов развој на узаном платоу није било места.

Артилерије код њега није било, да би колико то-
 тико ублажио дејство двеју турских батерија ко-
 је га душмански засипаху гранатама. До душе, на

Размер 1:110 000 Еквидистанција 100 м.

Напад на присатски провај 22. октобра: ситуација између
 2 и 3 сата по подне.

Козјаку се налажаше једна наша брдска батерија.
 Али је она, пошто јој турска пешадија у главном
 бејаше измакла из домета, још једино била у

стању тући турску батерију на Неврокопу, због чега је ова једном приликом била принуђена да промени место. Турске трупе бесно кидисаваху горе на платоу, који је једнако трештао од експлозија распрснутих артилеријских метака и ручних бомби које наши војници вешто употребљаваху при одбијању сваког јуриша. Али положај је, истина по скупу цену, на крају крајева био одржан. Овај батаљон, својим храбрим држањем, унапред је оправдао назив „Гвоздени“, који је доцније, због сличних подвига, спонтано од целе војске био подарен његовом пуку. Јуначки је дакле издржао буру пред очима свога дивизијара, пуковника Илије Гојковића, који је био дошао на Ворулу по наређењу из штаба Прве Армије, да регулише везу између свог левог крила и Коњичке дивизије.

На другој страни, пак, три батаљона I пешадијског пука из средње колоне Моравске дивизије I позива имали су за овај дан да са свог полазног положаја на Свињској Глави нападају положај код присатске карауле, подразумевајући ту, разуме се, и северозападни део Боруле. Но у место тога, они су се поступним рокирањем полудесно дохватили кратког ребра на Мукосу источно од к. 1445 на којој се још од синоћ налажаше једна чета XVI пешадијског пука, и на тај начин форсирање теснаца, који је био брањен врло јаком унакрсном ватром са положаја код карауле и северозападно од ове, оставили су позадњим трупамa. Најпре, и то рано изјутра, ка поменутом ребру беху упућене две чете деснокрилног 4. батаљона, те да косом ватром са тог доминирајућег положаја потпомогну наступање осталих уз теснац. У 7 сати за њима одоше и друге две. Око 10 тамо се бејаше пребацио трећи из пуковске резерве. А око 11 његовом примеру следовао је и 1. батаљон са левог крила. Са тог новог положаја 4. батаљон дејствоваше ватром

на непријатеља према себи, а и на положају код карауле. Друга два, међутим, пошто за њих овде није било места, свили се беху на задњем нагибу положаја иза њега и тамо су остали до свршетка борбе.

Кад о њиховом скретању сазнаде командант Дринске дивизије I позива, генерал Павле Јуришић-Штурм, који према наређењу из армијског штаба бејаше узео на себе да управља операцијама у теснацу и висовима северозападно од овог, развио је у правцу друма 2. батаљон I пешадијског пука из дотадашње резерве Моравске дивизије I позива. А затим је похитао за својим V пешадијским пуком, који се раније био упутио уз јаругу речице Студенице са задатком да из ње напада на југоисточни део Боруле, па, кад га је стигао, издаде му наређење да се рашири у десно до везе са поменутиим батаљоном I пука, што ће рећи да својом нападном зоном захвати и северозападни део именоване планинске греде. Пук се онда разви за борбу. Деснокрилни 4. батаљон, за којим је био пошао и трећи, одређен да буде у пуковској резерви, одвоји се од осталих и упути се уз косу између Црничке Реке и потока, који се за нешто више од једног километра јужно од Абди-пашиног Хана улива у Студеницу, ка ћувику који се одоздо назираше између карауле и к. 1397. А централни први и левокрилни други стадоше се просторијом јужно од тога потока као козе пентрати уз тамошњи до крајности стрм нагиб ка највишим тачкама Боруле: поменутој коти и ћувику југоисточно од ње.

Кад се одатле вратио на друм, генерал Јуришић, на своје велико изненађење, опази да је и 2. батаљон I пешадијског пука за време његовог одсуства скренуо некуда у страну, којим поводом је био принуђен да створену празнину у правцу друма попуни првим батаљоном IV пешадијског пука. Али после кратког времена, тај батаљон из-

губи се у десно. На место његово, он онда упути други. Но овај опет удари у лево преко Црничке Реке ка 4-ом батаљону V пука, са којим је после продужио да се пење ка караули кроз густе честаре који су га добро заклањали од непријатељске ватре. На то генерал Јуришић, који се сада побоја да га не предухитри ноћ, одасла тамо 3. и за њим 4. батаљон. Али тога момента, — а то је било око 3 сата по подне — ватра на турској страни престаде. Све турске трупе са положаја, почев од највишег платоа на Мукосу па до близу к. 1397 на Борули, одступише тада под утицајем косе ватре 4. батаљона I пешадијског пука и фронталне ватре двају топова 2. и целе 6. батерије Моравског пољског артилеријског пука која је била изведена на једну косу североисточно од Абди-пашиног Хана, лево од друма, а може бити и под утицајем обилазног маневра који је тада у њиховом левом боку изводила десна колона Дринске дивизије I позива. Те, наше трупе — на десном крилу 3. и за овим 4. батаљон IV-ог, у средини, предвојен од ових јаругом Црничке Реке, 2. батаљон IV-ог и на левом крилу 4. батаљон V-ог, а иза ова два, како смо обавештени, 2. батаљон I пешадијског пука — између 3.20 и 4 сата по подне избише на њихов напуштени положај код карауле.

Међутим, 1. и 2. батаљон V пешадијског пука, верући се тамошњим одвесним литицама које им савршено растројише борбене поретке, тако да су то сада биле само гомиле које су пипале пред собом тражећи подеснија места где ће се моћи успузати на више, око 2 сата по подне добише бочну ватру са југоисточног дела Боруле од трупа крајњег левог крила 13. низамске дивизије која нападаше наш II пешадијски пук на положају изнад села Крстца. По две чете из оба батаљона, после кратког колебања, рокираше се у десно и од бочне ватре заклонише се иза једне косе, а

остале се сјурише у јаругу Студенице и низ ову чак до Абди-пашиног Хана. А што се тиче 3. батаљона који је као пуковска резерва ишао за одвојеним у десно 4-тим, он је, пре но што ће пасти у наше руке положај код карауле, окренуо фронт полулево у правцу к. 1397, и према томе, кад се трупе десно од њега, рачунајући и 4. батаљон његовога пука, уређиваху на освојеном положају, он је почињао ступати у борбу, обухватајући лево крило непријатељских трупа на овој коти.

Најзад, са десном колоном Моравске и десном колоном Дринске дивизије I позива учињена је била једна велика грешка. Оне су за овај дан биле стављене под команду команданта Дринске. Али је овај био преокупиран догађајима у теснацу, те није имао могућности да распростре свој лични утицај и на њих. А командант Моравске, који је понајпре и требао да командује њима, у толико пре што му је терен био познат, био је бачен чак на Ворулу, одакле је могао утицати само на рад своје слабе леве колоне од које, у самој ствари, није ни требало очекивати неке одлучније резултате. Истина, овамо је, као помоћни орган за непосредно управљање тим двома колонама, био упућен помоћник команданта Моравске дивизије I позива. Али је он стигао на лице места тек кад је његово присуство постало потпуно излишно.

Команданти III и XVI пешадијског пука из десне колоне Моравске дивизије I позива беху остављени да се сами одреде на коју ће страну. По свом првобитном задатку, они су требали да наступају преко к. 1445 ка селу Присату, док међутим њихов дивизијар бејаше их синоћ довео на планински превој према Небрегову, а није их обавестио шта је са овом изменом хтео. Пошто се не умедоше снаћи у тој ситуацији која је захтевала широке тактичке концепције, они се на крају крајева одлучише да, у духу напред поменутог првобитног задатка, скрену у лево гребеном

Мукоса ка к. 1445, где им је према неактивним Турцима осигуравала леви бок једна чета XVI пука. У следству те одлуке, почеше се, и то доста позно, рокирати у ту страну батаљон по батаљон. Доста позно, велимо с тога што је тек око 11 сати пре подне на северну ивицу највишег платоа на Мукосу код поменуте чете стигао претходнички 4. батаљон III пешадијског пука. Овај батаљон и 4. батаљон I пешадијског пука, који је затекао лево од себе, а који је једним својим делом дејствовао и на турске трупе код присатске карауле, те према томе опет вршио неку озбиљнију функцију, ту се сасвим закопитише. Ограничише се само на ватрену борбу, стрпљиво чекајући да сами Турци испред њих одступе, те на тај начин, и ако су за својим леђима имали као потпору: онај први три батаљона свога и сва четири батаљона XVI-ог, а овај други опет два батаљона свога пука, не показаше ни толико енергије колико је пре њих на истоме положају бејаше показао малени четнички одред војводе Вука. С друге стране, ових девет батаљона, који иза њих стајаху у смакнутим поретцима, само су били присутни, али нису учествовали у боју, јер за њихов развој није било места на овом уском положају. Овако огромна снага, за време док се генерал Јуришић доле на друму мучио око освајања положаја код карауле, остала је дакле неупотребљена, и то зато што су се читава три пука слегли на правцу на коме се честито не могаše развити ни један. Али је зато правац за Небрегово, на коме су III и XVI пук могли за кратко време постићи значајне резултате, био остављен десној колони Дринске дивизије I позива, која је била на маршу са превоја између Малог Мукоса и Бесне Бабе, и којој је, крећући се по тешко пролазном терену, требало доста времена док буде стигла на превој између Мукоса и Љуте, да би се одатле спустила у равницу Пелагоније.

Трупе десне колоне Дринске дивизије I позива тек око 4 сата по подне завршиле су спуштање у равницу Пелагоније. Из подножја напред поменутог планинског превоја, где се тада прикупише, кренуле су се у еволуционим поретцима за четничким одредом који се одједном беше створио испред њих, за Небрегово: VI пешадијски пук на десном, а XVII на левом крилу. Пошто је већ био почео да се хвата мрак, турска артилерија, постављена од скора на седлу између Црвенице и Једињака, није им досађивала. Али је зато гађала Небрегово, док га није запалила. Пукови онда по мраку стигоше десно и лево од овог села. XVII пук остаде у висини његовој, а VI, који бејаше изгубио везу са њим, и четници, продужише даље, па кад измакоше неколико километара, командант VI пука посла у лево једну патролу да потражи XVII-ти. Добивши најзад извештај да овога у томе правцу нема, вратио је своје трупе до у висину Небрегова.

Зеки паша, и поред тога што је био изгубљен положај у непосредној близини присатске карауле, остао је био у уверењу да ће и сутрашњег дана моћи примити борбу, ради чега одступајуће трупе бејаше прикупио на вису Стена изнад карауле. А у самој ствари, чим паде мрак, трупе његове 15. низамске дивизије напустише и овај положај и к. 1397 на Борули, па се повукоше делом ка Гладном Пољу код села Пештерице, а делом на Ђаву, после чега од стране наших трупа избише: на Стену 3. батаљон IV-ог, а на Борулу 3. и заостали у борбеној зони делови 1. и 2. батаљона V пука. О томе је он сазнао тек после пола ноћи, па зато је тек тада издао заповест за повлачење и ове и 13. низамске дивизије на положаје код Алинаца јужно од Прилепа.

IV

У зору 23. октобра десна колона Дринске дивизије I позива, на основу извештаја добивеног од

команданта четничког одреда да су Турци пред њом синоћ одступили, домаршовала је до седла између Црвенице и Једињака и посела га првим батаљоном XVII пешадијског пука. Судећи по ватрама које су се виделе са тога положаја, а и по борби која је у свануће била настала на платоу код 4. батаљона нашег II пешадијског пука, 13. низамска дивизија на десном крилу турског V корпуса тада је још била на положајима и у распореду где и како је синоћње вече беше затекло. Због тога пак Турцима се бејаше наметнула потреба да се паралише за неко време дејство ове колоне која се од свију наших трупа највише беше истакла, те у том циљу, између 6 и 6.30 изјутра, кренуше се против ње најближи делови 15. низамске дивизије, која је провела ноћ позади јучерашњих положаја, што изазва развијање целог XVII пешадијског пука. Десно и лево од 1. батаљона развише се 2. и 3., док је 4., поред VI пука, остао позади седла у резерви. У 7 сати отпоче и напад, потпомаган ватром једне батерије са Гладног Поља. Али је око 9 с. тај напад био обустављен. Турске нападне трупе почеше се повлачити, јер им се у десном боку појавише предњи делови IV пешадијског пука.

IV пешадијски пук наступао је друмом, имајући у претходници 3. и 4. батаљон, од којих је 3. ишао десно од друма. На излазу из теснаца, а у висини Дрвенице и Ћаве, прогураше се око 9.30 до његових челних батаљона две батерије Моравског пољског артилеријског пука. Док су оне одатле са крајњим дометом дејствовале на одступајуће трупе и на друму Велес—Прилеп и на друму Кавадар—Прилеп, он је, у очекивању да се са њим поравна V пук који је са Боруле ударно источном падином Ћаве, лагано и опрезно наступао даље, дајући на тај начин маха за улазак у маршевну колону трупама, одређеним да иду за њим. Непосредно му је следовао Моравски, а овоме Дрински

пољски артилеријски пук, позади кога се, по мери како је који са к. 1445 силазио на друм код карауле, поређаше I, III и XVI пешадијски пук из Моравске, који јучерашњег дана, као доскорашње јединице предње, допустише да их престигну сва четири пука из Дринске дивизије која је била у задњој линији. Најзад, IV пешадијски пук и напред поменуте две батерије стигоше пред подне до последње окуке на друму испод виса Кукула и ту се дефинитивно зауставише, из разлога што Прилеп, од кога су били удаљени само неколико километара, у тактичком погледу још није био слободан. На име, турске заштитнице од Плетвара и котлине Пештерице тек су се кретале висовима источно од именоване вароши, док су остале турске трупе још увек стајале иза ње, прикупљене на линији Селце—Корчев Дол—Баба Чаир.

Мало после, десно од IV пука, гребеном Кукула и удољем речице Капандрице, прођоше: најпре четнички одред, па XVII и најзад VI пешадијски пук. Четници поседоше прилепску касарну, а пукови се до 1.30 распоредише на коси између именоване речице и Маркове Куле, северно од Прилепа, јер нису могли прилазити вароши због присуства турских трупа на напред означеним положајима иза ње. Немајући код себе артилерије, морали су мирно посматрати како се са тих положаја поступно формирају две одступајуће колоне: једна друмом за Алинце, а друга крчаником за Канатларце. Па на послетку пред вече, пошто турске трупе бежу далеко одмакле на југ и ишчезле из алиначких положаја, и пошто је Коњичка дивизија, као што ћемо мало даље видети, побрала прве овације Прилепчана, командант XVII пука, пуковник Миладин Масаловић, са својим 1. и 2. батаљоном ушао је у Прилеп ради одржавања реда.

Остали пукови Дринске и сви пукови Моравске дивизије, не искључујући дакле ни II који је тек

по подне био пошао из Ораховца, где се дотле прикупљаше са Козјака и планинског чвора више села Крстеца, примакоше се месту где је био заустављен IV пешадијски пук. До пред вече, сва ужа околина села Пештерице с обе стране друма бејаше дакле притиснута једним огромним логором, као да то није био рат, већ искупљање трупа за какав мирнодопски велики маневар или реви. Са десне стране друма нагомилаше се биваци целе Моравске, а на левој биваци доскорашње леве колоне Дринске дивизије, што ће рећи: IV и V пешадијског пука, Дринског пољског артилеријског пука и осталих ситних делова. Ако урачунамо још и VI и XVII пук из десне колоне ове друге на напред означеном месту, све се дакле бејаше слегло у уску прилепску котлину, јер је у опште било рађено без плана и једне опште дирекције. Команданти дивизија радили су на парче, па су у своје време пропустили да предвиде наступање широким фронтом, захватајући и висове који ту котлину са северне и јужне стране опкољавају. Сада пак, изгубивши услед тога сваку еластичност у покретима, рано прекидоше гоњење и пропустише одвести своје трупе на положаје с оне стране Прилепа. Противно свима тактичким принципима, они дакле задржаше своје трупе у положају најмање, а по готову и ништавне, борбене готовости.

Док су се те две дивизије овако безбрижно размештале за преноћиште, пред Прилеп допаде око 3.30 друмом од Плетвара Моравски дивизијски коњички пук, који је био у претходници Коњичке дивизије. Око 5, овамо стигоше II коњички пук, од скора придати Коњичкој дивизији Дрински дивизијски коњички пук и 2. коњичка батерија, који припадаху њеној главнини. Турци су били напустили плетварски превој још око 10 сати пре подне и одступили на село Лениште и даље висовима источно од Прилепа. Коњичка дивизија, пресита

операција по планинском терену, пустила их је да на миру одступе, па кад су далеко одмакли, похитала је друмом ка престоници Краљевића Марка, која је, као што смо већ видели, и на остале наше трупе дејствовала силином магнета. Пошто не беше добивена ни једна директива виших командних инстанција за даљи рад иза Прилепа, код ње је владало уверење да су операције завршене и да српска војска даље неће ићи, па се мислило да дотадашњим штрапацама заморени коњи тамо нађу одмора. Моравски дивизијски коњички пук, коме сасвим случајно, код толике пешадије која је од подужега времена ту у близини стајала, паде у део да први ступи на калдрму ове историјске вароши, био је на улазу њеном свечано дочекан. Пред њега изнесе хлеба и соли. Одржаше се одушевљени говори на српском, бугарском и грчком језику. Дотадашњи турски мутесариф изјави у име своје и свега муслиманског живља покорност победничкој српској војсци. Након ове дуге церемоније пак, која је одиста била дирљива, али која је за коњичку претходницу значила ненакнадиви губитак у времену, пук је у ходу прошао главном улицом, бурно поздрављен од прилепског становништва. Кад је најзад изашао у поље, скоро је био мрак. За хватање давно изгубљеног додира са непријатељем сада је било доцкан. У осталом, он је имао задатак да предстражама осигура Коњичку дивизију на преноћишту у Прилепу. Одсек на коме је требао да се заустави, није му био дат. Зато се није ни журио, те је тамањ толико имао времена да за видела постави предстражу недалеко од вароши и да избаци стражарења одељења до речице Беровице. Даље не би пак ни могао отићи с обзиром на заустављање непријатељево на њеној супротној обали. Са истим је церемонијама био пропраћен и улазак главнине Коњичке дивизије у Прилеп, због чега, кад је она стигла на јужни излаз из вароши, где је имала да

се распореди за преноћиште, више се није видело. О томе где се налази непријатељ, није имала ни појма, нити је, онако опијена одушевљеним дочеком Прилепчана, имала времена да о томе мисли, у толико пре што се у њеном штабу веровало да је непријатељ одступио ка Битољу, те према томе, ако је чега и било на блиским алиначким висовима који доминирају прилепским пољем, да су то само слаби заштитнички делови, који нису били вредни нарочите њене пажње. Што се пак на њима сутрадан одиграше кржаве борбе, доцније је објашњено да се Турци доиста беху повукли ка Битољу, па се после накнадно на њих вратили. У ствари, то није било тако, за шта сведочи факат да је Зеки паша те ноћи био са својим штабом у селу Тополчанима. Како било, тек њена је дужност била да за видела, наравно колико јој је било могуће, испита стање ствари на тим положајима, кад се већ бејаше уметнула између њих и места где се беху згомилале наше пешадијске дивизије. Не учинивши то, она је сасвим била пренебрегла своју улогу стратегијске коњице, у колико је то онда била с обзиром на то што у том времену она није била јача од једне бригаде.

Али то ни мало не извињава команданте Моравске и Дринске дивизије I позива, којих су се понајвише и тицали висови о којима је овде реч, јер ако дође до каквог окршаја, Коњичка дивизија ће се склонити у страну, док међутим њихове трупе остаће да се кржаве са непријатељем. Оно истина, од њих су били одузети дивизијски коњички пукови да би били придати Коњичкој дивизији, па следствено, нису сада имали средстава за извиђање на мало већој даљини. Али су зато требали о ситуацији испред Прилепа да траже прецизна обавештења од команданта Коњичке дивизије, а не да се задовоље податком да је на предстражи Моравски дивизијски коњички пук, па да уобрази да се овај налази чак на напред поменутих висовима, и

на том уображењу заснивају своје даље комбинације. Но и без тога обавештења, кад су још данас, и ако не целог дана, били у додиру са непријатељем, нису смели допустити, па ма где да је овај био, да им трупе, које се и иначе налажаху у веома незгодној тактичкој ситуацији, јер нису биле на положајима већ у једној уској котлини где не би биле у стању примити борбу, осигурава преко ноћ коњица, а најмање један дивизијски коњички пук од цигло три стотине сабаља. По свима принципима тактичким, они су требали испред и са стране Прилепа имати јаке пешадијске предстраже, иза којих би се одмарала и коњица, која се као осетљиви и скупочени род војске, где год је могуће, мора штедети, да се не би замарала ноћном предстражном службом.

2. Алинци 24. октобра

I

Преко ноћ патроле и стражарећа одељења Моравског дивизијског коњичког пука дођоше у додир са непријатељским предњим осигуравајућим деловима испред алиначких висова. Али им не испаде за руком да испитају јачину и распоред непријатељске снаге на томе положају. Колико је било могуће сазнати о непријатељу од стране једне слабе и позно, пред сам мрак, постављене предстраже, сазнало се. Даљи рад требао је прећи на друге, много јаче јединице. А имало их је које су и по накнадно добивеним задацима тај посао требале примити на себе.

Коњичкој дивизији бејаше синоћ наређено из армијског штаба да продужи гоњење непријатеља у правцу Битоља и испита његово груписање у околини ове вароши. Ма да је она била изабрала за правац кретања крчаник за Канатларце, којим

је мислила да обиђе тактички јаке алиначке висове, ипак је морала једним делом своје снаге извидети и њих. Само што ни то не би довело до каквих већих резултата од оних који су се већ имали, јер се право стање код непријатеља на положају може сазнати тек борбом у којој би била ангажована и пешадија. У осталом, ова дивизија није се ни мало журила са покретом. Њен командант, кад му већ није било одобрено да остане који дан у Прилепу, желео је да искористи бар још неколико сати, да му се што боље намире коњи, којима су предстојали нови напори. А сем тога, њен IV пук приспео је ноћас око поноћи преко Извора, Никодима и Плетвара из Теова, куда се, као што нам је познато, 21. октобра бејаше од Десова у неред у повукао, па му је требало дати времена да се још мало одмори. Према томе, ништа друго није остало него: или да се за прибављање подробнијих података о непријатељу постара и пешадија, ако јој то буде требало, или да се остане на ономе што се већ знало, а на име, да напред поменути висови још нису слободни. Али је о томе требало благовремено известити команданте Моравске и Дринске дивизије, те да не предузимају радње које би се косиле са оваквом ситуацијом на бојишту. Међутим, то није било учињено. Значи, веза између штабова била је слаба.

За Моравску и Дринску дивизију, пак, било је још раније, за време наступања њиховог Прилепу, из армијског штаба наређено да се по заузећу ове вароши распореде за одбрану тако рећи у висини њеној: прва десно од друма до близу села Сенокоса, а друга лево од друма, до висова у околини села Селце, што са ситуацијом на алиначким висовима није имало директне везе. Дринској дивизији, поврх тога, накнадно је било наложено да пошаље један одред у гоњење битолским друмом, што је уједно условљавало и потребу да се рашчисти са тим висовима, односно да се они тим од-

редом нападну с фронта, у садејству са Коњичком дивизијом која би им загрозила с бока.

У јутру рано, челне трупе Моравске дивизије кренуше се из својих бивака на додељени им одсек за поседање на напред означеној одбранбеној линији. У исто време ставише се у покрет и трупе Дринске дивизије, одређене да предузму гоњење ка Битољу. Али, како и једне и друге хтедоше проћи кроз варош, слеглоше се и укрстише на њеном северном улазу, те сад настаде погађање око тога коме да се уступи првенство. Док су се команданти дивизија погодили, дотичне трупе, које су имале преча посла него ли да парадирају варошким улицама и примају овације грађанства, морале су престајати у месту неколико сати, за које време и гомила пред улазом постајаше све већа. По постигнутом, најзад, споразуму, триумфални поход кроз Прилеп имао је бити изведен овим редом: најпре два пешадијска пука и један артилеријски дивизион Дринске, па два пешадијска пука и један артилеријски дивизион Моравске, затим два пешадијска пука и један артилеријски дивизион Дринске, и најзад два пешадијска пука и два артилеријска дивизиона Моравске дивизије. Осам пешадијских пукова и пет артилеријских дивизиона требало је, дакле, у близини непријатељевој да промаршује кроз варош, махом по једном само путу. Толико је код оба дивизијара била преовладала лична сујета да други не побере славу проводећи своје трупе кроз легендарни Прилеп једини или бар први.

И тако, око 8.30, док се Коњичка дивизија на месту преноћишта спремаше за марш, отпоче једно сасвим депласирано парадирање са дивизијарима на челу првих ешелона. Пукови и дивизиони Дринске и Моравске дивизије, они први са развијеним заставама и по такту војне музике и значаја, стадоше дефиловати искићеним прилепским улицама, кроз шпалир велике масе света која се

бејаше испунила да поздрави своје ослободиоце. А кад је било од прилике 9, чело ове огромне колоне покуља у поље за Коњичком дивизијом, која таман бејаше изашла из вароши да се лево од друма и мало у страну, у висини предстражне резерве Моравског дивизијског коњичког пука која се налажаше десно од друма, построји за полазак. Управо, први ешелон Дринске дивизије, у коме су били XVII и VI пешадијски пук и I. дивизион Дринског пољског артилеријског пука, почео је тада дебушовати из Прилепа битољским друмом. Први ешелон Моравске, који сачињаваху I и II пешадијски и 3. дивизион Моравског пољског артилеријског пука, пак, почињаше се мало после на главној раскрсници у вароши издвајати из те заједничке колоне ради дебушовања путем који ће га одвести ка Марковој Вароши и Мажујчишту.

Чим је видео целокупну нашу коњицу на пољани и чуо пуцкарање код патрола на речици Беровици, командант Дринске дивизије, генерал Јуришић, са ситуацијом је одмах био на чисто. Па ипак, у место да је предузео одговарајуће мере, за шта је још имао времена, издао је јединицама свог првог ешелона наређење за постројавање у смакнуте поретке, ради давања одмора војницима, испред вароши за толико колико је било потребно да остане слободног простора и за постројавање јединица другог ешелона иза њих. Јединице првог ешелона, међу којима је махом било оних које су раније биле одређене да наступају битољским друмом, постројиле означене поретке на отвореном пољу: XVII пук лево, VI пук десно од друма, оба испред коњице, на два до три километра од вароши, а дивизион лево од друма, иза коњице, на један до два километра испред јужне варошке ивице, и дадоше вољно за ручак. На тај начин, ни једно од постојећих наређења команданта Прве Армије није било извршено: нити је приступљено поседању одређених положаја, нити

је био упућен гонећи одред у правцу ка Битољу. Уздајући се у то да турска артилерија са алиначких висова неће моћи овамо да добаци, генерал Јуришић, како нам изгледа, мислио је, пошто му се војници одморе, а може бити и пошто буде извршио реви трупа, да нападне и заузме те положаје. То закључујемо и по овоме што је урадио и по ономе што је том приликом био рекао коњичким командантима. На име, кад је, на питање да ли су у стању да рашчисте ситуацију на поменутим висовима, добио негативан одговор, одсечно им је одвратио речима: „Онда ћу ја“.

Око 9.45, пре но што ће други ешелон Дринске дивизије, састављен од 3. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука и IV и V пешадијског пука, почети излазити у поље, стигао је овамо, долазећи из вароши, командант Коњичке дивизије, Кнез Арсен, са својим штабом. Пошто се беше састао и посаветовао са генералом Јуришићем, издаде наређење команданту II бригаде да упути у напред извиђачке органе: битољским друмом ка Алинцима један ескадрон, а обилазним правцима са стране самосталне официрске патроле, што је одмах било и урађено. Овако позно и више ради форме упућени извиђачки ескадрон II коњичког пука био је јаком пушчаном и митраљеском ватром са алиначких позиција дочекан и одбачен натраг преко Беровице. То је било од прилике у 10.30, кад је један део другог ешелона Дринске дивизије стигао на одређена места и постројио смакнуте поретке: 3. дивизион десно од друма, спрам 1. дивизиона, а IV пешадијски пук лево од овог другог. Некако убрзо после тога стигао је команданту Коњичке дивизије и извештај једне од извиђачких патрола, да непријатељ почиње спуштати са положаја овамо ка нама пешадију и артилерију. А то је, у осталом, било примећено и са места где су стајале састављене у купе пушке војника IV пука. Командант Дринске дивизије, пак,

из тога је закључио да се на турској страни спрема некакав напад. У ствари, то је било примицање једне брдске батерије, да би дошла на даљину са које би могла добацити до ових изванредних места за гађање, и једног батаљона, који јој је требао послужити као заштита.

Добивена је, дакле, опомена да се ваља причувати. Али она није произвела ефект, еквивалентан опасности коју је наговештавала. Успела је била да измени ситуацију само у толико што је било наређено VI и XVII пуку да се разреде у еволуционе поретке, с тим да, ако дође до наступања, VI служи за правац, и I дивизиону да им се примакне ближе. Иначе, око 11 сати ситуација на нашој страни овако би се могла резимирати.

Коњичка дивизија још је била на окупу у близини пешадије, без мало међу њеним бојним редовима. Моравски дивизијски коњички пук, који је био пошао на десно крило Моравске дивизије, док му је предстражни ескадрон прикупљао стражарења одељења, појио је коње на реци југозападно од Прилепа. VI и XVII пук били су у еволуционим поретцима, предвојени друмом. Иза њих, поред друма, којим бејаше докасао, стајао је у колони I дивизион. IV пук и 3. дивизион беху се сасвим разузурили: велики број официра и војника отишао је био у варош да потражи ручак, а артиљеријски коњи одведени су били на појење. Јединице првог ешелона Моравске дивизије пак прикупљаху се на линији коју су, по заповести свог команданта дивизије, требале да поседну: I пешадијски пук и 3. дивизион испред села Мажујчешта, а II пешадијски пук код Маркове Вароши. V пешадијски пук, који је маршовао на зачељу другог ешелона Дринске, па због туђе коморе која се местимично бејаше заглавила у вароши морао за нешто заостати, био је у маршевној колони и са три батаљона напољу. Најзад, један батаљон овог последњег, и цео други ешелон Мо-

равске дивизије — III и XVI пук и 1. и 2. дивизион Моравског пољског артилеријског пука — још су дефиловали кроз Прилеп уз клицање одушевљених Прилепчана. Једном речју, Дринска дивизија највећим својим делом била је нагомилана на отвореном пољу и у домашају турских брдских топова испред алиначких положаја, а Моравска била је подељена на два дела: један, који се налажаше десно од Дринске, а други, који је био знатно изостао у назад, оба обезбеђени даљином, те и не искусише на себи истину да је за параде било и сувише рано.

Одједном груну артилеријски плотун и четири артилеријска метка падоше међу купе од пушака IV пешадијског пука. Следећи плотун тресну у близини извиђачког ескадрона II коњичког пука који се бејаше задржао између Беровице и места где су били распоређени пукови Дринске дивизије. А одмах затим почеше се низати нови плотуни иза VI и XVII пука, које турска артилерија за овај мах не беше узела на око, ваљада с тога што су били разређени.

II

Срећом, то су све били шрапнели који су, због велике даљине и ужурбаности у гађању, дејствовали на перкусију и као такви махом су се забадали у тамошњу мекану и местимично мочарну земљу, те, и поред тога што су наше трупе биле изненађене у прилично незгодној ситуацији, није било тако много губитака код њих. Али је ипак морални ефекат овог изненадно искрслог артилеријског урагана био толики, да је на пољани пред Прилепом настала била права забуна. Извиђачки ескадрон ступио се беше у неред кроз редове VI пука, те и код овог изазва моментално колебање. Војници IV пука у већини нагоше назад, делом ка оближњој шумици а делом ка Прилепу, у правцу кога је вратоломном брзином одјурила и комора, која бејаше овамо допратила своје пукове. Попу-

њујући део 1. дивизиона поврте возовима на лево круг, којом приликом му се поломише неколико руда, појури друмом и налете на челни 2. батаљон V пешадијског пука, зарази га паником, те се овај растури. Друга два батаљона овога пука, 1. и 3., који таман беху изашли из Прилепа, сиђоше онако како су се били затекли, т. ј. у колони, са насипа битољског друма и делом се приљубише уз његов десни, односно западни нагиб, а делом потражише заклон по оближњим рововима који су служили за наводњавање тамошњих баштованциница. У вароши пак престаде весеље. Војне музике и значари као по команди умукосе. Становници се разбегоше куд који. На улици остаде само војска, која је одмах убрзала корак, да би што пре издушила у поље.

Ситуација за Дринску дивизију била је врло озбиљна. Изненађена без мало по целој дубини непријатељском артилеријском ватром, за њу другог излаза није било него да одмах пређе у поредак, који ће јој колико толико ублажити губитке. Времена за корениту поправку онога што је непажњом било пренебрегнуто, није се дакле имало, него је одмах требало приступити развијању на отвореном пољу, под непријатељским артилеријским метцима, с тим да се цео поредак по извршеном развијању заустави на пристојној даљини, те да не налеће преко оне чистине равне као длан, док се не развије и са њим не поравна Моравска дивизија. Тако је, како нам изгледа, мислио и командант дивизије, који је одиста умео да сачува своју присебност. Али, што се тиче сачекивања Моравске дивизије, услед неког неописаног елана који бејаше обузео његове трупе, испало је, као што ћемо мало доцније видети, сасвим друкчије.

VI и XVII пук врло се брзо прибраше. Да би направили места позадњим пуковима за разређивање у еволуционе поретке које је изискивало извесно пространство и по фронту и по дубини,

они се, не чекајући наређење, кренуше напред и у кретању се стадоше развијати, и то са таквом прецизношћу као да су били на егзерциришту. На тај начин, они предухитрише свог дивизијара и уједно му дадоше маха да се одмах може сав предати уређивању и распоређивању осталих јединица у духу горе наведене замисли. Те он онда, верујући да ће се они по извршеном развијању сами зауставити, остави њих, па сместа издаде потребна наређења овим другима, и својим личним утицајем, онде где су његова интервенција и подстрек били неопходно нужни, настаде да тим својим наређењима прибави пуну санкцију. Командант пољског артилеријског пука, према томе, добио је налог да по један од својих дивизиона пласира за дејство с обе стране друма. А командантима IV и V пешадијског пука било је наређено да своје пукове прикупе, уреди и построје у еволуционе поретке: IV лево од друма иза XVII, а V десно од друма позади VI-ог.

У артилеријском пуку том приликом се брзо бејаше снашао само 1. дивизион, који је стајао у колони поред друма иза VI и XVII пука. Када доби наређење за дејство, он откаса мало унапред друмом, па обрте десно, скиде са предњака поред друма и, након једно петнаест до двадесет минута од напред описаног ватреног препада, отпоче са највећим дометом својих топова отворати ватру, гађајући турску брдску батерију на Кобелу и пољску батерију на седлу између Кобела и Омета западно од друма. А што се тиче 3. дивизиона, он, због тога што се бејаше и сувише раскомио, није могао одмах да се крене, па, кад је најзад стигао да се опружи у колони на друму, зауставише га неколико артилеријских метака који падоше пред његовим челом, у коме га положају после претекоше IV и V пук. IV пешадијски пук, међутим, одмах по добивеном наређењу отпоче се прикупљати. Сем 3. батаљона који је брзо био на оку-

пу и одмах се по сопственој иницијативи кренуо за XVII пуком, са његовим прикупљањем ишло је доста споро. А V пук стаде се у кретању, хватајући пољану десно од друма, развијати у еволуциони поредак, без зачелног 4. батаљона који се из марша бејаше прикупио на самом излазу из вароши, где му пресекоше пут разни коморски делови, који су се овамо у нeredу били згрнули. Том приликом, 1. и 3. батаљон, који су били у средини колоне, ударише мимо растројеног 2. батаљона и одоше испред њега.

Међутим, VI и XVII пук све више одмицаху у напред и већ су били запали у зону јаке шрапнелске ватре са алиначких положаја, која је била много опаснија него ли она на перкусију којом је њихова дивизија била изненађена. VI пук, који је служио за правац, заборавио је био да дивизијска заповест за напад није била издата и, вучен неколицином ванредно одважних официра, једнако је грабио ка Омету, као да је тамо тражио заштиту од ове артилеријске ватре у коју је сам на своју руку био улетео. XVII пук, пак, који је имао према њему да се управља, следовао је његовом примеру, наступајући ка највишем врху алиначких положаја, Цуцулину, због чега је између њега и VI пука наскоро била створена празнина коју је донекле попуњавао 1. бат. IV пука, који се, идући за њима, својим десним боком стално држаше друма. Кад су та два пука из предње линије, гурајући тако, скоро били доспели до Беровице, која управно пресецаше њихове правце наступања, командант дивизије најзад увиде да су му се они отргли из руку. Можда је још имао времена да их пре одсудног ангажовања заустави. Али се он без предомишљања повинова њиховом елану, пусти их да иду куд су наумили, па нареди покрет и пуковима задње линије, који су неко кратко време стајали, постројени у еволуционе поретке, с обе стране друма, и то: IV са своја два батаљона у једној линији за нешто

испред места где су му у моменту изненађења биле састављене пушке у купе, а V са своја три батаљона у двама линијама на истој висини са њим. Ови онда и не сачекаше: IV свој 4. батаљон који је још био у стадиуму прикупљања, а V опет свој 4. батаљон који је тек био кренут пољаном лево од друма са варошког излаза нагомиланог комором, него се и без њих отиснуше у напред. Када пак они одмакоше и пређоше батерије 1. дивизиона, 3. дивизион, који се бејаше доста намучио крећући се преко мекане оранице лево од друма, стиже да се постави за дејство у висини ових, и том приликом једна од његових батерија својим првим метцима закахи стрељачки строј XVII пука на самој Беровици. А затим, иза овог дивизиона поравнаше се, као некакав последњи ешелон, односно као некаква општа резерва или трећи бојни ред дивизије, 4. батаљон IV и 4. батаљон V пука. Тако се дакле бејаше заљуљала, у циљу извођења једног чисто фронталног напада, цела Дринска дивизија у претерано дубоком нападном поретку и по методи маневрисања малих јединица, која би је на оном брисаном простору прескупо стала да је према себи имала јачу и бољу артилерију.

До Беровице, пукови предње линије, и поред јаке артилеријске ватре од које су имали прилично губитака, нигде се нису заустављали, сем кад је било потребно да им се војници издувају и да се поремећено равнање и скидана или уништена растојања и одстојања међу њиховим батаљонима и борбеним редовима поново успоставе. Узрок је био што дотле нису трпели пешадијску ватру, јер су се турска одељења, истакнута овамо ка нама пре но што ће се десити ватрени пренад, била испред овог импозантног нападног таласа благовремено повукла. Само на Галичанској Рудини, докле се мало час простираше турско лево крило, осталоше још неко кратко време извесни слаби делови који својом бочном ватром нагнаше десно-

крилни 1. батаљон VI пука да хвата више у десно ка њима, обиђе село Беровце са западне стране и остави између себе и левокрилног 3. батаљона, који је опет стално ишао поред друма, повелику празнину, коју је после морао попунити 2. батаљон из пуковске резерве. Од Беровице пак, због непријатељске пешадијске ватре, пукови успорише наступање, комбинујући га са наизменичним застајкивањима ради припремања напада опет својом ватром. XVII пук, слабо потпомаган ватром 3. дивизиона, ускоро се сасвим беше зауставио према предњем ребру Цуцулина изнад села Мали Рувци и Галалнику (к. 769). У зону јаке пешадијске ватре није хтео улазити, док овај дивизион једном не приђе на даљину одакле би се јаче осетило његово дејство. VI пук, међутим, како је боље био потпомогнут ватром I. дивизиона, до ста је брзо за један пешадијски напад преко отвореног и чистог земљишта, у наизменичним скоковима, одмицао ка Омету. Истина, трпео је велике губитке. Војници му падаху као снопље. Али је он то стоички подносио, грабећи да што пре шчепа непријатеља за гушу. Кад су његови стрељачки стројеви, гурајући тако на дивљење свију посматрача, били доспели скоро до половине одстојања између села Беровца и Омета, те према томе, кад им бејаше устребала још снажнија артилеријска потпора, батерије 1. дивизиона променише положај, односно помакоше се унапред за једно два до три километра, где се поставише: друга лево, а прва и трећа десно од друма. Ову промену положаја извршише друмом прејујуривши га у најбржем темпу, за шта је збиља требало имати велику дозу куражи. Но, што је најинтересантније, тај њихов подвиг веома их је јевтино био стао, јер је турска артилерија тада поглавито била окупирана гађањем наше пешадије. Када пак оне стигоше на тај нови положај, одакле је, као што ћемо мало

доцније видети, њихово дејство одиста било силно, променише положај и батерије 3. дивизиона. Само што тај њихов скок није износио више од једног километра, због чега за дуже време, док не стигоше да се поравнају са батеријама 1. дивизиона, остадоше далеко иза њих. А што се тиче пукова задње линије, они су опет у главноме једнако били у покрету брзином коју су на оном, истина равном, али за кретање доста тешком, местимице преораном а местимице мочарном земљишту, дозвољавали непријатељска артилеријска ватра, њихови широки и дубоки еволуциони поретци и неодлучност команданта дивизије односно правца у коме је требало употребити IV пук. Овај пук више пута је добијао наређење да промени правац, те, час да иде лево, час да иде десно од XVII-ог, час опет да греде његовим стопама, док на послетку није био дефинитивно упућен у правцу створене празнине између њега и VI пука, на сједињење са својим 3. батаљоном који је, не удаљујући се од друма, наступао за свој рачун и већ био одмакао доста далеко испред њега.

Најзад, када први артилеријски метци поздраве Дринску дивизију на пољани, чело другог ешелона Моравске дивизије није било далеко од јужног варошког излаза, куда се и оно, ваљада неком омашком, беше упутило. III пешадијски пук, који је био на његовом челу, покушао је да за 4. батаљоном V пука издуши у поље, али одступајућа комора и њему пресече пут. Онда он гурну у десно преко плотова, дворишта и башта ка северо-западној варошкој ивици према Марковој Вароши. Дивизиони Моравског пољског артилеријског пука, који су били у средини ешелона, разиђоше се у два правца: први оде споредном улицом на пут који води за село М. Којнаре, а други се отпоче пробијати кроз кркљанац од коморе у правцу битолског друма. Најзад, XVI пук, који је био на зачелу ешелона, после подужег ко-

лебања, скопчаног са извесним лутањем кроз тесне и кривудаве прилепске улице, ударио је оном која ће га одвести на пут за Маркову Варош. Пешадијски пукови овог ешелона се, према томе, на крају крајева упутише тамо где је требала да се искупи њихова дивизија, док са артилеријским дивизионима испаде нешто сасвим друго. Официр, остављен да их са једне раскрснице у вароши одведе команданту пука који се уз команданта дивизије налажаше код Маркове Вароши, у даном моменту није био на одређеном му месту, због чега они потражише излаз из вароши онде где им се бејаше учинило понајзгодније. Поврх тога, команданти дивизиона и командири батерија већ су били откасали у напред на битолски друм да потраже команданта пука, па кад га тамо не нађоше, упутише се у рекогносцирање лево од артилерије Дринске дивизије, дакле на супротно крило оном куда су стварно требали да оду. Код батерија остали су били само водници. Они их дакле сами изведоше из вароши и, не знајући куда ће с њима, зауставише их: оне из 1. дивизиона на месту где се пут за М. Којнаре највише примиче Градској Реци, а оне из 2. дивизиона код самога излаза из вароши лево од битолског друма.

Од прилике у подне, када почињаше да се разбуктава пешадијска ватра на Беровици, III пешадијски пук био је код Маркове Вароши. Командант Моравске дивизије, генерал Гојковић, имајући сада на окупу три пешадијска пука и један артилеријски дивизион, сматрао је да нема потребе више да чека и одмах издаде наређење за развој дивизије и покрет. За правац је служно II пук, који је, пошавши од Маркове Вароши, имао да наступа преко села Галичана на село Веселчане. I пук, праћен 3. дивизионом Моравског пољског артилериског пука, имађаше да се креће десно од њега и да се према њему управља. У самој ствари, он је, у односу према II-ом, за време стајања код

Мажујчишта био прилично повучен у назад, па зато и за време наступања, како се овај нигде није устављао, никако не беше успео да се поравна са њим, него је у главном одржавао исту висину са III-им, који је опет био упућен за стопама II-ог. А што се тиче XVI-ог, који се у моменту издавања горњег наређења бејаше затекао код излаза из Прилепа на правцу за Маркову Варош, он је добио наређење да наступа за III-им. Пошто је непријатељ био и сувише далеко, управо још се није знало ни да ли га уопште и има пред фронтом ове дивизије, пукови су били у дворедним еволуционим поретцима, подељеним по фронту и дубини у мање колоне двојних редова. Општи правац наступања њиховог водно је мимо турског левог крила на Омету, тако да су они, пошто се буду поравнали са Дринском дивизијом, били у стању простим кретањем у напред, без икаквих специјалних обилазних маневара, изманевровати цео турски положај Цуцулино—Омет. Али, док до тога буде дошло, имали су да превале велики простор, а за време док га буду савлађивали, пукови предње линије Дринске дивизије, како нису хтели да чекају, имађаху да издрже тешку и крваву фронталну борбу. А да је било стрпљења код ових, специјално код VI пука који је због своје херојске налетљивости одиста био главни носилац целокупног данашњег боја, са врло мало губитака би се постигли исти резултати као и они који беху постигнути у освајању турских положаја грудима, и који су на пример VI пук били стали 950 мртвих и рањених, што је за борбу од неколико само сати одиста било врло много.

После првих момената развијања пешадије, командант Моравског пољског артилеријског пука, пуковник Љубомир Покорни, зачуђен што му нема 1. и 2. дивизиона, послао је ордонансе да их пронађу. После дугог лутања, ови пронађоше само 2. дивизион, па одоше да траже његовог ко-

манданта и командире који се, за чудо, још никакo нису враћали, док међутим 1. дивизион био је још пре њиховог доласка одвучен напред у борбену зону. По наређењу генерала Јуришића, овај дивизион је био, под предводништвом водника, изведен коритом Градске Реке на битoљски друм и без челне 1. батерије која се некакo одвоји и оде сасвим у лево, подгурнут у напред тим друмом. Његова 2 и 3. батерија донекле су ишле друмом, па се после изгубише, с тим да се доцније, када се борба на Омету ближила свом решењу, поставе за дејство десно и знатно у назад од 1. Дринског дивизиона. Међутим, пуковник Покорни, после дугог чекања, изгуби стрпљење и лично одјаха да тражи своје дивизионе. Наишавши, пошто је обиграо велики део бојишта, на 2. дивизион, повео га је са водницима на правац своје дивизије. Може се мислити колико су се морали изненадити команданти дивизиона и командири батерија, када, враћајући се у зло доба са свог узалудног рекогносцирања, сазнадоше да су им јединице одведене у напред да ступе у борбу.

Иначе, развој Дринске, па потом и Моравске дивизије, по причању очевидаца, пружао је један од најлепших призора који се у рату могу видети. Прилепско поље било је прекриљено безбројним крупним и ситним јединицама које никакo не престајаху одржавати своје правилске форме и правилом прописани узајамни однос. На све стране јасно су се оцртавали стројеви и поретци појединих чета, батаљона и пукова. А код Дринске лепо се могахе распознавати још и како ови прелазе у тање стројеве и поретке по мери како непријатељска ватра према њима расте и, по уласку пукова предње линије у пешадијску борбу, како се дубина целокупног дивизијског бојног поретка смањује, односно гњечни, поступним прилажењем позадињих ешелона.

Још да је и коњичка дивизија дејствовала са и-

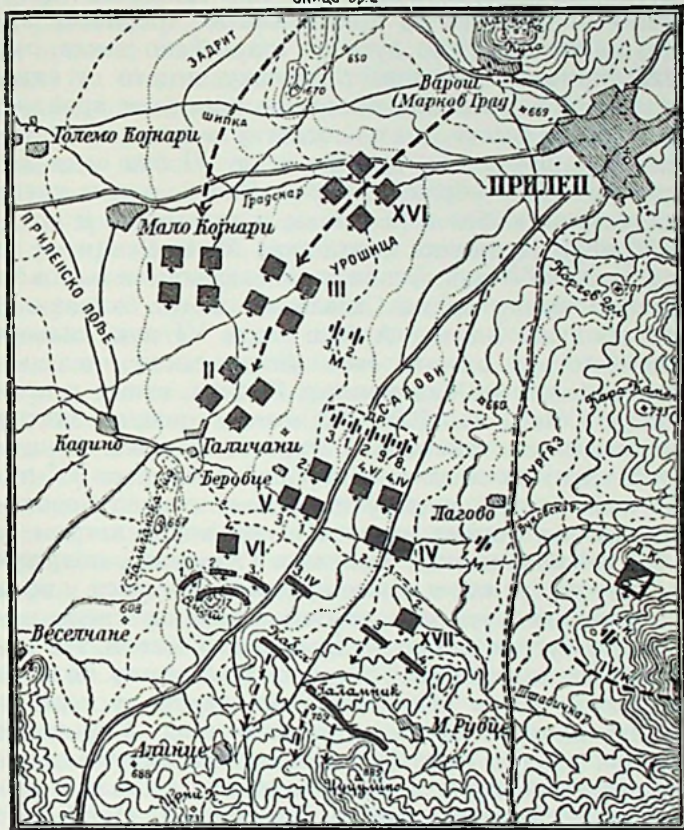
стом енергијом, т. ј. да је брзином која је њој својствена, похитала била да потражи десни бок и позадину непријатељску, ова величанствена слика била би потпуна. Али она, дохвативши се по ватреном препадугу висова, бежаше се за први мах ограничила на то да својој пешадији послужи као некакав крилни наслон. II коњички пук, који је био у њеној претходници, стално је маневровао по висовима у околини села Волкова, Прилепца и Чумова, одржавајући у главном исту висину са пешадијом Дринске дивизије. Коњичка батерија, заштићена његовим распоредом, отварала је за овај мах ватру у правцу Цуцулина са положаја између Волкова и Прилепца, одакле наравно није могла ни добацити.

III

Дејство I. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука са његовог другог положаја било је необично силно. Са места где је стајао XVII пук, лепо се видело како су се турске резерве иза Омета, дохваћене сноповима његових метака, биле устумарале, померајући се час напред час назад, док на послетку, не могући се нигде заклонити, не беху се дале у бежање. Када се пак, око 2 сата по подне, 8. и 9. батерија 3. дивизиона, мењајући по други пут положај, поравнаше са батеријама I. дивизиона, настаде врло јака ватра и у правцу Кобела, Галалника и предњег ребра Цуцулина. Благодаречи тој ватри, и XVII пук, чији је командант, пуковник Масаловић, некако у то време био рањен, отпоче, угледајући се на VI-и, да се покреће у напред. Значи, тек сад је отпочела права артилеријска припрема, чија ће се интензивност мало после појачати: према турском десном крилу, односно пред фронтом XVII пука, енергичним ступањем у акцију 2. коњичке батерије са њеног другог положаја за један километар југозападно од Чумова, и залутале I. батерије I. Морав-

ског дивизиона из равнице лево од 3.-ег Дринског, а према турском левом крилу, односно пред фрон-

Скица бр.2

Размер 1:110 000 Еквидистанција 20 м.

Напад на алиначке положаје 24. октобра: ситуација
око 3 сата по подне.

том VI пука, доста слабирм дејством 2. и 3. батерије 1. Моравског дивизиона, које су отварале ватру са велике даљине.

Ова снажна артилеријска ватра знатно је ускорила свршетак несмотрено и неупутно замегнутог чисто фронталног боја код Алинаца, који и иначе, с обзиром на приближавање Моравске дивизије, не би могао дуго да траје. Тако дакле, око 2.30, примеру резерва следоваху, пошто су више пута напуштале своје ровове и у њих биле враћане, и трупе на Омету, док на послетку не остадоше тамо слаби заштитнички делови, те је VI пук сада могао још више убрзати покрет. Око 3, турске трупе напустише Кобел и Галалник, а делимично и предње ребро Цуцулина изнад села Мали Рувци, те је од тада XVII пук, особито 3. батаљон на његовом десном крилу према Галалнику, могао живахније да продужи напад. А баш тада VI пук, снажно потпомогнут ватром свог митраљеског одељења, постављеног на Галичанској Рудини, стиже у подножје Омета на 200—300 метара испред знатно испражњених тамошњих турских ровова. Пошто је сачекао да се са њим поравна 3. батаљон IV пука који је по преласку последњег рукава Беровице био неко време задржан јаком косом ватром са сада већ напуштених Кобела и Галалника, овај пук полете на јуриш, и после кратке борбе прса у прса са заосталим турским деловима који му смело пођоше у сусрет, успео је да овлада Ометом. По изласку на тај положај, његово лево крило било је дочекано јаком артилеријском ватром са турског заштитничког положаја између села Алинаца и друма, а десно било је једно десетак минута снажно тучено ватром наше артилерије из далеке позадине и некако с десна. Командант Моравског пољског артилеријског пука у свом операцијском дневнику за овај непријатни инцидент бацио је сумњу на свој 3. дивизион, који је наступao са I пешадијским пуком.

При напуштању Кобела и Галалника од стране Турака, 1. Дрински дивизион тукао је кроз отвор измеђе Омета и Кобела одступајућу турску арти-

лерију, којом приликом је у близини самог седла дотукао запрегу и послугу двају пољских топова. Пред сам јуриш VI пука, његове батерије почеше се једна по једна превлачити на друм са намером да промене положај и поставе се ближе својој пешадији. Али, када видеше резултат тога јуриша, све три једна за другом пројурише кроз јаку артилеријску ватру, којом је опет њих кроз отвор између Омета и Кобела узела сад да гађа турска артилерија са напред поменутог заштитничког положаја, и приспеше, срећом без великих губитака, у подножје заузетих турских положаја, рачунајући ту и Кобел на који се пењаше 3. батаљон IV пука. Батерије 3. дивизиона, пак, да би појачале своје ватрено дејство према Цуцулину, које се још држало, помакоше се убрзо после тога до Беровице. Најзад, батерије 2. Моравског дивизиона, које су већ биле у покрету хитајући да узму удела барем у гоњењу, и 2. и 3. батерија 1. Моравског дивизиона, које су се, по наређењу свог команданта пука, биле кренуле са положаја одакле су до пада Омета нешто мало дејствовале, маневроваху десно од битолског друма. Командант пука, пуковник Покорни, имао је намеру да их одведе у реон своје дивизије, свакако ка Галичанској Рудини, усамљеној тачки која је на правцу њеног наступања штрчала из равнице. Али, пошто се бејаше показало да на томе правцу нема непријатеља, то је само 4. батерија 2. дивизиона продужила ка именованом узвишењу за II пешадијским пуком који је такође ишао ка њој, а остале су биле дириговане преко села Беровца ка Омету и Кобелу, да, дејствујући на томе правцу, потпомогну Дринску дивизију у освајању положаја Цуцулино—Црни Камен (јужно од Алинаца). Батерије су и даље предводили сами водници. Команданти дивизиона и командири батерија још их не беху стигли.

До 4 сата по подне, кад је II пешадијски пук из Моравске дивизије, прешав Галичанску Рудину,

најзад био стигао да се поравна са десним крилом Дринске, и кад је II коњички пук из Коњичке дивизије, која се најзад бејаше јаче размрдала, био почео са правца од села Штавице дејствовати карабинском ватром према Комарчану, на коме се налажаше турска десна побочница, на фронту Дринске дивизије одиграше се ови догађаји. Левокрилни 4. батаљон XVII пука, праћен 2. батаљоном из пуковске резерве, заузео је био предње ребро Цуцулина изнад села М. Рувци, према његовој највишој тачки, односно према к. 885, док деснокрилни 3-ћи, ослањајући се на Галалник као полазни положај, бејаше ангажован у нападу на најближи испуст именованог доминирајућег положаја, одакле настаје гребен који даље иде ка Црном Камену. Два батаљона IV пешадијског пука (1. и 2.), који још од пре дужег времена имађаху задатак да попуне празнину између VI-ог и XVII-ог стигли су били на Кобел, где затекоше свој 3. батаљон у ватреној борби са турским предњим деловима, распоређеним између Алинаца и друма, и где ће им се мало после придружити и 4-ти, из, сада већ расформиране, дивизијске опште резерве. Митраљеско оделење тога пука, које је неко време из равнице потпомагало напад XVII пука на предње ребро Цуцулина, сада је са Галалника потпомагало његов напад и на напред поменути испуст, одакле је његов пук на Кобелу добијао бочну ватру. Батерије 1. Дринског дивизиона распоредиле се беху: друга на Омету, а прва и трећа на Кобелу. Са ових положаја, 2. и 3. батерија дејствовале су у правцу положаја око села Алинаца, а прва гађала је преко Галалника испуст који нападаше деснокрилни 3. батаљон XVII пука. Најзад, V пешадијски пук, рачунајући ту и његов 4. батаљон из доскорашње опште дивизијске резерве, стигао је под седло између Омета и Кобела.

Турске заштитнице бејаху се задржале на ли-

нији Цуцулино (к. 885) — Алинци и даље до друма, док су остале турске трупе биле у пуном повлачењу преко села Тополчана ка Битољу. Можда су намераваале дуже времена ту да остану. Али, притиснуте ватром из огромног броја наших батерија, јер у последње време, после 4 сата, ступиле су у акцију и батерије 1. и 2. Моравског дивизиона, оне нагло одступише: између 4 и 4.30 са Цуцулина, а око 4.30 и са положаја између Алинаца и друма. XVII пук, чим је престао отпор према њему, попе се на испражњени гробен Цуцулина, где је и остао. Остали пукови Дринске дивизије десно од њега, пак, истог момента кад и он пређоше у гоњење у правцу Алинаца и положаја између овог села и друма. А што се тиче II пешадијског пука из Моравске дивизије, који их бејаше претекао, он је већ био близу Веселчана или је делимично већ пролазио кроз њега, имајући за циљ да се докопа висова јужно од овог села. Од пукова Моравске дивизије овде смо дакле споменули само II-ги, јер је он једини међу њима и вршио гоњење, остајући до краја на првобитно одређеном му правцу. Остали су, неки раније неки доцније, били скренули за нешто у лево, привучени догађајима на десном крилу Дринске дивизије, па су, на крају крајева, зашли у туђе реоне. На пример, III пешадијски пук, који је наступао за II-им, добио је уз пут наређење да попуни празнину између овог и VI-ог. Али, пошто између њих у самој ствари и није било никакве празнине, јер се VI-ти са Омета бејаше упутио право ка Шишковцу јужно од Веселчана, односно на правац наступања II-ог, то је он, прошав благо седло између Галичанске Рудине и Омета, отишао за V пуком из Дринске дивизије. XVI-ти, који је ишао за III-им, налазимо на преноћишту код села Беровца, I пук, који је наступао десно од III-ег и са њим био у вези, ударио је од Кадиног Села лево на Веселчане и у његовој околини остао да преноћи заједно са 3.

Моравским дивизионом који га је пратио. Најзад, што се тиче батерија 1. и 2. Моравског дивизиона, које су, као што смо раније већ видели, у већини такође биле скренуле са првобитног правца наступања своје дивизије, оне су све, сем 4-те чија су два топа са Галичанске Рудине тукла турски положај између Алинаца и друма и његову позадину, за оно кратко време, док су још били Турци на својим заштитничким положајима, дејствовале из равнице јужно од Беровца, делом кроз отвор између Омета и Кобела у правцу истих објеката које је гађала 4-та, делом према највишем врху Цуцулина.

Гоњење је било веома живахно. Пукови који узеше удела у њему, хитали су напред, као да је то била каква утакмица. Чак и они који су били позади, нађоше начина да се утуре у предњу линију, као на пример V пук, који је био пошао за VI-им па после избио лево од њега, и III пук, који је био залутао за пуковима Дринске дивизије, па једним својим батаљоном ушао између V-ог и IV-ог. Но, и поред све њихове ревности, гоњење је наскоро морало бити заустављено, јер су готово сви пукови били балдисали, а и дан је већ био на измаку. Пукови се дакле задржаше на линији Дупен Камен (Тополчански вис) — Црни Камен — Цуцулино. Тада је на мосту код Тополчана била велика гужва од одступајућих турских трупа. Да је однекуд могла да их поткупи наша артилерија, свакако би нам остали као плен топови, од којих су једног момента Турци чак били дигли руке. Али ни једне наше батерије на напред означеној линији није било. Све су биле остале позади. Командант 1. Дринског дивизиона, мајор Никола Томашевић, када више није имао кога да гађа са Кобела, поумио је био да се крене за пешадијом и већ је био наредио да се запрегну топови. Али му је то категорички забранио командант пука. Благодарски овој омашки, а и заморености наше пе-

шадије, Турци су били остављени на миру. Имали су довољно времена да размрсе гужву и спасу топове.

Најзад, II коњички пук, изводећи паралелно гоњење, стигао је пред мрак до Канатлараца. Да не би остао усамљен, био је одатле враћен у село Марул, где је преноћио заједно са осталим јединицама Коњичке дивизије.

Тако је, као предигра знаменитој Битољској Битки, завршен бој код Алинаца, који је био започет сасвим изненадно и до краја изведен без икаквог претходно припремљеног плана, те у оној ужурбаности није све ишло онако као што је требало. С једне стране морамо зажалити за толиким непотребним губитцима у том боју који се лако могаše избећи, док опет с друге стране испуњује нас поносом то што су у њему Дринци, својом хладнокрвношћу, јунаштвом и нападним полетом, у име целе војске и нације сјајно положили испит.

Они који остадоше здрави и читави, могли су се предати заслуженом одмору. Али они који су били зле среће да буду рањени, рђаво се проведоше. Били су осуђени да се приликом евакуације труцкају у коморским колима, пошто се санитарске установе из колонске коморе нису могле кроз прилепске улице, закрчене разним коморама, пробити овамо напред да их у својим удобнијим возовима прихвате. А многи од њих били су налажени тек сутрадан онде где беху попадали, покривени дебелим слојем снега који је преконоћ изненада био нападао. Догађаји су се развијали са невероватном брзином, а надлежни од своје стране не учинише ништа да им загосподаре и да их до потребне мере укоче, те ни купљење рањеника по бојишту и њихова евакуација нису могли бити организовани као што треба.

Б. — Бој код Кичева

22. и 23. октобра

Моравска дивизија II позива пошла је била из Тетова 19. октобра и истог дана у вече, пошто бејаше уз пут по наређењу Врховне Команде вратила у Скопље Моравској бригади њен I прекобројни пешадијски пук, стигла је у Гостивар. Следећег дана, т. ј. 20. октобра, преданила је у овоме месту, нешто због тога што јој је комора знатно била заостала у назад, али поглавито с тога што се још ништа није знало има ли каквих непријатељских трупа у околини Дебра и Маврових Ханова, који се налажаху бочно према њеном правцу наступања за Кичево. Руковођена овим другим разлогом, ту је остала и сутрадан, 21. октобра, с том само разликом што су овога дана били кренути у напред коњица, III пешадијски пук и 9. брдска батерија са задатком да јој обезбеде планински превој изнад села Падалишта, који затвараше приступ ка Кичеву. Овога дана 7. и 8. брдска батерија биле су у пратњи двеју чета II пешадијског пука, опет по наређењу Врховне Команде, враћене из Гостивара преско Тетова за Качаник, где су се требале ставити на расположење Трећој Армији. Истога дана 2. батаљон II пешадијског пука са једним митраљезом и једним водом коњаника био је упућен на Маврове Ханове с тим да на томе правцу осигурава десни бок својој дивизији од евентуалних напада Турака и Арнаута из Дебра и Пишкопеје.

Према дивизијској заповести за даљи покрет, оба ешелона ове дивизије кренуше се 22. октобра изјутра: коњица са I. коњичком и III пешадијски пук са 9. брдском батеријом од превоја изнад Падалишта, а I и II пешадијски пук, пионерски полубатаљон и Моравски пољски артилеријски дивизион из Гостивара. Ешелони, који су толико били удаљени један од другог да између њих није постојао однос који у обичним приликама постоји између претходнице и главнине, у току марша и сами се рашичланише на саставне им делове, први привремено, т.ј. за извесно кратко време, а други за толико да су се ови тек сутрадан пред подне могли искупити на бојишту код Кичева. Коњица са коњичком батеријом, одвојивши се од III пешадијског пука који бејаше заустављен пред селом Зајасом док се није расветлила ситуација у његовом левом боку, одјаха у напред. I и II пешадијски пук недалеко од Гостивара ударише по савету мештана двома пречицама које ће их временом и подубини јако раштркати, тако да су се на крају дана, када се та два пука поново примакоше друму, од другог ешелона створила три, те их је укупно било четири, поређаних један иза другог на прилично великом удаљењу: напред на положајима пред Кичевом и у додиру са непријатељем, коњица са коњичком и III пешадијски пук са брдском батеријом, па I пук код села Зајаса, затим II пешадијски пук код села Падалишта, и на послетку пољски артилеријски дивизион са пионирским полубатаљоном код села Ђоновице, где је са великим напорима савлађивао тамошње стрме и оштре серпентине. Командант дивизије свакако није рачунао да ће затећи непријатеља код Кичева, па је више водио рачуна о удобности маршовања код потчињених му јединица него ли о борбеној готовости целине. Другачије не бисмо могли објаснити ову његову лежерност.

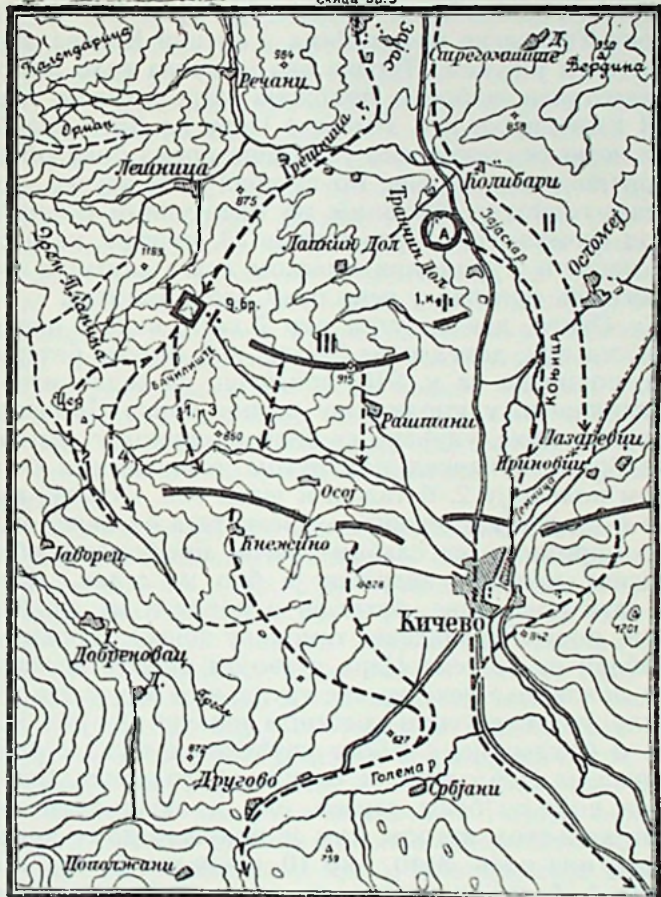
Пошто је констатовала присуство турских

трупа у долини испред самог Кичева и на висовима са његове десне и леве стране, коњица се бејаше зауставила на првим висовима северно од ове вароши и ту је сачекала долазак III пешадијског пука, који је после напред наведеног застоја пред селом Зајасом опет продужио кретање за њом. Чим је стигао овај пук, отпочео је распоређивање и поседање положаја, које је, сем слабијих узнемиравања с бокова од стране Арнаута, било изведено на миру. Поред повремене артилеријске ватре и чарки међу патролама, никаквих других сукоба са турском војском, која се налажаше ту у близини, није било. Турци не искористише ову zgodну прилику, кад су могли рачунати на извештан макар и ефемеран успех, имајући пред собом само један ешелон наше Моравске дивизије II позива. А и да су хтели, не би били у стању извести какав јачи напад, јер нису били на окупу. Не надајући се скором доласку наших трупа, они се беху растурили по околини јужно, југоисточно и југозападно од Кичева у циљу одузимања хране од становника, па ни комору нису били благовремено евакуисали, него су том кораку приступили тек кад се пред овом вароши појавише наше трупе.

Ове пак заноћише у оваквом распореду. На к. 770 десно од друма два топа коњичке батерије и један ескадрон I коњичког пука, а друга два топа, остатак овог пука и Моравски дивизијски коњички дивизион позади ове коте у селу Трапчин Дољу. На положају југозападно од поменуте коте, почев од к. 915, на коме је поред пешадије била и брдска батерија, па у десно до изнад превоја Бачилишта, два и по батаљона и у резерви код Лапкиног Дола један батаљон III пешадијског пука. На коси изнад села ОслOMEја, између Зајаске Реке и Темнице, једна чета из овога пука, која је за време марша била у левој побочници, а иза ње на Вардини једна чета и добровољци који су с

вечери овамо стигли из села Ћафе вододелницом између Зајаске и Поповјанске реке. Вредно је овде напоменути да је једна врло важна тачка и од

Скица бр.3

Размер 1:110 000 - Еквидистанција 100 м

Бој код Кичева.

наше стране и од стране Турака била остала непоседнута, јер ни један од противника није имао под руком довољно снаге да би се и до ње могао и смео опружити. У рукама нашим она је могла послужити као згодан ослонац за грожење левом боку Турака на положајима у висини Кичева, док међутим у рукама Турака она је могла врло много нашкодити одбрани положаја који држаше наш III пешадијски пук. Реч је о Церу на Дрен планини, који се горостасно уздизаше према боку обеју противничких страна. Ко га први буде заузео, постаје господар ситуације на целокупном бојишту код Кичева. Није чудо што је 23. изјутра, када се и наши и Турци придоласком снага осетише куражнији, одиграо у неку руку улогу магнета.

Овога, дакле, јутра око 7 сати, када I пешадијски пук, доведен из Зајаса, и 9. брдска батерија, рокирана са к. 915, приспеше на седло изнад Бачилишта, у продужењу десног крила III пешадијског пука, упућени су били из њиховог састава уз брдо ка напред поменутом доминантном бочном положају 2. батаљон и један топ. Остатак пука и батерије у очекивању резултата од овог, овако опрезно и са слабом снагом предузетог, обилазног маневра, задржан је био на седлу. Око 9 сати пре подне, батаљон и придати му брдски топ, пошто савладаше тамошњу тешку узбрдицу, избили су на теме Цера и својом ватром нагнали на повлачење неке турске трупе, које му се такође беху упутиле уским грebenом између Осојске Реке и Студенице. Слабост упућених с наше стране трупа на Цер одмах се бејаше обелоданила. Батаљон који га беше заузео, био је заустављен непријатељском ватром, чим је покушао да се крене даље низ косу. Зато, око 10, накнадно је био послат 4. батаљон, но с тим да се креће источном падином Цера са задатком да се сједини са 2-гим и заједно са овим продужи гурати грebenом у правцу села Другова. Али се пропуштено време

више није дало надокнадити. Клопка, која је била спремана Турцима, склопиће се тек када ови буду измакли њеном домашају.

Око 11 сати, док се овај батаљон с великом муком верао по тамошњем тешко пролазном терену, командант дивизије издаде заповест за општи напад, јер су дотле већ били стигли на бојиште II пешадијски пук и Моравски пољски артиљеријски дивизион. Дивизион одмах отпоче да извлачи своја оруђа на к. 770 и да их поставља за дејство десно од оруђа коњичке батерије. II пук удари левом обалом Зајаске Реке за напад на висове ссевероисточно од Кичева, на коме га правцу предухитрише одељење добровољаца са Вардине и за њиме чета са косе изнад села Ослемеја, налетевши на те висове, којом приликом у подножју ових добровољци претрпеше велике губитке. III пук, са распоредом у коме се бејаше затекао, упути се турском положају између Кнежине и Кичева. Па, на послетку, заостала два батаљона I-ог на седлу изнад Бачилишта кренуше се у правцу Кнежине.

Једном речју, све трупе Моравске дивизије II позива сад се ставише у покрет. Али до озбиљније борбе ипак није дошло, јер Фети паша, чије је трупе овај наш напад затекао у јеку рокирања са њиховог десног на њихово лево крило, видећи да има посла са далеко надмоћнијом снагом, одлучи се да напусти Кичево и положије око њега. У следству те његове одлуке, Турци у подне, када се стаде мало јаче разбуктавати пешадијска ватра на правцима наступања III-ег и 2. и 4. батаљона I пука, почеше се поступно повлачити. Најпре се повукоше њихове трупе са висова североисточно од Кичева, те то даде маха нашој коњици, која је дотле маневровала у долини Темнице источно од села Ослемеја, да се примакне ближе вароши, која је још била у турским рукама, и да изађе испред II пешадијског пука који је равницом леве обале

Зајаске Реке, у еволуционом поретку, наступао ка селу Ириновцу и висовима јужно од овога. Око 1.30, претходнички ескадрон био је заустављен ватром турских заштитничких делова на један километар испред Кичева. Благодарјећи дејству коњичке батерије и дотле извучених топова пољског артилеријског дивизиона на к. 770, Турци се и одатле повукоше и у 2.15 коњица је ушла у варош. Недалеко од јужног излаза коњица је била задржана ватром једне турске батерије која је дејствовала с оне стране Големе Реке, те јој се не даде да искористи тешку ситуацију, у коју западоше одступајуће турске трупе са висова десно и лево од Кнежине. На име, ове су се биле упутиле мосту на Големој Реци, преко кога се и остале пре њих бежу повукле. Када тамо стигоше, затекоше га порушеног. Оне онда ударише уз реку и, благодарјећи околности што је наша обилазна колона, састављена од 2. и 4. батаљона I пешадијског пука, далеко била заостала иза њих, пређоше је код села Другова. Нема сумње да је томе била крива лежерност ових, на коју се командант дивизије у свом операцијском дневнику тужи, а која је потпуно разумљива с обзиром на то што тамо није било никога од старијих да обједини команду над њима и да их својим ауторитетом подгурне. Али је може бити још више криво споро манипулисање са I пуком, односно његово јутрошње парциално увођење у акцију.

Заузимање Кичева од стране Моравске дивизије II позива тачно је одговарало заузимању Прилепа од стране Коњичке и Моравске дивизије I позива из састава Прве Армије, која је још увек представљала нашу главну снагу за операције против Турака. Управо, те две операције, од којих је прва важила као помоћна а друга као главна, биле су у тесној логичној вези и као такве имале су се допуњавати, јер су имале за циљ именовање две вароши које ће доцније послужити као полазне

тачке концентричном наступању Моравске дивизије II позива и целе Прве Армије ка Битољу, око кога су се прикупљале одступајуће турске трупе, упућене са кумановског разбојишта овим двама оделитим правцима.

В. — Битољска Битка

1. Кратак преглед операција грчке војске

По преласку границе 6. октобра грчка војска, одређена за операције у Тесалији и јужној Македонији, заузе варош Еласону. После три дана однела је на Сарантапорону одсудну победу над једном низамском и једном редифском дивизијом које, под командом Хасан Таксин паше, према њој бежу истављене. А након следећа три дана заузела је Кожане, одакле се рачвају две важне комуникације: једна преко Кајалара и Флорине за Битољ, а друга преко Верије за Солун. Главнокомандујући грчке војске, Престолонаследник Константин, имао је сада да избере једно од два решења: или да наступа на Битољ, осигуравши се једним делом своје снаге код Верије према Солуну, или да иде на Солун, пошто буде у смислу заштите свог левог бока према Битољу, одвојио један део своје снаге за заузимање Кајалара. Ако би пошао на Битољ, пружио би руку Србима који овом месту лагано прилажаху са севера, и турска Вардарска Армија, наставши се овако између две ватре, или би се разбегла, не чекајући да се овај опасан обруч око ње коначно стегне, или би била опкољена и за кратко време принуђена на предају. Македонија би тада била пресечена на два дела, после чега би се српска војска могла окренути на запад, у циљу окупације Албаније, а грчка на исток, у циљу освајања Солуна. Једном речју, ово решење са војничког гледишта било би несравњено боље од

оног другог, да се из Кожана похита Солуну и остави српској војсци да сама, без ичије помоћи, сврши са Битољем и турском војском около њега. С друге стране, Солун је са својим првокласним пристаништем представљао најважнији географски објект у сфери интереса и освојења грчке војске. Као такав, требао је што пре бити обезбеђен Грцима, како се не би пре њих у њему угнездио неко други, на пример Бугари, чија је лакомост за територијама и варошима још тада била очигледна. Бојазан је дакле била да се бугарска Рилска дивизија, која је требала да оперише са нашом војском у сливу Врдара, не сјури низ Вардар и Струму, па да се, за време док грчка војска у заједници са српском бије битку код Битоља, не докопа ове вароши, у ком случају она би савршено била изгубљена за Грке који на њу и са историјског и са стничког гледишта имађаху више права. Ова бојазан у толико је била оправданија што је турски самостални Струмички корпус, који првих дана рата бејаше продро на бугарску територију у реону Струме и привукао на себе већи део снаге поменуте бугарске дивизије, био 14. октобра повучен са тога фронта и пребачен чак код Јенице Вардара, да тамо подупре разбијене слабе трупе Хасан Таксин паше и осигура Солун од Грка. Тиме је овој бугарској дивизији, којој се ради парадног уласка у Солун беху придружили оба Краљева сиња, Борис и Кирил, био остављен слободан пут за обалу Јегејског Мора, што је она, разуме се, одмах и искористила, упутивши се без икакве војничке потребе на ову страну, због чега су опет читаве две српске дивизије, и ако Србија на то ни по уговору ни по војној конвенцији није била обавезна, морале место ње отићи на Једрене. Политички разлози, према томе, диктоваху Грцима да похитају Солуну, па макар се и огрешили о војничке принципе и своје савезничке обавезе у чисто платонској форми према Србима.

Престолонаследник Константин изабрао је ово друго решење, које је за грчку нацију, а може бити у крајњој линији и за нашу коју би помоћ Грка по свој прилици скупо коштала, испало много пробитачније. Пошао је на Солун са намером да га што пре заузме и својој држави обезбеди, па тек после, ако Срби буду могли и хтели чекати, да се врати натраг и заједно с њима дотуче код Битоља турску Вардарску Армију. За операције у правцу Кајалара и Бањице одвојио је свега једну дивизију, колико само да обезбеди себи леви бок, због чега би и Солун и безбедност грчке војске били доведени у питање, да је Али Риза послушао Џавид пашу који му је, како се прича, предлагао да се више не хватају у коштац са Србима са којима и иначе неће моћи изаћи на крај, већ да се са свом снагом баце на Грке, те да се бар њима освете.

Истог дана, када главна снага грчке војске, идући за Солун, заузе Верију, — а то је било 16. октобра, — деташована V дивизија разбила је код Кајалара турску 18. низамску дивизију која је овамо била истакнута у циљу да заштити Битољ и комуникациону линију своје армије, што је дало повода турској Главној Команди да противу ње, као што смо већ видели, упути Џавид пашу са 16. и 17. низамском и Битољском редифском дивизијом. Охрабрена успехом своје V дивизије, главна снага грчке војске напала је 19. октобра код Јенице Вардара Хасан Таксин пашу, ојачаног трупама дотадашњег самосталног Струмичког корпуса. После задобивене победе над њим ушла је 21. октобра у Јенице Вардар, а сутрадан, 22., без обзира на тешку ситуацију у којој се налажала напред поменута њена дивизија, нападнута надмоћнијим снагама Џавид пашиним, продужила је за Солун. Најзад 24., кад је она прелазила Вардар код Топчина, не наилазећи ни на какав отпор, ова њена изолована дивизија

била је код Соровића, на западној страни Островског Језера, потпуно разбијена и, изгубив девет топова, одбачена на Кожане.

Али ни то ништа није узнемирило Престолонаследника Константина. Рачунајући као извесно да ће због надирања јаких снага српске војске ка Битољу, овај успех Цавидов у правцу његове позадине бити краткога века, послао је депешу нашој Врховној Команди молећи је да наша војска што пре нападне Турке код Битоља, после чега спокојно је наставио покрет ка Солуну, у коме је због опасности која се отпоче осећати и са других страна, већ било почело сазревати решење да се преда без борбе. На име, у Серезу се бејаше појавио бугарски комитски војвода Сандански, за кога се знало да је на томе правцу претходио двема бригадама Рилске дивизије, а дан пре тога савезничке трупе са севера већ су биле заузеле Дојран и Струмицу. У Дојран је тада ушао коњички пук наше Дунавске дивизије I позива који се бејаше спустио низ Вардар крећући се испред VIII пука из исте дивизије, упућеног на јужни излаз Демир Капије, а у Струмицу I. бригада напред поменуте бугарске дивизије и деташовани XIV пешадијски пук из Тимочке дивизије I позива, који овамо бежу дошли из Кочана преко Пљачкавице и Радовишта.

Рачун Константинов показао се беше тачан, јер, као што горе видесмо, истог дана када његове трупе прелажаху Вардар и када његова V дивизија претрпе пораз код Соровића, Моравска, Дринска и Коњичка дивизија из састава наше Прве Армије потукоше код Алинаца Кара Саидов V корпус. Тиме оне толико загрозише Битољу, да је места морао бити обустављен сваки даљи покрет Цавид пашиних победоносних трупа у правцу Кожана, како би се имало што више снаге за одбрану ове једине етапе која Турцима бејаше остала у Македонији.

Док се турска Вардарска Армија спремаше за давање отпора српској војсци, савезничке трупе са разних страна све се више приближавашу Солуну. Грчка сувоземна војска наступала је са Вардара. Грчка флота долазаше Јеџејским Морем. Наш Дунавски дивизијски коњички пук, коме је следовала 1. бригада бугарске Рилске дивизије, спушташе се из Дојрана. Остатак ове бугарске дивизије пристизаше преко Сереза. У току 26. октобра, грчка војска стиже пред Солун и опаса га са западне, северне, а делимично и са источне стране, грчка флота продрла је у Солунски Залив и са напереним топовима у варош очекиваше завршетак преговора, наш коњички пук приспео је до села Ђорзине, а бугарска дивизија са својим предњим деловима бејаше се примакла до пред село Ајвакли. Сутрадан, 27. октобра, прве грчке трупе поседоше Солун. Наш коњички пук примиче се до села Грободера, одакле је 28., за време док се спремаше за покрет, пошто бејаше добио наређење да се врати у састав своје дивизије, његов командант, мајор Никола Цоловић, са тридесет коњаника прошао кроз Солун, одушевљено поздрављен од тамошње српске колоније, па и самих Грка. А што се тиче бугарске дивизије, њој су грчке трупе биле препречиле пут, па је тек 29., приликом свечаности приређене у част доласка Краља Ђорђа, добила допуштење да може умаршовати у варош.

Најзад, овог последњег дана, т. ј. 29. октобра, с вечери, наш коњички пук, коме је пало у део да присуствује уласку грчке војске у ову историјску варош под чијим су се зидинама и наше војске некад бориле, отпочео је да се транспортује железницом до Ђевђелије, одакле је после имао да продужи форсираним маршевима преко Неготина, Кавадара и Плетвара, да би стигао своју дивизију пред Битољем. Следећих дана, пак, бугарске трупе разредише се на исток од Солуна, да би поселе тамошња јеџејска пристаништа, док се опет грчка

војска, оставивши у Солуну две дивизије, бејаше упутила натраг преко Топчина и Јенице Вардара са намером да загрози позадини турске Вардарске Армије, груписане за битку код Битоља, односно оног њеног дела чија је одступница водила јужном страном Преспанског Језера. По доласку у Водену, грчка војска отпоче се развијати десном и левом страном Островског Језера за напад на заштитне турске трупе код Горничева и Соровића. Напад отпоче 3. новембра, што ће рећи првог дана Битољске Битке. Али, док се она туда бејаше пробила, за шта је морала утрошити неколико дана, битка је била завршена, тако да је само толико стигла да 7. новембра овлашно најаше на реп одступајућих турских трупа код Флорине.

2. Припреме за битку

I

Дивизије V корпуса — 13. и 15. низамска — после претрпљеног пораза код Алинаца, бејаху се распрштале по околини Битоља, услед чега је требало Зеки паши читава два дана док их је ископио, уредио и распоредио на десној обали реке Шемнице. Остатци VII корпуса Фети пашиног, који се по напуштању Кичева требаху зауставити код села Прибилаца, у висини V-ог на алиначким висовима, морали су се, због губитка ових, повући чак иза Шемнице и стати поред V-ог, да би заједно с њиме задржали нашу Прву Армију, ако би се упутила у гоњење. Остатци разних регуларних трупа, у јачини дваестак батаљона или десетак хиљада људи, ископљени са црногорског фронта и из Санџака у Дебру, добише наредбу да се повуку у Охрид и одатле делимично пребаце у Битољ. А што се тиче Цавидовог VI корпуса, од њега су у чисто дефанзивној улози биле према Турцима код Горничева и Соровића задржане 17. низамска и Битољска редифска дивизија, док 15. и 18. низамска по-

чеше се 25. октобра превозити железницом из Соровића за Битољ.

Дивизије наше Прве Армије пак, по завршеном прегруписавању иза задобивене победе код Алинаца, задржаше се више дана на линији Чепигово—Тополчане—Марул, удаљеној од турских положаја на Шемници за непуних петнаест километара. Моравска дивизија I позива била је на десном крилу, које се, примакнуто Црној Реци, протезаше од Чепигова до Тополчана, десно од битољског друма. Дринска дивизија I позива држала је центар који се, идући на исток, удаљаваше од реке и пружаше од Тополчана до Шелевераца, лево од друма. Коњичка дивизија са придатим јој Дринским дивизијским коњичким пуком још увек се налажаше на левом крилу, односно на висовима код села Марула. Очекиван је био долазак и осталих дивизија, Дунавске I-ог и Тимочке II позива, које су биле у своје време остављене код Штипа и манастира Св. Богородице у близини ушћа Пчиње у Вардар, па да отпочне опште наступање ка Битољу.

Током времена, а по мери напредовања упућених осигуравајућих одреда низ Вардар и преко Пљачкавице, односно по мери како се расветљаваше ситуација на правцу за Солун, ове две дивизије пребациваху се, део по део, преко Криволака, код кога је за ту сврху био подигнут понтонски мост на Вардару, и даље преко Плетвара ка месту где су их чекале друге три. Тако дакле, код Криволака се искупише 23-ег и из њега означеним правцем кренуше 25. октобра VII и IX пешадијски пук и артилерија из Дунавске дивизије I позива. За њима 27-ог одмаршова XVIII пук из исте дивизије, који је уочи тога дана био у Штипу смењен од стране XIII пешадијског пука из Тимочке дивизије II позива. Три дана доцније, 30 октобра, из Криволака је отишао истим правцем XIV пешадијски пук из Тимочке дивизије II позива, који је од 26-ог био у њему као посада. Истога дана

кроз њега прођоше VIII пешадијски пук и једна батерија из Дунавске дивизије I позива, који претходнога дана ујутру бејаху на јужном излазу Демир Капије смењени од стране XV пешадијског пука и једне батерије из Тимочке дивизије II позива. Следећег дана, 31. октобра, овуда је, у свом повратку из Солуна, прошао Дунавски дивизијски коњички пук за двома батеријама Тимочке дивизије II позива, које су ту биле провеле ноћ. Након два дана, т.ј. 2. новембра, туда наиђоше XV пешадијски пук, без једног батаљона остављеног, док га не смени један батаљон XIII-ог, код струмичке железничке станице, и једна батерија из Тимочке дивизије II позива. Најзад, 5. новембра, кога је дана била решена битолска битка, промаршовао је кроз Криволак, долазећи из Струмице, XIV пешадијски пук из Тимочке дивизије I позива, који је сада био стављен на расположење Првој Армији.

На крају крајева, Дунавска дивизија I позива бејаше се 30. октобра сасредила на алиначким висовима, позади Моравске, Дринске и Коњичке дивизије, али без VIII пешадијског пука и дивизијске коњице који јој се придружише тек 1. и 2. новембра, за време њеног подилажења бојишту. Од Тимочке дивизије II позива, XIV пук и две батерије приспеше код села Клепача и Тополчана у резерву Прве Армије 3. новембра, када Моравска I-ог, Дринска I-ог, Дунавска I-ог позива и Коњичка дивизија довршаваху распоред, из кога ће сутрашњег дана отпочети напад на положаје пред Битољем. Међутим, њен XV пук са своја три батаљона и једном батеријом, долазећи из Демир Капије, приспео је на бојиште тек 5. новембра изјутра, пред свршетак битке. На тај начин, од трупа које за време бораба код Прилепа беху задржане у долини Вардара и на Брегалници, стиглоше да узму учешћа у битки код Битоља цела Дунавска I-ог позива и већи део Тимочке дивизије II позива.

У левом боку Прве Армије, који по заузећу Солуна од стране Грка ничим више није био угрожен, остадоше само најнужније посаде, не рачунајући XIV пук I позива који је за време битке био на маршу. То су XIII пешадијски пук II позива који је био размештен у Штипу, Криволаку и струмичкој железничкој станици, Тимочки дивизијски коњички дивизион II позива, који је био задржан код ове станице, и XV пешадијски пук III позива, који бејаше 25. октобра доведен из старих граница у Штип и одмах употребљен у овој вароши и по стражама дуж железничке пруге.

У десном пак боку поменуће армије, али знатно повучена у назад према овој, припремаше се за узимање удела у предстојећој битки и Моравска дивизија II позива. Ова дивизија, по заузећу Кичева, остала је у њему читаву недељу дана. У тој вароши је бејаше затекло наређење Врховне Команде да се спреми за марш ка Битољу. Ту јој дођоше 29. као појачање II прекобројни пешадијски пук и 4. брдска батерија из састава Моравске бригаде. Ту је, најзад, 30. октобра пред подне примила заповест из штаба Прве Армије, под чијим је непосредним налозима у будуће имала оперисати, да се крене битољским друмом, али тако да 31. октобра буде на Дрвенику, нападног положају на левој обали Шемнице према Облакову, што јој је, с обзиром на краткоћу времена и дужину пута, било немогуће испунити.

Најзад, сва територија с оне стране Шар планине, обухватајући Косово, Метохију и Санџак, већ је била у рукама Јаворске бригаде, Ибарске војске, Треће Армије и Црногораца. На тој страни, према томе, није постојала никаква сметња груписању Прве Армије и Моравске дивизије II позива за битку. Једино је имало разлога бојати се Дебра и Пишконеје. Али су зато биле предузете опсежне мере да се комуникациона линија Скопље—Тетово—Гостивар—Кичево—Битољ обезбеди

од евентуалних покушаја Турака и Арнаута са тог бочног правца. Код Маврових Ханова већ се налажаху 2. батаљон и један митраљез II пешадијског пука II позива. Сада пак послати су I батаљон II прекобројног пешадијског пука и један топ 9. брдске батерије на планински превој Гаре. А сем тога, од стране Врховне Команде наређено је било да се упуте из Скопља допунски батаљони I, II и III пешадијског пука II позива, који су у Кичеву имали бити употребљени као посада. Но за сваки случај, Врховна команда је имала при руци код Скопља, поред VI прекобројног пешадијског пука, употребљеног за унутрашње осигуравање вароши, још и III коњички пук из састава Коњичке дивизије и I прекобројни пешадијски пук из састава Моравске бригаде I позива, који су се сваког часа могли кренути тамо где буде затребало. Сем тога, могло се рачунати и на V прекобројни пешадијски пук, XI пешадијски пук II позива и једну пољску батерију, који су првих дана месеца новембра требали да дођу у Скопље из састава Ибарске војске, која се концем октобра враћаше из Ђаковице и Пећи у Митровицу због опасности за коју се рачунало да може искрснути из Босне. Од ових пак, 1. новембра у вече, стигао је железницом у Скопље XI пук II позива. Како су тада почели да круже гласови о комешању Арнаута код Дебра, то је одмах сутрадан, т. ј. 2. новембра, I прекобројни пук одмаршовао за Гостивар.

II

Ноћу између 24. и 25. новембра и следећа два дана нападао је толики снег, да га је свуда било у висини најмање од пола метра. После највеће југовина и снегови почеше нагло да се топе. Уз то, удари киша, која с малим прекидима трајаше до конца месеца, када престаде да пада, с тим да се поново излије ноћу између 3. и 4. новембра, када се Прва Армија спремаше за напад на битољске положаје,

те то још више појача количину воде која се са високих планина и брегова од отопљеног снега нагло сливаше на ниже. Шемница и Црна Река, које под правим углом закриљаваху фронт турске Вардарске Армије, набујаше и излише се по равници Пелагоније, по којој се од силне надошле воде направеше читава језера и баруштине. Као такве, оне постадоше озбиљна препона за тактичке операције. Шемница у свом средњем току, од излаза њеног из клисуре до наспрам села Кукуречана, и могаше се местимично газити, али са великим тешкоћама и ризиком. Али у свом доњем току, она се, исто као и Црна Река са којом она овде, идући без мало паралелно њој, представљаше дуплу препону, могаше прегазити само преко мостова, које Турци оставише непорушене, свакако због тога што су рачунали и на евентуални прелаз у напад. Мостова је било у већем броју, али су неки од њих били потопљени водом. Један је био северо-западно од села Могиле на друму Прилеп—Битољ, а остали спрам села Трнова на сеоским путевима који се, пресецајући и једну и другу од ових двеју река, овамо стичу од Радобора, Далбеговца и Аглараца, тако да је на сваком од ових сеоских путева требало прелазити по два моста. На утоку Шемнице у Црну Реку између Новака и Логоварда, пак, њих две састајући се, чиниле су са својим отокама и баруштинама вишеструку препону, преко које се могаше ићи само насипом који везује ова два села и преко читавог низа мостова и пропуста који сви једновременно могу бити брисани митраљеском ватром. Неколико мостова и пропуста у овој групи било је порушено, ваљада с тога што овај правац од стране Турака није био узиман у комбинацију за евентуални прелаз у напад.

Црна Река јужно од Логоварда и Новака згодно је послужила Турцима за заштиту комуникационе линије која, идући подножјем планине Бабе до Флорине, вођаше паралелно њеном току. Део

Шемнице и Црне Реке код Трнова и Логоварда Турци искористише за наслон свог десног крила и затварање праваца који се преко тамошњих мостова стичу ка Битољу, а имају свој корен у правцу који од Канатлараца води левом обалом, односно источном страном Црне Реке. У недостатку других положаја, они поседоше напред именована два села и нешто мало оцеднијег терена испред оног другог, т.ј. Логоварда, и између оног првог, т.ј. Трнова, и села Могиле. За затварање правца, обележеног друмом Прилеп—Битољ, они се поставише у близини Шемнице,седајући Кукуречане и Могилу, која им села згодно послужиле као отпорне тачке, и међупростор између њих. Сем код Кукуречана, свуда су, поред артилеријске, и пешадијском ватром могли бранити ову сада широку препону, па и мост на друму северозападно од Могиле. За спречавање пак нашег надирања друмом од Кичева преко моста код Лисолаја и даље на Киромарицу која директно доминира Битољем, њихова одбранбена линија била је од Кукуречана повијена у назад до Кочишта изнад села Ст. Смирнова. Шемница је са ње могла бити брањена само артилеријском ватром, и то, благодарем великом домету турских топова, на дужини од Кукуречана до Црновца. Пешадијском ватром, пак, она је могла бити тучена само са предњих откоса ове одбранбене линије, искоришћених у прво време само за предстраже од којих се, по њиховој намени, није ни тражила упорна одбрана.

У комбинацију, као саставни део одбранбеног фронта турске Вардарске Армије, требало је узети и висове код Облакова и испред Гопеша, који су у веома тесној и логичној вези са правцем који полази од Кичева. Ово у толико пре што су ти висови заштићавали везу Битоља са Охридом и комуникациону линију поменуте армије за Ресан и даље западном обалом Преспанског Језера за Ко-

рицу (Корчу). Иначе, брижљиво предузете мере за фортификацијско ојачање положаја на фронту од Логоварда до Кочишта, изабраних за пријем битке, слабо ће вредети, ако нападач са правца од Кичева буде радио правилно и са довољно енергије. У опште узев, бојиште је за Турке и онако већ било несрећно постављено. Дугачком гредом планине Бабе, иза које се налажаше Преспанско Језеро, било је у толикој мери с леђа притешњено да није ни имало своју позадину. Одступница, одбијена од ових изистинских препона, била је упућена да их, полазећи с крила борбеног фронта, у великом луку обилази било преко Флорине, било преко Бавата и Ресна, што без сваке сумње представљаше извештан замашнији ризик. Па још ако се напред поменути висови не осигурају у довољној мери, односно ако се и по њима не опружи одбранбена линија, изабрана за пријем битке, врло би лако могло доћи до тога да од двеју комуникационих линија, односно двеју одступница, у даном моменту остане само једна, на име она преко Флорине, но и то под условом да опет њој не загрозе пре времена Грци. Турци су, међутим, те одиста веома значајне висове за овај мах савршено били пренебрегли, јер се, по некој чудној логици коју су доследно спроводили за све време трајања рата, уопште нису ни надали да ће се Моравска дивизија II позива, када буде приспела из Кичева, штети ломити преко њих. Као што у својим успоменама признаје и сам Зеки паша, они су, дакле, мислили да ће се ова наша дивизија слепо држати друма и да ће, тако радећи, морати ударити на мост код Лисолаја, па су према томе и подесили своје прве диспозиције. А по неком чудном стицају прилика, мало је требало, па да у главном, бар што се тиче висова код Гопеша, испадне онако како су они очекивали. Команданту Моравске дивизије II позива армијском заповешћу за покрет из Кичева било је наложено да са свом својом снагом оде на дрвеничку греду код се-

ла Чагора, где би је приљубио уз Моравску I пози-
ва на дотадашњем десном армијском крилу, фрон-
том према Облакову и напред поменутом мосту, а
да правац за Гопеш осматра коњичким патролама.
Што је испало друкчије, ма да ипак не у довољној
мери, има се благодарити његовој увиђавности.

То су, дакле, били основи којих се турска
Вардарска Армија држаше приликом свог првог
груписања за битку. Ујутру 2. новембра, пак, поме-
нута армија била је у оваквом распореду.

Ради заштите правца који воде у њену поза-
дину поред источне и западне обале Охридског Је-
зера, задржано је било у Охриду и Струги нешто
трупа од оних повучених из Дебра. Остале, у јачи-
ни два веома слаба пука, одређене да појачају ар-
мију код Битоља, биле су на маршу друмом
Охрид—Ресан—Битољ. За благовремено открива-
ње наступања наших трупа од Кичева, а уједно и
за заштићавање везе између Битоља и Охрида,
ово друго колико само да се осматра правац уз
Бојишку Реку за Гопеш или за Ресан, била је до
линије Дрвеник—Хан Мраморица—Бојиште изба-
чена жандармерија. Она је дакле заклањала својим
распоредом облаковске и гопешке положаје, тако
да су јој ови положаји били за леђима. Имала је
неколико брдских топова старијег система. На ли-
нији Кукуречане—Кочиште био је распоређен VII
корпус Фети пашин. Испред овог ка Шемници, а
на косама око села Секирана и Драгожана, били су
у својству предстража истурени једна пољска ба-
терија, која је у случају повлачења због теренских
тешкоћа тамо морала и остати, и један пешадиј-
ски пук, у чију моралну вредност Зеки паша, због
ранијег његовог држања, није имао вере. На лини-
ји Кукуречане—Могила—Трново, са наслонем
свог десног бока на Караманско блато, био је по-
стављен V корпус Кара Сандов. Испред њега, с оне
стране Шемнице, била су истурена његова два ба-
таљона, који су, заједно са остатцима некадашње

Коњичке дивизије, имали благовремено да открију приближавање српских трупа у правцу друма Прилеп—Битољ. Код села Логоварда према Новацима укопали су се били три батаљона и једна до две батерије 18. низамске дивизије која припадале VI корпусу Цавид пашином. Од њих, два су батаљона 31. октобра били пребачени на леву обалу Црне Реке да изврше насилно рекогносцирање у правцу села Влаклара и Меглене, па су под притиском наше Коњичке дивизије, ојачане једним батаљоном IX пешадијског пука из Дунавске дивизије I позива, истог дана враћени натраг, оставивши у селу Новацима једну чету која је тек 2. новембра изјутра била одатле отерана. Најзад, у армијској резерви код села Оризара и Појешева, источно од Битоља, био је размештен остатак VI корпуса.

Овде се спомињу корпуси. У ствари, то су махом били остаци некадашњих корпуса, који и даље беху задржали своје старе називе и ранију своју формацију, како нам изгледа, само због тога што турска Главна Команда није знала, ако би их преформирала у мање јединице, шта да ради са толиким генералима. Најјачи је био V, а најслабији VII. По турским податцима, укупна јачина Вардарске Армије, заједно са жандармеријом, рекрутима и појачањима која долажаху из Охрида, није износила више од 30—35.000 бораца. Ми, пак, мислимо да их је било 35—40.000. Но и то би, у сравњењу са нашом Првом Армијом која је бројала неких 65.000 бораца, представљало тако слабу снагу, која је при том била прилично деморалисана у ранијим неуспесима, да се с правом можемо питати како је турска Главна Команда смела примити битку и надати се некаквом успеху.

Код оволике разлике у снази, није, по нашем мишљењу, ни било вредно упуштати се у чисто фронтални напад, који изискиваше пребацивање трупа преко Шемнице и Црне Реке под неприја-

тељском ватром и стајање неколико дана у води којом бејаше преплављена равница око ових река. Целисходније би било покушати да се турска Вардарска Армија опколи, па ако не буду могле да им се пресеку обе одступнице, а оно да им се пресече бар једна, на првом месту она која води преко Тавата. У сваком случају, Моравска I-ог и Моравска дивизија II позива требале су, под заштитом једног пешадијског пука са нешто артилерије код Ресна, бити груписане према горњој Шемници: прва на правцу преко Облакова, а друга на правцу преко Гопеша. Један део Дунавске дивизије I позива, пак, како је она била заштићена изливеном Црном Реком и Шемницом, могао је без икаквог ризика бити са Коњичком дивизијом упућен на Брод, те да оданде загрози десном боку Турака и њиховој одступници преко Флорине. А ако би се, уз напред наведени крилни маневар предузет са Моравском I-ог и Моравском II позива, баш желео и фронтални напад, Дунавска дивизија I позива, без једног батаљона остављеног испред Новака, могла је бити груписана према Трнову и Могили, док би Дринска I-ог позива у том случају узела на себе да напада на фронт између Могиле и облаковских висова.

Но у место ове комбинације, која би за кратко време сигурно донела велике резултате, штаб Прве Армије прибегао је другој, много простијој, шаљући највећи део своје снаге да прегаци Шемницу и Црну Реку, ударајући на фронт непријатељев. Једно с тога, а једно и из других узрока које ћемо навести на одговарајућем месту, напад није могао испасти довољно енергичан. Бројна и морална надмоћност Прве Армије није била као што треба искоришћена.

III

Покрети наших дивизија ради концентрације за битку отпочели су да се врше 30. октобра у по-

дне, али не свуда са подједнаким темпом, пошто све нису биле подједнако удаљене од бојишта. Моравска, Дринска и Дунавска I-ог позива и Коњичка дивизија, као ближе, морале су правити кратке маршеве, да се не би јаче ангажовале пре но што буде стигла на њихову висину Моравска II-ог позива, која је, долазећи чак из Кичева, имала да пређе најдужи пут. Уједно се мораху обазирати и на то што још не беху приспели VIII пешадијски пук из Дунавске I-ог и већи део Тимочке дивизије II позива, који су били на маршу из Криволака и по доласку требали образовати армијску резерву. Прорачун је био да јединице предње линије избију до одређених им одсека на Црној Реци и Шемници 2.-ог, да се ту одморе, утврде и припреме за битку 3.-ег и да отпочну напад 4. новембра. У духу тога прорачуна, који се разликује од оног првобитног по коме је Моравска дивизија II позива требала да се појави код Чагора још 31. октобра, регулисан је био рад њихов армијским заповестима, издаваним у очи сваког од ова три дана посебице.

Армијски центар, а у исто време и стожер свију ових покрета извођених у циљу концентрације за битку, образоваху Моравска и Дринска дивизија I позива, које, вукући за собом тако звану прву групу градске и хаубичке артилерије, наступаху из реона Тополчана и Чепигова обема странама битољског друма. Њих две у току 2. новембра, пошто протераше турске предње делове на десну обалу Шемнице, овладаше дрвеничком гредом и равницом између ње и Црне Рече. Дрвеничку греду, од Средњег Рида јужно од села Дрвеника до к. 1091 изнад манастира Св. Аранђела, посела је Моравска I позива: на десном крилу I пешадијски пук, и иза њега код села Дрвеника III, а на левом II, и иза њега између села Српци и Ивањевца XVI. Дринска I позива заузела је одсек лево од Моравске, протежући се на исток у правцу села Чајирли, ка Црној Реци, само толико колико поплава у углу

између ове реке и Шемнице то дозвољаваше: на десном крилу XVII пешадијски пук, иза њега, између села Беранци и Српци, VI, и, између села Српци и Вашарејице, V, а на левом крилу IV, чија је једна чета посела мост на Шемници. Од артилерије ових двеју дивизија, сем напред поменуте групе градске и хаубичке артилерије која бејаше пласирана прилично далеко у назад, на коси изнад Вашарејице, ни једна батерија није стигла да изађе на положај. Због теренских тешкоћа, све су за овај мах морале остати неупотребљене у позадини, с тим да сутрадан, 3. новембра, поново покушају да у борбеном распореду својих дивизија на сваки начин заузму одговарајућа места. Оне дакле зановише: из 3. дивизиона Моравског и 3. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука између села Беранци и друма, из 1. и 2. Моравског код XVI, а из 1. дивизиона Дринског код VI пешадијског пука.

На левом армијском крилу биле су Коњичка дивизија, ојачана израније са Дринским, а сада још и Моравским дивизијским коњичким пуком, једним батаљоном IX пешадијског пука и четницима, Дунавска дивизија I позива, без VIII пешадијског пука, и друга група градске и хаубичке артилерије, која је била придата овој другој, т. ј. Дунавској дивизији. А биле су упућене правцем преко Канатлараца и Добрушева источно од Црне Реке, са задатком да на тој страни, обртањем фронта на запад и заузимањем линије Чаирли—Новаци дуж именоване реке, припреме обухват десног крила турске Вардарске Армије.

Као што нам је већ познато, Коњичка дивизија је 31. октобра вратила преко Црне Реке један слаб одред из 18. низамске дивизије. Четници за време гоњeња заузеше село Добромир, одакле су после чинили узалудне покушаје да из Новака истерају заосталу у њему турску чету. Остале њене трупе остале су тога и сутрашњег дана на линији

Далбеговци—Мегленица, па се 2. новембра, означеног за опште подилажење бојишту, неке сасвим примакосе Црној Реци чија је десна обала сада била потпуно очишћена од Турака. Испред села Далбеговца и Аглараца спрам Трнова поставише предстраже Моравски и Дрински дивизијски коњички пук. Лево од њих, на линији Добромир—Новаци, наспрам Трнова и Логоварда, распоредише се четници, 1. батаљон IX пешадијског пука и 2. коњичка батерија. Још више у лево до села Гнеотино развио је своју осматрачку мрежу један ескадрон II коњичког пука. Остатак овог и IV коњички пук разместише се у селима Мегленици и Суводолу, образујући дивизијску резерву. А што се тиче Дунавске дивизије I позива, она се 31. октобра бејаше помакла са алиначких висова на линију Тополчане—Канатларци на којој се пре тога налажаху Коњичка и Дринска дивизија I позива. Одатле је 2. новембра одмаршовала преко села Добрушева и са челом својим доспела до линије Чаирли—Радобор на Црној Реци спрам Могиле и Трнова, у ком правцу је по првобитној замисли армијског штаба и требала бити употребљена. Претходнички IX пешадијски пук са по једним батаљоном посео је Чаирли, Радобор и Далбеговце, док 3. дивизион Дунавског пољског артилеријског пука, који је такође био у претходници, остаде у Трапу. Група градске и хаубичке артилерије, која је на маршу била одмах иза претходнице, распоредила се бехе између Чаирли и Радобора. Трупe из главнине, рачунајући ту и Дунавски дивизијски коњички пук који јој се овога дана бејаше придружио, прикупише се позади свију њих, и то: VII пешадијски пук и 2. дивизион код села Будакова, XVIII пешадијски пук и 1. дивизион у селу Добрушеву, а коњички пук у селу Путуросу источно од Будакова.

Најзад, десно армијско крило имала је образовати Моравска дивизија II позива, која је у том

циљу била кренута из Кичева мањим делом 30. октобра у подне, одмах по пријему армијске заповести за покрет, а већим 31. изјутра, после добивеног извештаја да су 1. батаљон II прекобројног пука и један топ 9. брдске батерије стигли на Гаре и осигурали тамошњи планиски превој према Дебру. У почетку дивизија је наступала у једној колони: напред I коњички пук, коме је био придат Моравски дивизијски коњички дивизион, за њим претходница, у којој се налажаху II пешадијски пук, једна батерија Моравског пољског артилеријског дивизиона и 1. коњичка батерија која по тамошњем раскаљаном путу није могла да прати коњицу, а иза претходнице, на знатно великој даљини, главнина дивизије, у којој су поједине јединице једна за другом маршовале са прилично увећаним одстојањима. Међутим, 1. новембра по подне, пошто коњица и претходница проминуше поред утока Бојишке Реке у Црну, односно поред места где се од битољског друма одваја сеоски пут за Бојиште и даље за Гонеш, дивизија се мораде поделити у две колоне, због вести добивених од коњичких патрола и мештана да на томе путу има непријатељских трупа. Указала се дакле потреба да се, противно предвиђању армијскога штаба, узме у комбинацију и тај важан правац којим је могла бити угрожена одступница Турака за Ресан. Око три сата по подне, кад је чело главнине приспело код поменуте раскрснице у близини села Цвана, одвојише се II прекобројни пук и 4. брдска батерија, па, пошто прегазише, не без велике муке, Црну Реку, упутише се уз Бојишку, у сусрет авизираним непријатељским трупима, и у вече стигоше чело својим до косе јужно од села Вирова. Остале трупе из дивизијске главнине још мало су продужиле битољским друмом, па су се зауставиле ради преноћишта онако како су и маршовале, т. ј. по ешелонима: у селу Сопотници III пешадијски пук, без свог 3. батаљона који се бејаше попео на к.

956 јужно од села Цвана, у селу Цвану 9. брдска батерија и дивизијски штаб, а у селима Доленцу и Брезову I пешадијски пук и пољски артилеријски дивизион. Коњица и претходнички II пешадијски пук знатно су били измакли у напред. Они зановише у селу Мургашеву.

Извештаји, добивени у вече од команданта II прекобројног пука да се на правцу уз Бојишку Реку одиста налази непријатељ непознате јачине, као и од коњичких патрола да је једна непријатељска колона примећена у покрету из Охрида за Ресан, забринуше команданта Моравске дивизије II позива, пуковника Милована Недића. Имали су и рашта да га забрину, јер му они наговештаваху да његовом боку и позадини врло лако може загрозити каква озбиљнија опасност, када он са својом дивизијом буде отишао тамо где је по задатку требао да стане уз Моравску дивизију I позива. Да са те стране буде довољно обезбеђен, потребно је било да у својој власти има и са довољном снагом држи поседнут положај између села Смиљева и Гопеша, док међутим у питању је било да ли ће II прекобројни пук и 4. брдска батерија бити у стању да сами, без ичије помоћи, заузму ове положаје и на њима одолевају навали непријатељевој, ако би овај покушао туда да изведе какав већи обилазни маневар у циљу да се појави у позадини Моравске II позива и десном боку осталих дивизија Прве Армије, развијених пред фронтом битолских положаја. Нашавши се тако у дилеми шта ће даље да ради, да ли да изврши постојећу армијску заповест, коју је у неколико већ био прекршио одашљањем напред поменутих трупа уз Бојишку Реку, или да се управља према ситуацији, па макар се о ту заповест још више огрешно, командант дивизије био је вољан да обустави наступање првобитним правцем, док не види шта је на правцу за Гопеш. Помислио је дакле да коњицу и претходницу задржи код Мургашева, као и то да III пеша-

дијски пук привремено остави код Сопотнице, те да му се нађе при руци, ако би затребало да буде употребљен било на правцу за Битољ било на правцу за Гопеш. Али је зато I пешадијском пуку и 9. брдској батерији већ био издао наређење да још те ноћи пођу у помоћ II прекобројном пуку и 9. брдској батерији, те да, пошто их стигну, с њима заједно продуже наступање уз Бојишку Реку.

Преко ноћ стиже му из армијског штаба нова заповест о груписању дивизија на бојишту, које је требало бити довршено 2. новембра до мрака. Његовој дивизији њоме је било наложено да означеног дана са својом главном колоном поседне одсек Црновце—Лисолај, тачно према Облакову и лисолајском мосту, а са споредном, циљајући на прве упућене трупе уз Бојишку Реку: II прекобројни пук и 4. брдску батерију, да пресече везу између Битоља и Охрида. Те га то доведе у још већу дилему. Правац уз Бојишку Реку и судбину свог десног бока и позадине и иначе није смео поверити само једном пешадијском пуку и једној брдској батерији, особито што те јединице још не беху доспеле да одмакну на даљину, која је и за чисто дефанзивну сврху, у смислу бочног осигурања, била неопходно потребна. Још мање их је смео пустити да оне саме, на једном потпуно засебном али веома опасном правцу где су могле бити изложене ударима са двеју супротних страна, из Битоља и из Ресна, извршују додељени им армијском заповешћу још већи задатак, ради кога је тамо требало бити упућена цела његова дивизија. А овамо, од њега се захтевало да, без одлагања, односно не чекајући да види шта ће оне урадити и да ли ће барем бити кадре да га са те стране потпуно осигурају, са својом главном снагом продужи наступање битољским друмом. Но он, да би колико толико задовољио и једну и другу потребу, на крају крајева прибеже једном средњем решењу. На име, одлучи се да са једном половином своје

снаге наступа ка Гопешу, а са другом половином преко Мургашева да похита на одређени му одсек у целокупном армијском поретку. Своје већ издато наређење да I пешадијски пук и 9. брдска батерија још те ноћи одмаршују у помоћ II прекобројном пуку и 4. брдској батерији, задржа у снази, те се они до 5 сати изјутра, газећи воду при светлости од запаљених гомила шаша и цбуња, пребацише преко Црне Реке и у маршевној колони кренуше ка Бојишту. Само је то своје наређење допунио новим, по коме су све напред побројане јединице, пошто се сједине, имале образовати десну колону са задатком да изврше тражено пресецање везе, а затим да у вези са левом колоном оперишу ка Битољу. Остале пак трупе — коњица са коњичком батеријом, II и III пешадијски пук и пољски артилеријски дивизион — као дивизијска лева колона кренуше се у свануће правцем који је армијском заповешћу био назначен као главни. А батаљон III пешадијског пука, који бејаше зановио на к 956 јужно од села Цвана, упућен је гребеном Стругове планине ка селу Обеднику у циљу одржавања тактичке везе између колоне.

На тај начин, командант дивизије у неколико је, сам на своју руку, исправно грешку у коју бејаше запао армијски штаб придајући правцу преко Бојишта и Гопеша мањи значај по што је у ствари заслуживао. Још би добро било да је десној колони придао и коњицу, за коју се тек на њеном правцу наступања отвараше широко поље рада. До душе, она је била чак у Мургашеву, те није имала могућности да се одмах на тај правац пребаци. Али је то могла учинити и доцније, пошто пешадија леве колоне буде овладала грedom између хана Мраморнице и села Црновца, за шта би јој корисно послужио правац од поменутог хана уз Стару Реку ка селу Обеднику и даље ка Гопешу. Тако што њему ни на памет није падало.

Коњицу је и сада и доцније, за све време трајања битке, држао прилепљену за леву колону, код које никаква посла није имала.

II прекобројни пук из десне колоне није сачекао долазак I пешадијског пука II позива и 9. брдске батерије, него је ујутру рано продужио наступање ка Бојишту и напао тамошње слабе турске трупе. Грозећи својим крилним батаљонима и њиховим боковима, најзад их је принудио на повлачење ка Гопешу и Обеднику. Десна колона за овај дан, т. ј. за 2. новембар, бејаше се задовољила заузећем планинског превоја код манастира Св. Петра. И ако је било доста рано, даље није смела ићи, јер је њен командант био извештен да се неке турске трупе крећу из Охрида за Ресан, па се бојаше да не скрену из овог другог места ка Црном Врху или селу Бојишту, у правцу њеног десног бока и позадине. У ствари, то су биле оне које су хитале на сједињење са осталима на бојишту код Битоља.

II пешадијски пук II позива, који је и овога дана био у претходници, само не целе дивизије већ њене леве колоне, успео је до подне да са греде између хана Мраморице и села Црновца потисне одељења турске жандармерије, која до његовог доласка беху задржала коњицу, и његови батаљони избише: један изнад Црновца, други десно, спрам средине између овог села и села Стрежева, а трећи лево, изнад села Лопатнице. Лева колона са својим челним пуком достигла је, на тај начин, висину на коју је по задатку требала доспети овога дана. Али се није појавила у зони Црновце—Лисолај, коју друм Кичево—Битољ пресецаше на два подједнака дела, како је армијски штаб желео, већ у зони која је сва била диспонирана десно од тог друма, што је у самој ствари било много боље, јер је тиме био добивен много подеснији фронт за напад на облаковске висове.

Командант дивизије, који је после кратког

времена стигао, сазнаде од заробљеника да се према његовој левој колони налази само жандармерија, из чега је одмах закључио да ће лако моћи освојити облаковске висове и по јевтину цену направити једну лепу бравуру. Па, без обзира на то што је на заузетим положајима имао да чека заповест команданта армије за општи напад и што му је артилерија била заостала у назад, поведе се за својим импулсивним нагоном и издаде наређење команданту II пука, пуковнику Душану Васићу, да се пребаци преко Шемнице и заузме први басамак облаковске косе.

По том наређењу, деснокрилни и централни батаљон овог пука (1. и 4.) спустише се у долину Шемнице. Пошто нађоше газ код села Црновца, почеше се око 2 сата пребацивати преко реке и пењати уз испресецањ и веома стрм нагиб басамака, чију предњу ивицу беху посели предњи делови двају жандармеријских батаљона, који се у повлачењу са предтерена икупљаху и распоређиваху за одбрану на темену напред именоване косе, односно на к. 1431. За време док су подилазили Шемници, тукла их је косом ватром турска артилерија од Кукуречана и са положаја изнад села Драгожана, али без резултата, пошто су јој се шрапнели распрскавали врло високо. Само место где су по мањим одељењима, најпре један па после други, газили воду, било је у неколико заклоњено од те артилеријске ватре. А тако исто и нагиб, којим су се с муком пели, провлачећи се између густо начичканих цбунова од трња, налажаше се у мртвом углу, те им ни пешадијска ватра са горње његове ивице није много досађивала.

Око 4 сата стиже на косу између хана Мраморице и села Црновца III пешадијски пук са својим 1. и 4. батаљоном, који се на њој распоредише за одбрану, да би евентуално послужили за прихват онима напред. Његов 2. батаљон отишао је у лево ка селу Лопатници, да смени заостали

левокрилни 3. батаљон II-ог пука, који је већ био добио наредбу да се одмах по извршеној смени крене за село Црновце. У том, I коњички пук отпоче пролазити поред Лопатнице у маршевној колони, идући друмом ка лисолајском мосту. Непријатељска артилерија од Кукуречана и изнад Драгожана поткупи најпре његов претходнички ескадрон, а потом и његову главнину, те се он у магновењу растури, окрете у лево и заклони иза тамошњих теренских неравнина, одакле се после по мраку вратио у Хан Мраморицу.

Већ је у велико био пао мрак, кад се 3. батаљон II пука, који је био смењен на ћувику изнад Лопатнице, и 4. батаљон III пука, који одозго са косе изнад Црновца бејаше послат у помоћ пуковнику Душану Васићу, искупише код овог другог села и почеше газити Шемницу. А кад та два батаљона заузеше своја места у дотле већ формираном борбеном поретку који је био на тако малом удаљењу од ивице дотичног првог басемака да се по наложеним ватрама тешко могаše из позадине распознати где су наше а где непријатељске трупе, већ се беше зашло дубоко у ноћ. У првом борбеном реду на крају крајева се нађоше два и по, а у другом један и по батаљон, сви у смакнутим поретцима и груписани на релативно уском простору. Они у првом борбеном реду осигураваху се у напред само стражарећим одељењима и патролама, истакнутим испред њих не више од стотину корака. Други, потпунији систем осигурања није био ни потребан, пошто је све било будно и са пушком у руци, шћућурено око ватри, које су овој маси људи, мокрих до гуше, биле потребније него сан.

IV

Добивени извештај о надирању Моравске дивизије II позива уз Бојнишку Ресу и ка Облакову најзад изведоше турску Главну Команду из за-

блуде да се не може оперисати са већим јединицама и ван друмова, те она овога дана по подне похита да поправи учињену грешку, продужујући у потребној мери ка западу свој фронт, који се дотле у том правцу није простирао даље од Кочишта. Управо, прибеже рокирању армијске резерве са десног на лево крило, стављајући јој у дужност да потпомогне и појача одбрану положаја код Облакова и Гопеша, који сада, у духу ове нове и за њу дотле неочекиване ситуације, требаху ући у састав главне одбранбене линије.

У то име, трупе VI корпуса које су биле у резерви позади десног армијског крила, прођоше кроз Битољ и у вече стигоше на Превалац. Њихов командант, Цавид паша, одјаха у Доленце, да се обавести о ситуацији код Гопеша и буде начисто односно употребе оних двају слабих пукова који ће, долазећи из Охрида преко Ресна, у току ноћи приспети у ово место. По казивању мештана, он је продужио и даље до Гопеша, где је преноћио и тврдио да ће Турци од Битоља направити другу Плевну. Отуда се после, по заузећу овога села у целој Моравској дивизији II позива, а и знатном делу Моравске дивизије I позива, бејаше разнео глас да се према њима налази овај истакнути турски генерал, што ће веома убитачно упливисати на држање и рад свију тамошњих наших команданата.

3. Први дан битке 3. новембра

I

Армијска заповест о уравњавању дивизија за напад, који је имао отпочети 4. новембра, била је јасна и одређена. Изузетак је могао бити направљен само са десном колоном Моравске дивизије II позива, која и иначе, због тога што још није

била стигла да пресече везу Битољ—Охрид, има-
ђаше да продужи наступање док тај задатак не
испуни. Али командант поменуте дивизије, пуков-
ник Недић, навикнут дотле да оперише самостал-
но и по својој вољи, није се на ту заповест ни
освртао, него је послао налог команданту ојача-
ног II пешадијског пука на падини првог басама-
ка облаковске косе да што пре овлада целом том
косом. Ова одлука, као израз личне иницијативе,
на први поглед може изгледати веома симпатична.
Али, с обзиром на то што ће због ње целој битки
бити дат погрешан ток немањем места за развој
Моравске дивизије I позива, она је, на против,
чак била и штетна.

У духу добивеног налога, ојачани II пешадиј-
ски пук пред зору је извршио последње прегрупи-
савање за напад. У првом борбеном реду сада је
имао три и по батаљона — на десном крилу 4.
батаљон III пешадијског пука, до њега 3. бата-
љон II-ог, још даље у лево две чете 4. батаљона
II-ог, и најзад на левом крилу 1. батаљон II-ог — а
у резерви, у подножју нагиба ближе Шемници,
две чете 4. батаљона II пешадијског пука. Од при-
лике у 4.30 батаљони првог борбеног реда се на
дати знак, у смакнутим поретцима, једновременно
кренуше уз брдо. Препаднути предњи делови тур-
ски мало припуцаше, па се одмах делом разбего-
ше делом предадоше овом густом нападном та-
ласу који, уз громогласно „Ура“, не испаливши
ни једног метка, стаде из мрака куљати и проди-
рати у њихове редове. На заузетом басмаку на-
падне трупе, осокољене овим брзим успехом, на
брзу руку се прикупише и уредише, па се онда,
без 4. батаљона III пука који је због бочне ватре
неких омањих непријатељских делова са једног
узвишења изнад села Стрежева морао привремено
застати и у том правцу делимично окренути
фронт, упутише даље у освајање следећих баса-

мака облаковске косе. Готово на сваком од ових непријатељ је покушавао да их задржи, истављајући им слаб отпор. Али га оне савлађиваху врло брзо, опет без пуцања, тако да се на нашој страни сваки пут могаше чути само наш познати јуришни поклич „Ура“, који је, према причању очевидаца и учесника, некако величанствено одјекивао кроз мрак и маглу у оним високим брдима. После сваког таквог скока по стрмом и испресецаном терену, наше захуктале трупе заустављаху се само за толико колико им је било потребно да поврате првобитну смакнутост својих стројева и очувају потребно равнање дуж целокупног борбеног фронта, па су опет продужавале даље. И то је тако ишло све док у свануће не доспеше под непријатељски главни положај, обележен котом 1431 на Белом Камену, када се због топовске, пушчане и митраљеске ватре, која их све јаче стаде обасипати са предње ивице овога положаја, развише у тање стројеве, па и саме почеше служити ватреним оружјем. Од тога, дакле, момента настаде нормална борба, у којој стиже да узме учешћа и заостали 4. батаљон III пука. Две чете овог батаљона поново ступише у први борбени ред и попунише празнину која се бејаше створила између 3. батаљона, који је хватао више у десно, у правцу ребра више к. 1214, одакле се под именом Милошевац спушта ка Шемници једна стрма коса између Стрежева и Лере, и двеју чета 4. батаљона II пука које, са осталим трупима лево, продужише да гурају на само теме положаја. Од учешћа у нападу изосташе само две чете 4. батаљона II пука, које су биле у пуковској резерви. Оне се тек сад попеше на први басамак, и то на онај његов део који се уздиже према селу Кабалавци. На њему оне остадоше до мрака као неко бочно закриље према именованом селу и Кочишту.

Непријатељска жандармерија, притиснута надмоћнијом снагом и при том згодно дохваћена ва-

тром митраљеског одељења II пука, око 8 изјутра, после једног омањег контра-напада у правцу нашег десног крила, мораде да се повуче на позадњи ћувик, који представљаше последњу отпорну тачку у комплексу облаковских висова и од кога терен доста стрмо пада ка селу Српци и к. 1207, која везује ове висове са висовима у комплексу Кочишта. Нека слаба одељења пак дочекаше и јуриш у чијем извођењу јуначки погибе командант 4. батаљона II пука, мајор Павле Марковић. Десно-крилни 3. батаљон II пука тада заузео ребро више к. 1214, фронтом према селу Лери, а остали избише на к. 1431, па око подне, пошто се уредише и одморише од силних напора, пребацише се преко једног благог удоља на другу мању косу, са чијег десног крила терен врло стрмо пада у правцу села Рамне, но чије је лево крило једним готово не приметним прегибом одвојено од ћувика на коме се бејаше задржао непријатељ. Две чете 4. батаљона III пука поседоше стрми обронак на десном крилу ове косице, а две чете 4. батаљона II пука и 1. батаљон II пука нађоше се на њеном левом крилу, фронтом према напред поменутом ћувикау, где се стадоше веома озбиљно и тврдо на даљини не већој од 200—300 метара испречили непријатељских ровова.

Овај леп подвиг извршише обрнавске дивизије II позива произведене из српског сак на Турке. Њихова 16. низамска дивизија досегла је, по наређењу Цавид пашином, да досегне облаковске висове чак до изнад Црновца. Али, парализована њиме, само је стигла да се распореди на положају источно од села Српци до места одакле почиње гребен Црновршког брда у продужењу левог крила VII корпуса, и да са једним мањим делом своје снаге заузме напред помињану к. 1207, колико само да може прихватити жандармерију, ако би била одбачена и са последњег ћувика на коме се беше задржала.

Десна колона Моравске дивизије II позива бејаше се овога јутра ставила у покрет под заштитом 3. батаљона I пешадијског пука, остављеног на Средњем пољу, и 2. батаљона II прекобројног пука, остављеног на накнадно, ноћним препадом, заузетој к. 1211 југоисточно од Смиљева, где су јој имали осигуравати леви бок према Обеднику и Стрежеву. На Дорев Гроб, где се заостали непријатељски делови беху распоредили за одбрану, нападао је с фронта 4. батаљон II прекобројног пука, потпомаган косом ватром 2. батаљона са к. 1211 и једног вода 4. брдске батерије, који је у току напада овоме био придат. Остатак колоне вршио је обилазак непријатељског левог крила, наступајући гребеном планине Бигле: напред, у својству претходнице, 3. батаљон II прекобројног и други вод 4. брдске батерије, а за њима, као главнина, 9. брдска батерија и I пук без свог 3. батаљона. У правцу ресанске котлине, а за осигуравање десног бока и позадине целе колоне, није, за чудо, било упућено ништа.

Око 10 сати пре подне, 3. батаљон II прекобројног пука протерао је непријатељске незнатне делове са Големог Камена на гребену Бигле. Непријатељске трупе на Доревом Гробу, видећи се угрожене у свом левом боку, повукоше се кроз Гопеш ка к. 1151 југоисточно од овог села, гонене у стопу 4. батаљоном II прекобројног пука. На тој коти прихватише их трупе које прошле ноћи беху приспеле из Охрида преко Ресна у Доленце, и које су по свој прилици ту требале и остати, образујући крајње лево крило своје армије. Ове пак, нападнеуте с фронта 4. батаљоном II прекобројног пука, тучене ватром 4. брдске батерије са Големог Камена и угрожене у свом левом боку од стране 3. батаљона опет из II прекобројног пука, држале су се на тој коти само толико колико је било потребно да се клисуром Шемнице извуку њихови делови, истакнути око Обедника и Стре-

жева. Па око 1 по подне, када почеше у јачој мери трпети бочну ватру 3. батаљона II прекобројног пука са ђувика на гребену Бигле југозападно од Гопеша, одступише просторијом између Лере и Доленца ка Превалцу, испред кога, а у продужењу левог крила 16. низамске дивизије, несуђене посаде облаковских висова, до иза Цапара, образовале су нови фронт заједно са преостала два батаљона 18. низамске дивизије и 6. стрељачким пуком под командом команданта ове друге дивизије.

Чим су Турци почели одступати, приступљено је извршењу раније добивеног задатка у смислу пресецања комуникационе линије Битољ—Охрид, али на начин који показује да командант колоне, пуковник Божидар Јанковић, није био на чисто са тим како му ваља испунити тај задатак. Низ косу ка ђаватској караули биле су упућене: најпре једна чета 3. батаљона II прекобројног пука, развијеног на падини ђувика југозападно од Гопеша према к. 1151, па потом две чете 2. батаљона I пука са чела главнине која је гребеном Бигле наишла за тим батаљоном. А кад је било јављено да се караула не може заузети без помоћи артилерије, кренуше се за њима и остале три чете оног првог, т. ј. 3. батаљона II прекобројног пука, са једним топом из 9. брдске батерије, задржане на превоју између Гопеша и Златара испод Големог Камена. Друге две чете 2. батаљона I пешадијског пука, међутим, спустиле се беху са Големог Камена у Гопеш и одоше да са 4. батаљоном II прекобројног пука поседну линију к. 1181 — к. 1084, с обе стране манастира Св. Илије. Остатак I пешадијског пука, не рачунајући 3. батаљон који је био остао на Средњем Пољу, пошто је оставио две чете 1. батаљона на напред поменутом превоју за осигуравање његово према Златару и заштиту 9. брдске батерије, сишао је са гребена Бигле и дошао између Гопеша и к. 1181. Са доцније приспелим у

Гопеш 2. батаљоном II прекобројног пука са к. 1122 југоисточно од Смиљева и 4. брдском батеријом са ове коте и Големог Камена ту је образовао општу резерву. Командант колоне, кога је импресионирано сазнање о бављењу Цавид пашином прошле ноћи у Гопешу, осећао је да му нешто недостаје, али није знао шта. С једне стране бојаше се Цавид пашиног напада од Превалца, а с друге стране streпео је да му не дође какво изненађење од Ресна. Зато је и предузео ове полне мере, за које ни сам није био сигуран да ће довести до каквих позитивних резултата.

Пред вече, брдски топ успео је са неколико метака, испаљених са даљине од неколико стотина метара, да поруши кров на ђаватској караули и из ње истера турску посаду. После тога једна чета 3. батаљона II прекобројног и једна чета 2. батаљона I пука сиђоше на друм и упутише се колоном двојних редова ка Кажану, док остале остадоше на Сулејмановом камену.

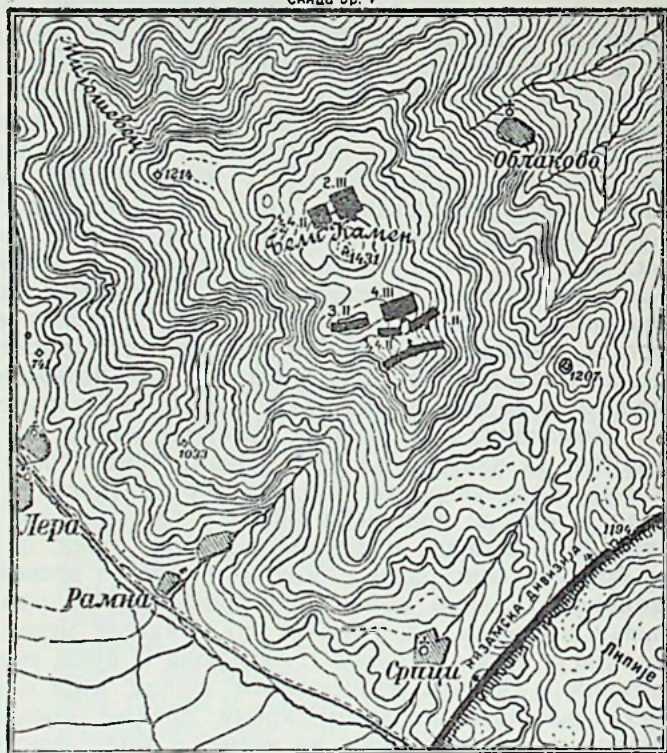
На тај начин, обе колоне Моравске дивизије II позива одгураше у правцу левог бока и позадине турске Вардарске Армије, распоређене на положајима испред Битоља. Својим брзим напредовањем предухитриле су Цавид пашу, који је имао намеру да са својим корпусом поседне линију Облаково—Гопеш, и натерале га да се лати других, много скромнијих мера, а на име: да између села Српци и Цапара с једне и Превалца с друге стране продужи лево крило VII корпуса које је било на Кочишту. За време пак док су му се трупе овде распоређивале, једна његова батерија, постављена у равници између Цапара и Превалца, јужно од друма, обасипала је својим метцима теме облаковских висова и предњи нагиб гопешких положаја. Истина, од ове ватре није било готово никакве материјалне штете. Али је ипак зато дејствовала застрашавајући на наше трупе, од којих оне на облаковским висовима нису имале код себе

ни једног топа, а оне код Гопеша имађаху само брдску артилерију која им у тој ситуацији, због свог кратког домета, ништа није вредела. Привидно чинећи Цавид пашу господарем ситуације у том луку огромног полупречника, она је веома неповољно утицала на команданте колоне, услед чега и комешање, које је ради напред наведене цељи код његових трупа у троуглу Превалац—Српци—Цапари било настало пред вече, они протумачише као некакво прикупљање за какав њему својствен енергичан скок у напред. Пред таквом, дакле, перспективом, која нас много подсећа на народну изреку о празној пушци, јер је Цавид паша од своје стране са резигнацијом очекивао њихов напад, поменути команданти одмах наставише да према њој подесе свој распоред и остале против-мере у својим реонима, што је имало за последицу потпун губитак и иницијативе и полета са којима су они дотле водили своје трупе.

Командант леве колоне, пуковник Васић, сматрајући за извесно да ће у правцу темена облаковске косе нагннути огромна турска снага, настао је био да постојећи фронт у тој уској зони што боље поседне и фортификацијски ојача, док је бригу о осигуравању бокова и везе са десном колоном оставио команданту дивизије. На удаљењу не већем од двадесет до тридесет метара иза двеју чета 4. и целог 1. батаљона II пука, смештених у једном непрекидном шанцу који они беху ископали на левом крилу предње косице фронтом према ћувику на коме су били турски жандарми, бејаше се по његовом налогу распоредио, формирајући као неки други борбени ред за тај део фронта, 4. батаљон III пука, кога је опет на десном крилу исте косице сменио 3. батаљон II пука са ребра изнад к. 1244. Чак и две чете 4. батаљона II пука, које јутрос беху остале на првом басемаку облаковске косе, у својству бочног закриља према селима Облакову и Кабалавцу, биле

су примакнуте трупама предње линије. Оне, и 2. батаљон III пука, који је вечерас овамо стигао са ћувика изнад Лопатнице, задржани су били као

Скица бр. 4

Размер 1:60 000 - Еквидистанција 20 м.

Ситуација код ојачаног II пешадијског пука II позива на темену облаковске косе 3. новембра у вече.

општа резерва иза к. 1341. Једном речју, све се бејаше згомилало горе, на уском платоу облаковске косе, а на ниже, ка селу Лери с једне и селу Кабавцу с друге стране, остале су велике празнине.

Командант десне колоне, пуковник Јанковић, пак, бејаше схватио да се Цавид паша спрема да са главном снагом удари или на њега или у међупростор између његове и леве колоне, те, нешто с тога а нешто и због вести да су опет неке турске трупе стигле у Ресан, донео је одлуку да изврши ново груписање своје снаге, напуштајући за моменат извршење задатка о пресецању везе Битољ—Охрид и тековине постигнуте у том смислу. Трупама, упућеним на ђаватску караулу, послао је наређење да се врате, што су оне истог вечера и учиниле. Сем једног вода, остављеног на гробу према Сулејмановом Камену, оне по мраку дођоше да поседну десно крило гопешких положаја, од ћувика на Бигли југозападно од Гопеша до близу ћувика обележеног котом 1151, на коме се, држећи и коту 1084 на коси Мечковца, утврђиваше 4. батаљон II прекобројног пука са двама четама 2. батаљона I пука.

До душе, мора се признати да је положај и једне и друге колоне, како се у односу према осталим трупама наше Прве Армије беху јако истакле у напред и како није било никакве везе између њих, одиста био доста тежак. Лева колона, рачунајући ту и накнадно приспели 2. батаљон III пешадијског пука, имала је свега пет батаљона, што се у случају напада турског широким фронтом могаše показати недовољно. Она је истина могла рачунати и на помоћ двају батаљона III пешадијског пука, задржаних на Белом Камену између Мраморице и Црновца, и то на 1., који се још од синоћ налажаше на том прихватном положају, и 3., који је данас по подне овамо био приспео са гробана планине Стругове. Али је најгоре било то што није код себе имала ни мало артилерије и што уопште није било могућности да јој се у том погледу помогне. Обе брдске батерије, придате Моравској дивизији II позива, биле су код десне колоне, којој су такође биле преко потребне. Мо-

равски пољски артилеријски дивизион овога дана је извлачио један по један топ на напред поменути прихватни положај код 1. и 3. батаљона III пешадијског пука, одакле је могао бити од помоћи само Моравској дивизији I позива, када буде почела прелазити Шемницу. А о упућивању макар и једног топа из његовог састава уз веома стрме нагибе облаковске косе није било ни мислити. Што се пак тиче десне колоне, која је као клин требала да се увуче између турске Вардарске Армије и појачања долазећих из Охрида, она је имала пуно разлога да стрепи за свој десни бок према Ресну, кад га није умела благовремено осигурати. Да је још јутрос од манастира Св. Петра упутила нешто пешадије и артилерије преко Певчена (к. 1317) ка превоју на охридском друму код села Крушја северно од Ресна, свакако би осујетила долазак двају слабих батаљона у ову варош, и сада би са те стране била спокојна и не би, због присуства тако ништавне снаге у њеном десном боку, морала зазирати од сваког, ма и најмањег шушња. Но и сада није било доцкан. Имајући прикупљену снагу код Гопеша, колона је могла 4. новембра, са наслоном на тамошње јаке положаје, да рашчисти са Турцима код Ресна, па да се после сасвим слободно помакне на предње положаје од косе спрам села Лере до изнад Кажана, где би дефинитивно затворила одступницу њихову, не само преко Ђаватског превоја већ и сеоским путем у клисури код села Маловишта. Али, њен командант, немајући снаге да кида са сугестијом коју је овамо код нас било распростраљено присуство Џавид пашино, у тој ситуацији није умео да се снађе. Зато је она до краја битке формално лутала, не знајући шта да отпочне, и никакве резултате није показала. У осталом, да је била јача или да је нешто трупа било из позадине упућено клисуром Шемнице ка селу Лери за везу између ње и леве колоне, њен командант би се осетио слободнији,

па би може бити у својим одлукама био куражнији. За директно појачавање њено или успостављање тактичне везе између ње и леве колоне, да не рачунамо коњицу која је без икаквог смисла била задржана иза леве колоне и чији је један ескадрон јутрос био упућен ка Гопешу, па се, наишав у Обеднику на турске жандарме, растурио и тек сутрадан искупио на месту опредељења, могли су послужити она два батаљона III пешадијског пука на Белом Камењу изнад Црновца. Али командант дивизије није их смео удаљавати одатле из разлога што је био у великој бризи за своје трупе на темену облаковске косе. Ангажујући их пре времена, изгубио је сваку слободу акције.

II

На другим местима још није било пешадијских борби. Али се зато и тамо разлегаше с времена на време час јача час слабија канонада, колико само да се маркира присуство двеју војски, које тек што не беху почеле да деле мегдан.

Пољских и хаубичких батерија на фронту турског V и VII корпуса било је релативно мало, јер их је доста велики број за време и после Кумановске Битке био остављен нама као плен. Све су, сем једне која бејаше извучена на вис југозападно од села Драгожана, биле размештене у равници испред Битоља. Иначе, сви покушаји да се која од њих извуче на Киромарицу и Кочиште, где су имали приступа само брдски топови којих је такође било у ограниченом броју, остали су без успеха. Ватром горе поменутих батерија, као и једне или двеју батерија код села Логоварда, било је пропраћено свако ма и најмање померање код нас на фронту од Црновца до Новака. Али без резултата, зато што им се мете за гађање јављаху само кратко време и на великим даљинама.

Код нас пак неко су се време чуле само батерије тешке артилерије. Али ни оне не постигоше никакве резултате, јер су турске батерије биле одлично заклоњене, укопане и маскиране. Једна група тешке артилерије дејствовала је са свог положаја десно од друма Прилеп—Битољ, за један километар иза к. 603, куда је прошле ноћи била превучена са свог јучерашњег положаја код села Вашарејце, а друга се јављаше из равнице између села Чаирли и Радобора, где је још прошлога дана била постављена за дејство. Иначе, Дунавски пољски артилеријски пук, ваљада зато што је очекивано померање његове дивизије на југ ради смене Коњичке дивизије на фронту Далбеговци—Новаци, још је стајао неупотребљен са по једним дивизионом код резерве IX пука, који својим предњим деловима држаше села Чаирли и Радобор, као и мостове испред њих, и пукова дивизијске главнине, размештених у селима Будакову и Добрушеву. Брдска батерија, придата Моравској дивизији I позива, била је на њеном десном крилу код I пешадијског пука, на дрвеничкој грсди, одакле, због велике даљине, није могла дејствовати. Најзад, пољске батерије Моравске и Дринске дивизије I позива, оне прве што нису могле бити извучене на именовану греду, а ове друге што су им сметале пиштољине и блатишта, и даље стајаху неупотребљене иза дотичних положаја. Само је 7. батерији из 3. дивизиона Моравског пољског артилеријског пука испало за руком да своје топове ојачаном запрегом од бивола и на рукама целог пионирског полубатаљона изгура на гребен између к. 1145 и к. 1091 у реону II пешадијског пука, одакле је одмах узела на око турску батерију иза Драгожана, која је правила највећу ларму, тукући при спуштању ка Шемници и омање коморске делове који из позадине ношаху муницију II пешадијском пуку II позива на облаковским висо-

вима. Како је ова била брижљиво заклоњена, није је могла пронаћи све дотле док јој није својим метцима, избаченим на даљину од 7.200 метара, показао правац први извучени топ из Моравског пољског артилеријског дивизиона на Белом Камењу изнад Црновица. А кад је најзад бејаше пронашла, сручила је на њу, дејствујући и сама преко свог нормалног домета, велику количину муниције, после чега се поменута турска батерија више није јављала, те је изгледало као да је била ућукана.

Најзад, пред вече су код Моравске и Дринске дивизије I позива била извршена извесна мања померања, да би се поставиле на правцима који су приликом данашњег обиласка положаја од стране команданта армије, Престолонаследника Александра, и његовог штаба, били устаљени за предстојећи напад. XVII пук, који је био на источном нагибу последњег окомка дрвеничке греде до к. 603 на друму, пошто се бејаше попео горе, сменио је II пешадијски пук на левом крилу Моравске дивизије I позива. Овај пак са своја три батаљона рокирао је за нешто уз греду до к. 1157 источно од Лисолаја и ту постројно бивак под заштитом једног свог батаљона који је и даље остао на предстражи, држећи предњу косу ове коте спрам међупростора између поменутог села и манастира Св. Аранђела. III пешадијски пук из резерве Моравске дивизије I позива дошао је на Средњи Рид иза главнине I-ог и један свој батаљон утурио између предстража овог и II пешадијског пука на нагибу одмах изнад Лисолаја, I пешадијски пук на десном дивизијском крилу померио је своја два предстражна батаљона за нешто у десно ближе Моравској дивизији II позива и са њима посео косе Бајир и Телекојцу спрам села Лопатнице. VI пук, који је био позади XVII-ог, заузео је његово место на нагибу десно од к. 603, образујући центар Дринске дивизије I позива. А IV

на левом крилу ове остао је на дотадашњем свом месту, лево од поменуте коте. Али је и за њега и за VI пук већ било предвиђено да их 4. новембра, да би се у нападу развили у десно, смени Тимочка дивизија II позива, која је са својим XIV пуком, пољским артилеријским дивизионом и придатим јој VIII пуком из Дунавске I позива овога вечера била прикупљена у својству армијске резерве код села Клепача и Тополчана.

III

Командант Западне Војске, Али Риза, и командант Вардарске Армије, Зеки паша, провели су овога дана неко време у разгледању бојишта, на гребену Киромарице код села Снегова. Одатле је овај други обишао положаје V корпуса на десном крилу своје армије. Са нађеним стањем ствари, бар како пише Зеки паша, и један и други били су потпуно задовољни, којим поводом са пуно оптимизма очекиваху предстојећу битку. Ово у толико више што се у сличном оптимистичком расположењу налажаху и нижи команданти, као на пример један чије су трупе после Кумановске Битке биле највише растројене и деморалисане, а за кога Зеки паша у својим успоменама вели ово: „Командант VII корпуса, Фети паша, весео и расположен, јавно говораше да ће овде да се освети за оно на Куманову. Како он, тако и његов официрски кор изгледаху ведри и орни за рад. Пре неколико дана, кад је долазио код мене да ми поднесе извештај о стању у његовом корпусу, рекох му: „Кад будете одлазили у Битољ, посетите команданта Западне Војске“. А он ће ми на то јуначки одговорити: „Ја сам пре извесног времена у Битољу био командант корпуса. У оваквом стању пред тамошњи народ и пред стране конзуле не могу ићи. Ја ћу се са њима видети као победилац, или ће они чути о мојој смрти“. — Као што ћемо доцније видети, суђено му је било да се испуни ово друго.

Код таквог стања ствари у вишем командовању турске војске, које одисаше романтизмом и неспособношћу да се загледа истини у очи, није чудо што је Зеки паша дошао био на идеју да се опет поигра мало офансиве. У то име, наредио је Џавид паши да своје трупе 4. новембра прикупи на линији која се од преосталог дела облаковске косе пружа преко села Рамне на Доленце, и да са ње нападне наше трупе на облаковским висовима, заједно са два пешадијска пука из VII корпуса, који су имали бити упућени са Кочишта у правцу села Облакова ради обухватања њиховог левог крила. Без сумње, он није имао тачних извештаја о ситуацији на бојишту, особито пред фронтом свог VI корпуса, ни о судбини Гопеша, који је већ био у рукама десне колоне Моравске дивизије II позива, а чију је околину тек мислио да покрије једним одредом, у ком смислу достављена су била, како он вели, потребна наређења ноћу између 3. и 4. новембра. Па зато је и могао захтевати од Џавид паше да се са целим својим корпусом баци на леву колону напред поменуте наше дивизије и поврати облаковске висове.

По Зеки пашином тврђењу, у овом нападу требала је суделовати и 13. низамска дивизија из V корпуса, за коју је било наређено да је у току ноћи на фронту замене неангажовани делови 15. низамске дивизије из истог корпуса. Али је она у самој ствари цео 4. новембар провела у армијској резерви код Битоља.

На супрот овим мерама, предузетим на страни Турака, штаб Прве Армије издао је својим дивизијама заповест за напад, који је имао отпочети 4. новембра у 6 сати изјутра. По тој заповести: Моравска дивизија II позива имала је наступати преко облаковских висова на село Брусник; Моравска I-ог позива правцем преко Лисолаја, Кабалавца (које је на старим картама, по којима је

била редигована ова заповест, постављено испред Секирана), Снегова и Битоља на село Буково; Дринска I-ог позива, правцем преко Црнобока, Кукуречана, Кркина, Раштана и Св. Недеље на село Христифор; Тимочка II-ог позива добила је задатак да штити групу тешке артилерије, постављену иза к. 603, а у исто време, пошто је Шемница према том делу нашега фронта била јако разливена, и да послужи као армијска резерва; Дунавска I-ог позива, без VIII пука придатог Тимочкој II позива, да наступа, у колико јој буде могуће, правцем преко Трнова и Карамана на село Појешево, са наслоном на придату јој групу тешке артилерије, која ће бити пласирана код села Добромира; и Коњичка дивизија да дејствује у правцу непријатељског десног бока и позадине. У заповести се ништа не казује на који ће начин ова последња испунити тај свој задатак, т. ј. куда је требало ударити, па да може дохватити непријатеља с бока и из позадине. Како је Дунавској дивизији I позива било наложено да наступа преко Трнова и Карамана, логично је било претпоставити да је Коњичкој дивизији био резервисан реон око Новака, Логоварда и Рибараца. Али је то у моменту извршења било измењено на тај начин што је ова друга, оставив и тај реон оној првој, одмаршовала ка селу Броду, да се тамо пребаци преко Црне Реке. У заповести, сем тога, ни једном речју није споменуто пресецање одступнице Турака за Ресан. Чак се више не спомиње ни пресецање везе Битољ—Охрид. Значи, мислило се да ће обе колоне Моравске дивизије II позива, наступајући ка Бруснику, набацити турско лево крило на Битољ и тим самим одузети му могућност да се повуче ка Ресну. А што се тиче везе између Битоља с једне и Охрида и Ресна с друге стране, њено пресецање, у смислу да се не допусти Турцима да се ојачају придоласком појачања из Охрида преко Ресна,

сматрано је као свршена ствар, о којој више није било вредно ни говорити.

Једном речју, обе стране у исто време намераваху да прибегну офансиви: Турци делимичној, т. ј. само својим левим крилом и ексцентрично, а Срби општој, т. ј. са целокупном својом снагом и концентрично. Али и једни и други, Турци више а Срби мање, преварише се у рачуну. Турци нису очекивали да ће офансива Моравске и Дринске дивизије I позива преко Шемнице осујетити напад двају пукова из VII корпуса у правцу левог бока наших трупа на облаковској коси. Срби, међутим, нису били предвидели енергичан отпор, а још мање офансиву Цавид пашиних трупа, и у следству тога њихово пробијање ка Ресну.

4. Други дан битке 4. новембра

I

Први покрети на нашој страни, не рачунајући и померање групе тешке артилерије придате Дунавској дивизији I позива које је било извршено још у току ноћи до линије Добромир—Новаци, настадоше око 4 сата изјутра. Тада се удаљеније трупе из задње линије отпочеше примицати оним из предње линије. XVI пешадијски пук из Моравске и V из Дринске I позива, пођоше дакле из својих бивака између Ивањевца и Српца и између Српца и Беранца на дрведичку греду, где су се по задатку имали зауставити: један иза II-ог, а други иза XVII и VI пука, образујући и даље резерву својих дивизија. Пукови Тимочке дивизије II позива, XIV и придати јој VIII, кренуше се из Клепаца и Тополчана, да на Шемници смене IV и VI пук из Дринске дивизије I позива, и у путу добише наређење да се поставе у близини тешке артилерије, први десно а други лево од друма,

с тим да сваки на свом правцу, а у висини к. 603, избаци по један батаљон. А после једног сата, око 5, упутише се из села Будакова и Добрушева трупе које припадаху главнини Дунавске дивизије I позива, а које су имале да се рокирају у лево ка месту где се налажаше Коњичка дивизија. VII пук и 2. дивизион беху дириговани ка селима Добромиру и Новацима, одакле ће после, пошто смене Коњичку дивизију, као лева колона своје дивизије, предузети наступање преко мостова и пропуста спрам села Логоварди. А XVIII пук и 1. дивизион имали су се за њима кретати у својству дивизијске резерве до Добромира, где ће се зауставити и чекати даље наређење. У исто време, т. ј. око 5 с., отпоче се поступно спуштати са дрвеничке греде преко Бајира III пешадијски пук из Моравске дивизије I позива, који је био пошао у помоћ трупама Моравске дивизије II позива, ангажованим на облаковској коси. Ваљада из бојазни од непријатељске артилеријске ватре, од које је тада још био поштеђен, то његово спуштање вршено је тако лагано да је он тек око 8 с. успео да на друму Кичево—Битољ десно од Лопатнице прикупи све своје делове, рачунајући ту и предати му допунски батаљон и граничну чету која се још од почетка рата код њега налажаше.

Све су то, дакле, били предуготовни покрети. Иначе, главни покрети, којима је пројектован општи напад стварно требао бити изражен, настадоше око 6 сати изјутра.

Тада се заостала два батаљона III пешадијског пука II позива на Белом Камењу почеше спуштати са овог положаја ка селу Црновцу. Они су, као и III пук I позива, који ће туда наићи знатно после њих, имали код овога места да се пребаце на десну обалу Шемнице и успењу западном страном облаковске косе ка њеном темену, на коме је већ била отпочела да се води борба.

Тада почеше силазити низ нагибе дрвеничке

греде зоном између Белог Камења и Црнобока I и II пук из Моравске и XVII пук из Дринске дивизије I позива. Лево од њих, у правцу Црнобока, требао је наступати VI пук, као левокрилни у предњој линији ове друге дивизије. Али он мораде сачекати, док га на његовом положају западно од к. 603 не смене делови IV пука, који је опет имао и на свом ранијем, источно од ове коте, и на том новом положају, остати до доласка Тимочке дивизије II позива. I пук, код кога се још налажаше брдска батерија, толико пута рекламирана од стране команданта Моравске дивизије II позива, кренуо се беше са Бајира, Телекојца и Средњег Рида, збијајући се ка Лопатници, са намером да прегази Шемницу спрам села Кабалавци, као што му је било наређено дивизијском заповешћу, при чијем се састављању такође замишљало да се именовано село налази северно од Секирана, због чега се у самом почетку бејаше знатно одвојио од II пука. Овај пак креташе се обема странама Лисолаја, мислећи да се пребаци преко реке спрам косе источно од Секирана, поред кога је и иначе према дивизијској заповести требао да прође својим десним крилом. А XVII пук бејаше узео за правац зону која води јаругом где се налази манастир Св. Аранђела, и даље западно од Црнобока на село Драгожане и положај изнад њега. Због закашњења VI пука, које је трајало читав сат, а и због артилеријске ватре од Драгожана и Кукуречана, он је у самом почетку био у неколико почео изостајати иза II пука, који је био удаљенији и тереном боље заклоњен према турским батеријама код овог другог села.

Тада се стадоше са фронта Чаирли—Радобор, односно из четвороугла Чаирли—Радобор—Далбеговци—Трап. рокирати ка далбеговачком мосту IX пешадијски пук и 3. Дунавски дивизион, образујући десну колону Дунавске дивизије I по-

жива, намењену за напад преко Трнова и Карамана. Први се бејаше кренуо 3. батаљон из Далбеговца, који је био одређен да буде у претходници и кога ће мало после претећи Дунавски дивизијски коњички пук, па после и остали, који ће формирати главнину колоне.

Тада се, најзад, II коњичка бригада, која је била у резерви Коњичке дивизије, искупљаше код села Биљаника, одакле је мало после упутила IV коњички пук у правцу села Брода, где је, у циљу грожења десном боку и позадини непријатељској, имао као дивизијска претходница прећи Црну Реку. А остале трупе, које се налажаху у саставу ове дивизије, остадоше, заједно са I. батаљоном IX пешадијског пука и четницима, у осматрању именоване реке на фронту од Г. Аглараца до Новака, чекајући да их сменн лева колона Дунавске дивизије I позива, па да после, у друштву са II пуком из II коњичке бригаде, такође одмаршују ка Броду, образујући дивизијску главнину.

До душе, и командант Моравске дивизије II позива, на основу армијске заповести за општи напад, својом заповешћу је наредио обема својим колонама да пређу у наступање. Најпре да се крене десна, којој је било назначено да наступа од Гопеша преко села Лере и даље јужном страном облаковских висова ка Кочишту, па, кад она буде стигла у висину темена облаковске косе и кад тамо буду приспели I. и 4. батаљон III пука, II и цео III пук I позива, да то учини и лева, држећи се главног гребена. Али та заповест, у могућност чијег извршења по свој прилици ни он сам није веровао, а која је, бар се што се тиче десне колоне, била апсурдна из разлога што не бејаше претходно осигурао ресанску котлину, остала је мртво слово на хартији.

Поменуту заповест командант десне колоне примио је тек око 8 сати изјутра. По њој, овај је одмах приступио регруписавању своје колоне

у смислу прикупљања њених трупа ка положају к. 1181—1084 испред Гопеша, који је требао да послужи као полазна тачка за формирање и лансирање нападних колона. Једна чета 2. батаљона I пешадијског пука, од двеју које су се синоћ биле повукле од Ђаватске карауле, била је послата ка Сулејмановом Камену. Друга чета из исте групе и 3. батаљон II прекобројног пука, прикупивши се на ћувику југозападно од Гопеша, спустише се иза овог села, прођоше кроз њега и проминуше поред тек приспелог са Средњег Рида и постројеног код сеоског јужног излаза 3. батаљона I пука. За њима је долазила са превоја између Гопеша и Златара 9. брдска батерија. Најзад, 2. батаљон II прекобројног пука и 4. брдска батерија, одређени да се ниже села Лере пребаце преко Шемнице и дохвате једне од нижих коса главне облаковске косе ради успостављања чвршће тактичке везе са левом колоном и добијања потребног ослонаца на тој страни за предстојећи напад, већ су, пошав из Гопеша, пролазили поред манастира Св. Илије и почели трпети ватру оне исте батерије која је и синоћ овамо дејствовала. Напад је требао бити изведен зоном која се простире од правца који је дивизијском заповешћу био додељен целој десној колони, односно којим су се већ били упутили 2. батаљон II прекобројног пука и 4. брдска батерија, до линије Гопеш—Ђават—Цапари—Раотино. За осигуравање леђа према Ресну, командант колоне, пуковник Јанковић, сад је, за чудо, мислио да ће бити довољне четири чете из I пешадијског пука, размештене по гребену Бигле, и то: она из 2. батаљона, која је сада била упућена на Сулејманов Камен, затим две из 1. батаљона, које по одласку 9. брдске батерије остадоше на превоју између Гопеша и Златара, и најзад једна чета из 4. батаљона, која је још при освајању положаја код манастира Св. Петра била дошла на Црни Врх па тамо остала.

У том, командант колоне опази примицање трупа турског VI корпуса ка положајима његовим и суседне му леве колоне. Мислећи да то Турци прелазе у напад, он одмах одустаде од намераване офансиве и настаде да се припреми за отпор, али не више на главној одбранбеној линији гопешких положаја, већ на предњој, која захваташе предње косе ових од ђаватске карауле до изнад села Лере, јер је она била у тешњој вези са положајем који су требали да поседну 2. батаљон II прекобројног пука и 4. брдска батерија. Па, у том смислу издаде потребна наређења. Лево крило имали су образовати 2. батаљон II прекобројног пука и 4. брдска батерија, када буду стигли на коју од коса с оне стране Шемнице у реону села Лере. Центар, који чињаху предње косе изнад саме Шемнице од потока Утова код Ђавата до наспрам напред именованог села, имађаху да поседну 4. батаљон II прекобројног и две чете 3. батаљона I пешадијског пука. На десном крилу, с тим да поседну југоисточни нагиб Сулејмановог Камена од карауле до напред именованог потока и да се на исти начин до наспрам села Сопотско осигурају према Ресну, имали су да се прикупе 3. батаљон II прекобројног и две чете 2. батаљона I пука, од којих се једна већ налажаше на Сулејмановом Камену. Ради тога се поменути батаљон II прекобројног и једна чета из 2. батаљона I пука, који, прошав кроз Гопеш, већ беху стигли под ћувик обележен к. 1151, кренуше натраг на гребен Бигле, где ће им се придружити и 9. брдска батерија, која је такође била враћена из Гопеша. А што се тиче Ресна и двају слабих батаљона приспелих из Охрида, они и сад прођоше на миру. Овим незнатним турским трупима, са којима је врло брзо могло да се рашчисти, остављено је било, према томе, широко поље да у боку целе десне колоне могу вршљати до миле воље и могућност да команданта њеног десног крила, мајора Стојана Ни-

колића, стално држе у страху да му којим случајем не пресеку одступницу уз гребен Бигле.

Лева колона Моравске дивизије II позива, под таквим околностима, није могла предузети наступање одређеним јој правцем. Онако истакнута и изолована, била је, више него ли десна, изложена опасности од напада Цавид пашиних трупа, које овога дана, како је нашим изгледало, озбиљно пређоше у офансиву. Обећана појачања — I. и 3. батаљон III пука, II и цео III пук I позива — још су била далеко. Но, и да су била ту, опет би са њеном офансивом било свршено, чим је десна колона прешла у дефансиву, у толико пре што ни једног топа није имала да противстави турској батерији, која је њој и десној колони од јуче по подне стално досађивала својом ватром, и осталим, које се сада, немајући такмаца, сасвим слободно распоређиваху око ње, у равници јужно од друма Битољ—Ресан између Цапара и Превалца.

Примећени покрети турског VI корпуса, међутим, за први мах имали су за циљ заузимање и поседање полазних положаја за напад. Иначе прави напад, и то само против леве колоне на коју Зеки и Цавид паша беху бацили око, имао је отпочети тек кад се буду ангажовали два пешадијска пука из VII корпуса, који су требали нападати од Кочишта у правцу села Облакова. Деснокрилна 16. низамска дивизија, која је, у заједници са овима, требала да изведе пројектовани напад, подишла је облаковским висовима. Њено десно крило развило се десно и лево од ћувика на темену облаковске косе, који беху задржали у својој власти жандарми, местимично на 200—300 метара испред наших ровова, и на тај начин ступило је у веома тесан додир са тамошњим нашим трупама, којим поводом се са обе стране приметну паклена пушчана и митраљеска ватра. Даље није ишло због тога што се напред поменута два пука из VII корпуса, збуњени маневровањем наше Морав-

ске и Дринске дивизије I позива с оне стране Шемнице, ни мало нису журили са развијањем у правцу Облакова. А што се тиче њеног левог крила, оно је доспело на косу источно од села Рамне, па је, у очекивању даљег напредовања десног на темелу облаковске косе, ту и остало. Левокрилна 18. дивизија пак, скрпљена од њена два батаљона, 6. стрељачког пука, два слаба охридска пука и жандармерије, имала је за дужност да мотри на клисуру Шемнице, којом је, по очекивању Турака, требала да се појави каква јача српска колона. У том циљу, доспела је, крећући се равницом, до линије Рамна—Доленци, па је онда ту стала и припремила се за одбрану. Свој леви бок у неколико је окренула десној колони Моравске дивизије II позива, која сасвим слободно и неузнемиравана ни од кога поседаше својим првим борбеним редом предње косе гопешких положаја, и која ће опет загосподарити Ђаватским превојем и нагазити на одступницу њену и 16. низамске дивизије. Значи, Џавид паша на њу се није освртао, као да није ни постојала. Свакако је рачунао да ће је држати у шаху турске трупе из Ресна, у чему се није много преварио. А како је она радила и била вођена, није ни имао разлога страховати од ње. Догађаји су показали да је он требао мало јаче да се размрда, па да му она сама отвори пут за Ресан.

II

Ватра турске артилерије од Кукуречана и Драгожана, и поред њених познатих техничких недостатака које је донекле надокнађивао велики домет, успела је у знатној мери да успори напредовање наших трупа низ нагиб дрвеничке греде, окренут Шемници. Под њеним утицајем пукови предње линије Моравске и Дринске дивизије, не рачунајући III који је био намењен за ојачавање леве колоне Моравске дивизије II позива, почеше, након више од два сата како је настао њихов

покрет са гребена поменуте греде, један по један стизати у њено подножје. А што се тиче форсирања саме реке, оно је, због ње, било скопчано са још већим закашњењем.

I пешадијски пук, на пример, бејаше се између 8 и 9 сати пре подне прикупио код Лопатнице, где је подуже постојао, за које време је по наређењу команданта дивизије упутио преко Белог Камена и Црновца на облаковске висове за III пуком I позива придату му брдску батерију. Па је онда око подне почео прелазити Шемницу између Црновца и Кабалавца, борећи се са речним таласима који заносаху и људе и коње, а под даљном ватром турске артилерије, која му није много досађивала, ваљада зато што је била преокупирана ближим метама и што је турска батерија изнад Драгожана, као што ћемо мало доцније видети, дотле била ућуткана.

Остали пукови из ове групе нису прошли тако јевтино, јер су имали да издрже, поред јаке артилеријске ватре, још и пешачку. Због она два пука из VII корпуса који су од Кочишта имали да наступају ка Облакову, остале трупе овога корпуса са линије Кукуречане—Кочиште морале су се помаћи у напред на предње косе и раширити до села Кабалавца, што је опет изазвало истурање њихових предњих делова до саме Шемнице. Први је дакле сишао у равницу II пук, чије је лево крило тада било наспрам једне пешчане јаруге између Секирана и Драгожана. Али, када отпоче лево од њега силазити XVII пук, био је принуђен да се помера све више у десно док му лево крило није дошло од прилике наспрам Секирана, јер се опет овај, рокирајући се у десно, отпоче утискивати у његове редове, што је трајало све док није доспео наспрам положаја између овог села и Драгожана. XVII пук на ово је био нагнан артилеријском ватром од Кукуречана и потискивањем од стране VI пука, који, као најближи турским батеријама код

овог села, бејаше за време кретања низ падину дрвеничке греде напустио свој првобитни правац за Црнобок и скренуо у десно ка засеоку Смирнову. Када, најзад, престаде то узајамно потискивање, које је и Моравску и Дринску дивизију I позива одвело у страну од правца који су им армијском заповешћу били назначени, а које је било дошло као последица рђавог прорачуна при одређивању тих правца у армијском штабу, односно кад се пукови у својим новим зонама колико толико средише, њихови стрељачки стројеви покушаше да се приближе реци. Али их сада дочека пошадијска ватра. Поједини делови по који пут су и успевали да дођу до обале, али су том ватром одмах били принуђени да се од ње удаље. Очигледно је било да се без много јаче артилеријске потпоре, но што је дотле била, не може ићи преко Шемнице.

И одиста, код толике наше артилерије, у акцији је тада био релативно мали број батерија. Тако дакле, противу турске батерије изнад Драгожана дејствовала је најпре 7. батерија Моравског пољског артилеријског пука са седла између к. 1145 и к. 1091, на које је још јуче по подне била извучена, а потом, почев од 9.30 пре подне, и 2. батерија Дринског пољског артилеријског пука, која је у том времену била успела да се попне и постави десно од ње. Али, ваљда зато што је та турска батерија била од синоћ променила место и измакла за нешто уз брдо, њих две ништа јој не могаху учинити све дотле док се не почеше јављати један по један топ из ове друге са нагиба између Лисолаја и манастира Св. Аранђела. Прва група тешке артилерије још од 7.30 ревносно је отварала ватру са свог положаја позади к. 603, тражећи поједине турске батерије. Хаубичка батерија, на пример, са своја три оруђа занимала је артилеријску групу прикривену у шибљацима с оне стране Шемнице западно од друма Прилеп—Битољ,

а са друга три стараше се да ућутка батерије које из околине Кукуречана подухватаху косом ватром II, XVII, а нарочито VI пук, који им је био најближи. А што се тиче градске батерије, она се поглавито бејаше окомила на артилеријску групу код Г. Оризара и раскрснице друмова Прилеп—Битољ и Кичево—Битољ, која ометаше наступање IX пешадијског пука и 3. дивизиона Дунавског пољског артилеријског пука из десне колоне Дунавске дивизије I позива. Разорне гранате ових тешких батерија, где ударе, правиле су велику пустош и подизале су гомиле земље у вис, сем кад се забију у мочарно земљиште. Али су им резултати, рекли бисмо, били доста слаби, јер одлично заклоњене и маскиране турске батерије код Кукуречана не престајаху наносити губитке нашим трупима, заустављеним пред Шемницом у просторији између Лопатнице и Црнобока. Најзад, у дејство су биле уведене и све три батерије 3. Дринског дивизиона на коси десно од тешке артилерије, позади и у десно од к. 603, одакле су отварале ватру против артилеријске групе, скривене у врбацама Шемнице западно од друма Прилеп—Битољ. До батерија код Кукуречана оне нису могле добацити, због чега ништа нису могле помоћи напред поменутих нашим трупима са њихове десне стране.

Иначе, ван употребе је било седам батерија Моравског и две батерије Дринског пољског артилеријског пука, које се све налажаху позади тешке артилерије и 3. дивизиона Дринског пољског артилеријског пука у висини села Беранца, и две батерије Тимочког пољског артилеријског дивизиона II позива, које овога јутра бејаху помакнуте од села Тополчана до ранијег положаја тешке артилерије код Вашарејце, далеко позади борбенога фронта. До душе, командант Тимочке дивизије II позива, под чију команду бејаше стављена сва та неупотребљена артилерија, наредио

је у 11.15 команданту Моравског пољског артилеријског пука да од својих батерија изведе четири испред тешке артилерије. Али на онако откривеном терену то је могло бити извршено тек око 2 сата по подне, пошто већ бејаше, благодарећи агилности 2. батерије Дринског пољског артилеријског пука, наступио као неки преокрет на правцу наступања Моравске и Дринске дивизије I позива.

Ова батерија свукла је уз припомоћ пешака на конопцима и до подне пласирала на нагибу између Лисолаја и манастира Св. Аранђела један свој топ, коме, на велико увесељење пешака, одмах испадне за руком да ућутка турску батерију изнад Драгожана. Први метак је пребацио, што изазва громогласно „Ура“ у редовима посусталих бораца, који се, чујући топовски пуцањ, са зебњом питаху да ли ће добацити. „Други метак“, прича један очевидац, „удари десно, а трећи међу турске топове. Осу се брза паљба, и ми видимо како турска послуга код топова загреба уз један поток. Кад то наши видеши, онај се топ окрете на митраљезе и пешадију“. Стао је дакле своје метке сејати пред фронтом VI и XVII пука.

Благодарећи дејству његовом и 1. коњичке батерије, која се од скора бејаше поставила у близини друма Кичево—Битољ иза села Лопатнице, одакле је тукла сву равницу Шемнице пред фронтом II пешадијског пука, убрзо се предњи пешадијски делови Турака према овом и XVII пуку, и ако су им била пристигла појачања са позадњих висова, почеше одмицати од обале. II и XVII пук овим добише маха да се крену напред и дођоше до реке, где поново западоше под пушчану и митраљеску ватру, само не више из равнице већ са првих окомака коса и из села Секирана, које је такође било поседнуто. Па ипак, стрељачки стројеви II пука одмах се почеше пребацивати преко реке. Први је загазио у воду левокрилни 2.

батаљон мајора Јована Наумовића, а за њим деснокрилни 3. То исто поумише учинити и батаљони првог борбеног реда XVII пука, али их ново поткупи турска батерија изнад Драгожана која је мало пре тога била ућуткана. Наш топ са нагиба између Лисолаја и манастира Св. Аранђела опет се окоми на њу, и после неколико избачених метака још једном је ућутка. Али се њена растурена посада, под утицајем свог одважног командира, који је јураше на коњу са револвером у руци, мало после поврати и још једном отвори паљбу. Само што та њена паљба није дуго трајала. Ка првом био је спуштен одозго још један топ из исте, т. ј. 2. Дринске батерије, те њих два око 1.30 по подне формално је засуше земљом и ставише ван акције, после чега сасвим се обрушише на турску пешадију. Стрељачки стројеви XVII пука сада загазише у воду и, држећи се за руке, стадоше се борити са пенушавим таласима који војницама допираху до груди.

По причању самих Турака, прелазак Шемнице широким фронтом најпре од стране II-ог, а потом и од стране XVII пука, био је један од најлепших призора Битољске битке. Њима је силно импоновало, када видеше да за нашу пешадију ни препона набујале реке, стављена под ватру са њихових положаја, не значи ништа. Толико је то упливисало на трупе њиховог VII корпуса, да је њихово самопоуздање, које иђаше дотле да се код њих помишљало чак и на задобијање победе над српском војском, одједном било почело нагло да пада. Те и она два пука, упућена са Кочништа у правцу Облакова са задатком да подухвате с бока наше трупе на облаковским висовима, видећи свој сопствени десни бок овако јако угрожен, изгубише сваку вољу за предузимањем напада. Они дакле дефинитивно обуставише развијање и остадоше као приковани на косама спрам Облакова, између Кабалавца и положаја десног крила 16.

низамске дивизије из VI корпуса, која се спремаше да поменуте наше трупе нападне с фронта.

У 2 сата по подне, батаљони првог борбеног реда II пешадијског пука већ се укопаваху на супротној обали према самом Секирану, и 1. батаљон из пуковске резерве прелазно је Шемницу десно од њих. Против свију њих је била почела дејствовати једна турска брдска батерија са косе изнад села Кабалавца, од прилике у висини Облакова, али је одмах била ућуткана ватром 1. батерије Моравског пољског артилеријског дивизиона II позива са Белог Камења. Па и батаљони првог борбеног реда XVII пука у то време су својим већим делом прелазили Шемницу: деснокрилни 3-ћи одмах до левокрилног 2. батаљона II пука, а левокрилни 1-ви који је једним својим делом искористио и мост на друму Кичево—Битољ, мало подаље у лево, спрам косе западно од Драгожана. На десној обали Шемнице недостајали су још само делови VI пука. Стрељачки стројеви његовог деснокрилног 2. и левокрилног 4. батаљона тада се тек приближаваху реци под јаком ватром турске пешадије, која се још једино према њему бејаше одржала у близини речној, и истом таквом ватром турске артилерије од Кукуречана, која је њему, као најближем, највише сметала.

У том времену поставише се на благом узвишењу к. 603, извршујући раније добивено наређење команданта Тимочке дивизије II позива, пуковника Драгутина Милутиновића, четири батерије Моравског пољског артилериског пука — 4. и 5. десно, а 6. и 8. лево од друма. Турске батерије, које их за време прилажења не беху приметиле, сад су се окомиле на њих, али им ништа не могаху учинити, пошто је земљиште испред и позади њих било глибовито. Не зна се какве су резултате те наше батерије својим дејством биле на крају крајева постигле. Али се ипак може узети за извесно да су оне, носећи се са артилеријском

групом у врбацама Шемнице, с времена на време привлачиле на себе ватру и батерија код Кукуречана и тиме у неколико допринеле слабљењу ватре ових против VI и XVII пука, те ови добише маха да се одрешитије крену напред.

Око 3 сата по подне, 1. и 3. батаљон XVII пука, угледајући се и даље на левокрилни 2. батаљон II пука, који се својом налетљивошћу и даље највише истицаше, већ су били толико одмакли од обале, да су се за њима могли пребацити преко реке 2. и 4. батаљон из пуковске резерве. У 3.30, целокупан борбени поредак напред означеног пука, имајући сада у првом борбеном реду три батаљона утурањем 2.-ог у празнину између деснокрилног 3.-ег и левокрилног 1.-ог, био је с оне стране Шемнице, због чега и непријатељски пешадијски делови лево од њега, који својом ватром спречаваху надирање VI пука, морадоше се најзад сасвим одмаћи од обале. Овај последњи, ослобођен на тај начин њихове ватре пред својим фронтом и не трпећи више тако јаку артилеријску ватру од Кукуречана, примаче се реци и у 4 по подне отпоче је прелазити код засеока Смирнова.

Најзад, I пешадијски пук, који је око 2 по подне завршио пребацивање преко Шемнице између Кабалавца и Црновца, једним делом своје снаге приметно је борбу у реону оног првог села. Потпомагани дакле ватром 1. батерије Моравског пољског артилеријског дивизиона II позива са Белог Камења, његова се два батаљона развише на последњем изданку облаковске косе према Кабалавцу и коси која се уздиже јужно од њега: деснокрилни 2. допирао је до к. 882 и нешто мало више ње, а левокрилни 1. наслањаше се на равницу Шемнице. Даље нису напредовали, пошто су 3. и 4. батаљон и митраљеско одељење, по преласку Шемнице били рокирани у десно до Црновца и оданде упућени уз именовану косу у помоћ другим трупама које су се распоређивале и бориле на њеном

темену. Код толике готово пренагомилане снаге на том уском положају, где се честито није могла ни развити, команданту Моравске дивизије II позива бејаше се учинило да тамошњи команданти потребују још трупа.

III

На правцу наступања десне колоне Дунавске дивизије I позива Турци се беху ограничили на одбрану села Трнова, остављајући прелазе на Црној Реци и Шемници њиховој судбини. Свакако су се уздали да ће баруштине и јаркови, напуњени водом на великом пространству испред овог села, представљати довољно јаку препону, пред којом ће наша пешадија морати да стане. Оно мало пешадије из 15 низамске дивизије, што као од беде беше издвојено за одбрану села по одласку 13. дивизије чијем је реону оно припадало, смештено је било дуж предње сеоске ивице, која је прилично одмакнута од Шемнице и са које се није имала прегледност у напред, и даље продужењем њеним у северозападном правцу, до једног оближњег шумарка. А батерије, одређене да потпомажу одбрану овог најслабије поседнутог дела фронта, биле су, ваљда да би избегле мочари око Трнова и Карамана, повучене знатно у назад, до оцеднијег земљишта код Г. Оризара и раскрснице друмова Прилеп—Битољ и Кичево—Битољ. Одатле су оне могле тући ватром просторију до Шемнице, али не и ону између ње и Црне Реке, свакако не толико због домета колико што нису имале начина да осматрају циљеве и поготке.

Благодаречи томе, Дунавски дивизијски коњички пук, који бејаше одјахао испред пешадијске претходнице, прешао је без икакве сметње Црну Реку преко далбеговачког моста, а мало после његов челни ескадрон са два митраљеза прехе, опет без икакве сметње, и мост на Шемници. Овај ескадрон, кад је доспео на 600—700 метара

испред Трнова, отпочео је да трпи пешадијску ватру са његове предње ивице и артилеријску од Г. Оризара, због чега је одмах сјахао за борбу пешке. Када пак наиђе 3. батаљон, који је био у претходници IX пука, односно десне колоне, ескадрони из главнине коњичког пука, који се беху зауставили код моста на левој обали Шемнице, склонише се у страну да би му направили места. Његова челна чета пак оде преко моста, разви се за борбу у висини развијеног челног ескадрона и отпоче се пушкарати са непријатељем на ивици села и оближњег шумарка. Остале чете се прикупише ка мосту, а иза њих се мало после свише у еволуционе поретке 2. и 4. батаљон из главнине. Од батерија 3. дивизиона, који је маршовао на зачељу пешадије, 9. остаде у очекујућем положају на левој обали Црне Реке, а 7. и 8. се поставише за дејство јужно од сеоског пута између ове реке и Шемнице и око 9.30 отворише ватру на турску пешадију у Трнову.

После тога, заостале три чете претходничког 3. батаљона пребацише се на десну обалу Шемнице. Газећи до колена воду преко потопљеног поља, оне се развише и ступише у борбу поред оне напред. Тиме оне изазваше јаку артилеријску ватру, поводом које се убрзо примакоше до саме Шемнице најпре 9., па потом 7. батерија. Овој другој испале за руком да са тог ближег положаја ућутка турску батерију код раскрснице друмова у моменту када се, окренувши јој свој бок, бејаше окумила на прву групу наше тешке артилерије. Најзад, око 11 сати пре подне, 3. батаљон се крену у потпуном борбеном поретку, газећи местимично воду и до појаса, у правцу Трнова и оближњег шумарка. Турска посада, која је и иначе била поколебана нашом артилеријском ватром, када виде како наши пешаци гурају кроз воду и онде где је она замишљала да се не може проћи,

благовремено обрте леђа и одступи ка селу Караману.

Зеки паша овога момента био је код 15. низамске дивизије, која је од прошле ноћи држала дотадашњи фронт целог V корпуса. Одатле је мислио да оде и на своје лево крило, код Цавид паше, где је очекивао да ће у његову корист пасти решење битке. Али га је омео овај на први поглед сићушан али у самој ствари прилично значајан догађај. „Овде је“, пише он у својим успоменама поводом пада Трнова, „требало нешто предузети. На расположењу нисам имао никакве резерве. А ако бисмо изгубили Битољ, све би нам пропало и све би нам планове покварило. С тога наредих команданту места, Матли Зија паши, да одмах искупи све наоружане жандарме које има у вароши и да их доведе на десно крило V корпуса. И одиста, под његовом командом и он лично на челу од неколико стотина својих жандарма, у против-нападу на непријатеља, успео је да га заустави.“ У самој ствари, никаквог против-напада на овом правцу није било, јер се све бејаше свело на поседање Карамана, који, дао Бог, наше трупе оставише на миру.

Са поседањем напуштеног Трнова и шумарка, завршено је било наступање наших трупа за овај дан, и ако је било довољно времена за његово даље извођење и изгледа за још веће резултате но што је овај који бејаше овако лако постигнут. Командант IX пука, односно десне колоне, пуковник Панта Грујић, чији је свега један батаљон, па и он не тако јако, данас водио борбу, даље није хтео ићи из бојазни од евентуалног бочног напада турских трупа из реона Могиле пред фронтом Тимочке дивизије II позива, која се, извршујући улогу армијске резерве додељену јој армијском заповешћу, држаше пасивно. У ствари, опасности никакве није било, и он је слободно могао истога дана продужити наступање:

на Караман, као што је урадио сутрадан, 5. новембра, премда напред поменута дивизија ни тада не беше променила своје држање, јер су Трново и Караман с једне и Могила с друге стране били предвојени широком просторијом, која је била поплављена у толикој мери да су и њу Турци сматрали за непроходну. Овако пак његове трупе другу половину дана, у највећем жеку битке, пределе су у месту, не тражећи ни изгубљени додир са непријатељем. У заузетим објектима, фронтом према Караману, распоредио се беше 3. батаљон. Остали батаљони, т. ј. 2. и 4., и све три батерије чак се и не пребацише преко Шемнице. А што се тиче Дунавског дивизијског коњичког пука, њега је командант дивизије вратио у село Добромир код дивизијског штаба и дивизијске резерве.

Лева колона Дунавске дивизије I позива, у којој се налажаху VII пешадијски пук и 2. дивизион, наишла је на далеко жилавији отпор, коме теренске прилике и временске непогоде одлично иђаху на руку. На њеном правцу наступања, Црна Река и Шемница толико се беху излиле, да се на дужини од нека два километра, колико захватаху њихове матице и споредни рукави, могаше ићи само насипом и преко девет које мостова које пропусти, од којих су неки били и покварени, те их је пре употребе ваљало оправљати. О нападу нормалним борбеним поретком овуда није било ни мислити. То је био прави теснац, иза кога, а са наслоном на село Логоварди, бежаху се ванредно вешто укопали, као што нам је већ познато, три батаљона и једна до две батерије из турског VI корпуса, који је са остатком своје снаге био овога момента ангажован на левом крилу своје армије, према нашој Моравској дивизији II позива. Одатле га они брисаху артилеријском, пушчаном и митраљеском ватром у толикој мери да нико живи не би ни неколико минута могао на њему опстати, а да не буде формално изреше-

тан. А одатле је преко њега била тучена јаком артиљеријском ватром и просторија до иза Добромира и далеко позади Новака, особито поплављена равница између овог другог села и места одакле настаје овај опасни низ мостова и пропуста. Освајати под оваквим околностима тај теснац, ствар је била немогућа. Тако што од ове колоне није требало ни тражити.

Кад је претходнички 1. батаљон VII пешадијског пука прошао село Агларце, отпоче дејствовати турска артиљерија од Логоварда, што изазва ватру друге групе тешке артиљерије, чије батерије већ беху постављене за дејство: друга одмах северно од Новака, позади усамљеног ћувика на коме се налази капела и српско гробље, а шеста на јужној ивици Добромира, у усеченом путу који везује ово село са Новацима. Поменути батаљон онда окрену у лево, да би обишао Добромир и стигао до Новака са његове источне стране. То исто иза њега учинише, још пре но што беху доспели до Аглараца, остали батаљони и 2. дивизион из главнине. Међутим, дивизијска резерва, коју чињаху XVIII пешадијски пук и 1. дивизион и која је дотле ишла за њима, продужила је преко Аглараца за Добромир, где је у главном била остала до краја битке. Придодатом јој 1. дивизиону том приликом наређено је било да претигне пешадију и код овог села постави се за дејство, како би 2. дивизиону из леве колоне олакшао излажење на положаје код Новака. Док је он, по излоканом од силне кише сеоским путу тамо доспео, протекло је доста времена. Зато њих два готово једновремено отпочеше дејствовати против турске артиљерије код Логоварда, којој, како изгледа, градске батерије ништа нису могле нашкодити.

Рокирајући делови леве колоне, како је који пристизао на пут Суводол—Новаци, скретали су

овим путем за Новаке. Док су му овако из позадине прилазили, изложени су били непријатељској артилеријској ватри, од које, и поред све њене жестине, нису имали великих губитака, благодарећи томе што су ту тучену просторију прелазили у најбржем темпу. Први је у Новаке стигао 1. батаљон, који је и иначе био на челу колоне као претходница. Кад је он после, развијен за борбу, пошао једном и другом страном друма ка Црној Реци, дојурио је у касу 2. дивизион. Његове се батерије одмах распоредише за борбу: 5. батерија на ивици села, 4. десно, а 6. лево од њега, и кад би подне, 4. батерија опали први плотун. После десетак минута учинила је то исто и 1. батерија 1. дивизиона из јужног дела Добромира, одмах десно од 6. градске батерије. Након 30—40 минута иза тога, ступише у дејство: најпре 5. батерија из 2. дивизиона код Новака, а затим 2. батерија из 1. дивизиона код Добромира, те под заштитом те артилеријске ватре која је на показани начин, по броју ангажованих батерија све више расла, дођоше 2., 3. и 4. батаљон из главнине и свише се у заклону позади Новака. Најзад отворише ватру и последње две батерије тих двају дивизиона, које су дотле биле у осматрању, и то: 6. батерија 2. дивизиона од Новака око 2 сата по подне, када се осматрањем бејаше сазнало где се налази турска пешадија, а 3. из 1. дивизиона од Добромира у 3.30, када је било очевидно да се турска артилерија, и поред све своје инфериорности према броју батерија уведених с наше стране у дејство, неће моћи тако лако ућуткати. Али ни оне нису биле у стању произвести какав већи прекрет у држању непријатељевом. Турска артилерија маневрвала је врло вешто, премештајући одмах своје топове на које друго унапред припремљено место, чим их која од наших многобројних батерија буде нашла. А за нашу мора се

признати да још не беше довољно изрутинирана, да би могла сејати страхоте којима је изобиловало њено дејство у доцнијим ратовима.

Што се пак тиче 1. батаљона, он је наступао у малим скоковима, гацајући по води којом тада бејаше у недоглед прекриљена равница испред Новака. Самим пак друмом није се смео кретати нико, јер, ако би се на њему појавила макар и најмања група људи, одмах би послужила за нишан непријатељској артилерији, коју ни ватра толиких наших батерија никако није могла омести да такву смелост масом прецизно управљених шрапнела достојно не казни. Најзад око 4 сата по подне овај батаљон отпоче под све жешћом топовском, пушчаном и митраљеском ватром стизати до обале Црне Реке, где се већ налажаху до гуше мокри и кроз прозебли четници војводе Вука. Како је који део његов наилазио на ову паклену ветрометину, у трку се сјуривао до насипа, којим бејаше оивичена и осигурана речна обала, но који им је сада имао послужити као грудобран и једини заклон од сигурне смрти. За кратко време све четири чете, како оне из првог тако и оне из другог борбеног реда, нађоше се шћућурене у рову, пуном воде, позади овог насипа, десно и лево од друма.

Пред вече се утиша артилеријска паљба због магле која се поче хватати над реком. А кад наступи ноћ, дођоше пионири са алатом и материјалом да оправе мост, мислећи, како су у дивизијском штабу били обавештени, да је само један. Они збиља оправе први и највећи мост, колико само да пешадија по групама може преко њега прелазити. Чстници и једна получета одмах се њиме пребацише. Али се убрзо вратише натраг, јер се на првом кораку показало да све то још није ништа и да тек сада настају тешкоће, које они нису били у стању савладати. После тога пионири беху послати у Новак. За њима одоше

и четници, чије је даље бављење на овом месту било некорисно. А на речној обали, односно у води којом је био испуњен ров иза обалског насипа, остаде 1. батаљон, чији војници, да би се колико толико угрејали, мораху, за време док је трајала ноћ, вежбати се редом по десетинама у трчећем кораку на једном оцедном малом пропланку позади тога рова.

Командант дивизије, пуковник Милош Божановић, добивши у Добромиру извештај да је мост оправљен и да су неки делови већ почели пребацивати се њиме, био је у уверењу да је ствар у пола готова и да VII пуку ништа више не стоји на путу да следује примеру IX пука, који је овога дана савладао и Црну Реку и Шемницу. Може се мислити колико је био изненађен и огорчен на заступника команданта пука, мајора Милана К. Николића, кад је после сазнао да су се ти пребачени делови вратили, јер ни тада ни доцније није могао да појми да у опште има препоне коју његове трупе нису у стању савладати. Ободрен лаким и јевтиним успехом десне колоне, и рачунајући на сарадњу Коњичке дивизије која је и иначе имала задатак да оперише у правцу десног бока и позадине непријатељеве, сад је више него икад био решен да у започетој операцији истраје.

Што се тиче Коњичке дивизије, рачун му је био погрешан. Она је била далеко од тога да његовој левој колони околним путем може издејствовати какву олакшицу. Њен IV пук покушао је био у току данашњег дана да се пребаци преко Црне Реке код села Брода мостом који претходно бејаше провизорно оправно. Али је пребачене предње делове вратио натраг, пошто су на коси изнад села Бача били обухватно нападнути од стране неких башибозучких одељења и самосталне коњице турске Вардарске Армије, па се онда рокирао низ леву обалу до Скочивара са намером да сутрадан

на овом месту покуша прелаз. А главнина, која је по извршеној смени предстражних јој делова од стране леве колоне Дунавске дивизије I позива требала да се прикупи код села Биљаника и потом одмаршује за претходничким IV коњичким пуком, остала је била да преноћи у овом селу, пошто јој се 2. коњичка батерија, без које њен дивизијар није хтео да се крене у форсирање Црне Реке, бејаше из околине Новака извукла тек око 3 сата по подне.

IV

Одред на левом крилу десне колоне Моравске дивизије II позива, после кратке борбе са турским предњим деловима, овладао је косом источно од села Лере, око к. 1033, изнад које се горостасно уздиже теме облаковске косе. Овим је постигао тактичку везу са левом колоном на томе темену, али је зато његова ситуација постала ризична. Јако се бејаше истакао и у односу према левој и у односу према осталим трупамa своје, т. ј. десне колоне, и више је био упућен на ону прву, која је за овај мах опет гледала само себе, него ли на ове друге, од којих је био предвојен широком увалом Шемнице. Од првог момента овде је био запао под врло јаку ватру турских батерија из равнице, и исто тако јаку пушчану и митраљеску ватру левог крила 16. низамске дивизије са косе источно од села Рамне. После краког времена, 4. брдска батерија била је ућуткана. На мегдану остаде само 2. батаљон II прекобројног пука.

Трупе у центру те, т. ј. десне колоне, поседоше предње косе гопешких положаја од потока Утова до наспрам села Лерс са наслоним на ђувик обележен к. 1181 испред Гопеша, чувајући се да не приметну кавгу са 18. низамском дивизијом, која је била окренута клисури Шемнице. Све четири чете 4. батаљона II прекобројног пука бежу се том приликом распоредиле у предњој линији, а у висини к. 1032 и Равништа, док међутим две

чете 3. батаљона I. пешадијског пука биле су задржане у одсечној резерви на напред поменутом ћувику. Али по подне, када деснокрилне две чете 4. батаљона II прекобројног почеше добијати јачу ватру од Доленца, које је накнадно било организовано као неки јачи крилни наслон према њима, у први борбени ред код њих беху утурене обе чете 3. батаљона I пука из одсечне резерве, на место којих у резерву на к. 1181 дођоше две чете 1. батаљона из истог пука. Иначе, све су с времена на време биле обасипане артилеријском ватром. Немајући код себе артилерије, а међутим гледале су како се турске батерије титрају са 4. брдском батеријом, задовољне су биле што се Цавид паша и са пешадијом није обрушио на њих.

Трупе на десном крилу поново прекидоше комуникациону линију Битољ—Ресан. Две чете 3. батаљона II прекобројног, једна чета 2. батаљона I-ог и једна чета 1. батаљона опет из I-ог пука, скинута са превоја између Гопеша и Златара од двеју које су тај превој осигуравале, распоредиле се беху тако да су у својој власти држале друм. Управо, поселе су биле косу од Ђаватске карауле до изнад Долгог Рида према селу Козјаку на ресанској и југоисточну падину Сулејмановог Камена од карауле до потока Утова, односно до везе са трупама централног одсека, према Кажану на битолској страни. Једна је била на југоисточној падини Сулејмановог Камена, једна на ћувику изнад саме карауле и две десно од ове до изнад Долгог Рида. Десни бок и позадина према Ресну, односно према ресанској котлини, а на пространству до напред поменутог превоја између Гопеша и Златара, били су им потпуно откривени. Овај недостатак, који бејаше дошао као неминовна последица учињене омашке што Ресан није био у нашим рукама, много је женирао команданта тога крила, мајора Стојана Николића. Немајући начина да га сасвим отклони, он је две чете 3. батаљо-

на II прекобројног и једну чету 2. батаљона I-ог пука са 9. брдском батеријом на крају крајева спустио низ гребен Бигле до иза превоја између Ђавата и Сопотског, па је, шта више, командант 3. батаљона II прекобројног пука оставио код њих, услед чега је команду над онима напред, које се и иначе нису осећале сигурне на својим неприродно истакнутим положајима, морао да прими најстарији командир, капетан Војислав Пејовић. Прекидање напред означене у стратегијском смислу веома важне комуникације, према томе, извршено је било само по форми.

Најзад, две чете 3-ег и 4-ти батаљон I пешадијског пука били су у општој резерви између Гопеша и к. 1181. Код њих се по свој прилици налажаху и две чете 2. батаљона из истог пука, које су до јутрос заједно са 4. батаљоном II прекобројног пука држале положај к. 1181 — к. 1084, јер се на десном крилу код других двеју својих чета још за дуго никако нису појављивале, сем ако нису биле бачене на гребен Бигле, односно на превој између Гопеша и Златара или на ћувик југозападно од Гопеша, ради што веће безбедности гопешких положаја према ресанској котлини.

У таквом је распореду десну колону Моравске дивизије II позива затекло вече, када се пред Ђаватском караулом појавише, долазећи друмом из Ресна, она турска два батаљона који, и ако су по бројном стању били веома слаби, својим бочним положајем беху укочили акцију и полет толиких наших трупа на овој страни. Један вод, који држаше саму караулу, нападом њихове претходнице био је потиснут ка главнини своје чете на позадњем ћувику, услед чега је мајор Николић тамо послао: око 11 сати једну получету 2. батаљона I-ог пука, а пред зору један брдски топ, једну чету 3. батаљона II прекобројног пука и два митраљеза, које му на глас о губитку карауле бе-

јаше упутио из околине Гопеша командант колоне. Догађај је сам по себи био незнатан. Али, како се по мраку и магли није могла оценити јачина непријатељева на овоме месту и како је командант колоне већ био испустио иницијативу из својих руку и тиме довео себе и своје потчињене у положај да привиђају опасност и онде где је није било, остало је да се до ујутру нагађа да ли ће се све свршити на томе, или је то била само демонстрација, иза које ће наићи одсудни удар на неком другом месту из ресанске котлине или из равнице код Доленца.

Данашња пак артилеријска ватра на овој страни оставила је била за собом извесну тешку депресију. Немајући пред собом такмаца, турске батерије у равници владале су се као да су биле на неком мирнодопском полигону. Због великог домета, нису имале потребе да мењају положај, па да могу ставити под ватру и облаковске и гопешке положаје. Довољно им је било да обрћу топове у дотичну страну. Услед тога, командант десне колоне бејаше се нашао побуђен да од команданта дивизије затражи једну од двеју пољских батерија, које су стајале беспослене код Хана Мраморице. Али је добио одговор да му се не може учинити по молби, из разлога што је пут клисуром Шемнице био поплављен. Међутим, по тврђењу учасника, батерија би се, истина, грдно намучила, али би ипак за једну ноћ стигла до места опредељења. Но у сваком случају требало је предузети што у том смислу, па макар се и ризиковало да који топ или кара остану заглављени, за љубав тога да се на неки начин пружи више стабилитета и моралног подстрека овој изолованој и донекле депримираној колони. Да је команданта дивизије тога момента интересовало пресецање одступнице Турака за Ресан, како је био човек који се одликоваше великом енергијом, ништа га не би могло омести у задовољавању те

прешне тактичке потребе. Али је њега морило нешто друго.

На темену облаковске косе, где му је била са-срећена лева колона, једнако је врло од силне ватре. Наш први борбени ред, као ненасит, гутао је свеже трупе. Резерве једна за другом нестајаху, али их је командант дивизије надокнађивао, немилице лиферујући нове трупе из позадине. У трошењу њиховом, тамошњи команданти су се поглавито старали да постојећи узани фронт обилато подмире, јер им је много било поможено тиме што је 2. батаљон II прекобројног пука из десне колоне дошао на косу источно од села Лере, те нису имали разлога бринути се за свој десни бок, и што су пукови Моравске и Дринске дивизије I позива, специјално II и XVII, а донекле и I, ударили на Шемницу и загрозили десном боку турске колоне упућене у правцу њиховог левог бока, те нису морали да се журе са продужавањем бојне линије у лево ка Шемници. Још ујутру, две чете од синоћ приспелог 2. батаљона III пука развише се на источном нагибу к. 1431, у продужењу левог крила ојачаног II пука, предвојене од њега јаругом потока који се спушта ка селу Кабалавцу. Мало после, две чете 4. батаљона II пука из резерве претрчаше по деловима преко ове коте и њеним југоисточним нагибом, који је био брисан турском артилеријском и пешадијском ватром, и одоше да се у шанцу придруже другим двома четама свога батаљона. У подне, 1. и 4. батаљону II пука, који су били најближи непријатељу и који су због тога непрекидно задавали велику бригу команданту колоне, пуковнику Васићу, и команданту дивизије, пуковнику Недићу, отпоче нестајати муниције. Бојна комора раније је била отишла у назад ради попуне, па се још није вратила на положај. Но у том тренутку стигоше 1. и 3. батаљон III пука, који се јутрос беху кренули са Белог Камења, и њихова бојна комора,

из чије је шарже одмах био попуњен недостатак у муницији код њих. При свем том, на десном крилу 4. батаљона настало је било извесно колебање, којим поводом овамо бејаше убачена једна чета тек приспелог 3. батаљона III пука, за којом мало после одоше и друге три, да се утуре између поменутог 4. и деснокрилног 3. батаљона II пука. Те је од тога момента на узаној косици испред к. 1431, са 4. батаљоном III пука који се од синоћ налажаше одмах иза шанца у коме бежу смештени 1. и 4. батаљон II пука, било згомилано читавих пет батаљона. Најзад, између 2 и 3 по подне, када се указа потреба да се продужи лево крило према турским трупима, развијеним на коси, која се од положаја десног крила 16. низамске дивизије стрмо спушта у североничном правцу до наспрам села Облакова, и ометеним у пројектованом нападу продирањем наших трупа преко Шемнице, отпоче пристизати III пешадијски пук из Моравске дивизије I позива. За напред наведену сврху идмах бежу употребљени 1. батаљон III пука II позива из резерве и 2. батаљон III пука I позива са зачеља маршевне колоне. Први је својим стрелачким стројем улетео у ровове још од јутрос развијених двеју чета 2. батаљона свога пука лево од напред поменуте косице, а други се развио лево од њих до наспрам Облакова, ступајући у тактичку везу са деснокрилним 2. батаљоном I пука, који заједно са левокрилним 1-им бејаше избио спрам Кабалавца и косе јужно од њега.

На тај начин, у првом борбеном реду леве колоне, ако рачунамо и 4. батаљон III пука II позива, који је замењивао батаљонске резерве код 1. и 4. батаљона II пука II позива, и преостале две чете 2. батаљона III пука II позива, које замењиваху одсечну резерву на левом крилу целе колоне, нађоше се осам батаљона: три из II пука II-ог, четири из III пука II-ог, и један из III пука I позива. У резерви остадоше четири батаљона (1, 3,

4. и допунски) III пука I позива. За њих у бојној линији, која је била формално пресићена, није имало места. Овде дакле не узесмо у рачун 3. и 4. батаљон I пука I позива, који доцније са својим митраљеским одељењем такође дођоше овамо, и од којих је 3. са овим одељењем у вече био одведен иза свог 1. и 2. батаљона, развијених у релону села Кабалавца. Но, ако урачунамо 4. батаљон овога пука, који после тога бејаше овде остао, у резерви је било пет батаљона.

Недостатак у артилерији био је око 3 сата по подне колико толико подмирен доласком 1. брдске батерије. Ова батерија, чим стиже, одмах је отпочела дејствовати са к. 1431, али не противу турских пољских батерија у равници, које су биле изван њеног домета, већ против турске пешадије. Но и то је нашим пешацима за овај мах било добро дошло. Када изнад својих глава зачуше зујање и наших шрапнела, било им је много лакше.

Криза на овом делу бојишта у главном је била преброђена. Ово у толико више што Цавид паша у целом VI корпусу, од кога је добар део био окренут клисури Шемнице и центру и левом крилу десне колоне, тешко да је имао и толико пешадије, колико се с наше стране бејаше, може се рећи без рачуна, нагомилало горе, на темену облаковске косе. Командант Моравске дивизије II позива, према томе, није више имао потребе бактати се са својом левом колоном, код које и иначе бејаше наступила права стагнација, те нити су Турци нити су опет наши могли коракнути у напред. Слободно је дакле могао настати да помогне својој десној колони, која је била у положају да могахе, пошто буде пресекла комуникацију Битољ—Охрид, предузети што активније у правцу левог бока турског VI корпуса и целе Вардарске Армије, само ако је когод енергичније поведе. Истина, поред коњице и двеју незапослених батерија Моравског пољског артилеријског дивизиона,

о могућности чије употребе код ове колоне већ је било говора на своме месту, он за појачавање њено није имао на расположењу и пешадијских резерви. Али је могао захтевати од команданта Моравске дивизије I позива да му позајми XVI пук, који целог дана, као резерва своје дивизије, бејаше престајао чак на дрвеничкој греди изнад Лисолаја, и за чију употребу у дивизијском бојном поретку, услед тога што је овај био стешњен Дринском I позива и левом колоном Моравске дивизије II позива, није било места. А ако не то, могао је и требао лично отићи у Гопеш, те да, користећи се средствима која су му била при руци, покуша штогод учинити са својом десном колоном, што он није учинио, него је и даље остао у хану Мраморичком са прикованом пажњом за облаковске висове, одакле је једнако добијао песимистичке извештаје из којих је закључивао да то Турци врше некакав озбиљнији напад. Што је тако поступио, крив је и предлог који му оданде најзад стиже, да са два свежа батаљона III пука I позива ноћним препадом освоји последњи ћувик, са кога је непријатељ нанео доста јада 1. и 4. батаљону његовог II пука.

Тај предлог потекао је од једног команданта батаљона, коме бејаше досадила близина Турака. Командант II пука, пуковник Васић, у жељи да како било, па макар и по цену погибије туђих, помогне горе поменутиим својим замореним трупима, спровео га је команданту дивизије, мимо команданта III пука I позива, који, као најстарији, сада командоваше свима трупима на темену облаковске косе. Командант дивизије, пак, није најпресаслушао и мишљење овог другог од чијих се трупа лакомислено тражила та велика жртва, него му је по свом начелнику штаба послао наређење да у току ове ноћи то изврши. Командант III пука I позива, пуковник Иван Павловић, предочио је доносиоцу наређења на какве ће тешкоће дотичне.

трупe наићи при нападу по мраку и магли, а у ситуацији и на терену које оне преко дана нису ни виделе. Али је ипак, што није требао да чини, командантима свог 3. и 4. батаљона издао наређење да учине све потребне припреме до 2 сата после пола ноћи, када је имао бити извршен наређени напад.

V

У односу на Моравску II позива, која је била на десном, и Дунавску I позива, која је била на левом крилу, Моравска и Дринска дивизија I позива требале су да нападају у центру. Али због рокирања у десно од праваца додељених им армијском заповешћу, испало је то да је Моравска I позива знатним својим делом најашила на леву колону Моравске дивизије II позива. Њен III пешадијски пук отишао је на теме облаковске косе да тамо поменути туђу колону директно ојача, што ће рећи да се са њом формално измеша, I пук је, тражећи олакшице и подајући се привлачној снази ове импозантне косе, деловао тако као да је имао задатак да на њој продужи лево крило тој туђој колони, услед чега је изгубио сваку везу са левокрилним II пуком, док је XVI пук, као излишан, био остао далеко позади, на дрвеничкој греди. Од целе те дивизије, у армијском центру, уз Дринску I позива, оперисао је дакле само II пешадијски пук, и то без икакве везе са осталим њеним пуковима, који тако рећи и нису имали свој фронт, из чега опет излази да је лева колона Моравске дивизије II позива својим превременим истицањем у напред заузела место на које би, не по предвиђању и вољи армијскога штаба, већ по сили околности, морала наићи главна снага Моравске дивизије I позива.

С друге стране, Тимочкој дивизији II позива намењена је била улога армијске резерве, премда је по доласку на бојиште примила на себе и један

део фронта закриљеног набујалом Шемницом и потопљеном равницом око ње. Мислило се да ће стање у коме је она требала да послужи и као армијска резерва и као јединица предње линије, трајати само неко кратко време, док Дринска дивизија I позива, оперишући осом Црнобок—Кукуречане—Раштане—Св. Недеља, опет не изађе испред ње, после чега ће она остати само у улози резерве. Али је испало сасвим друго. Услед рокирања Дринске дивизије I позива у десно од означене јој осе, развијајући се у неколико према положајима који су били намењени Моравској дивизији I позива, Тимочка дивизија II позива дефинитивно остаде у предњој линији као саставни део армијскога центра. Држећи се и даље пасивно, ма да је, с обзиром на ту измењену ситуацију и сама могла нападати или бар демонстрирати нападом, она је послужила не само за заштиту тешке артилерије и великог броја придатих јој батерија Моравске и Дринске дивизије I позива, већ и за ослонац нападној групи армијскога центра, т. ј. Дринској и II пуку из Моравске дивизије I позива, који ће овога дана у целој Првој Армији имати највеше успеха, припремајући за сутрашњи дан коначан продор центра турске Вардарске Армије.

Код Тимочке дивизије II позива у току овога дана није било важнијих промена, које би имале утицаја на ток битке, сем оних које смо већ навели, а које су се тицале појачавања артилеријске акције на овом делу фронта. А кад паде вече, 1. дивизион Моравског пољског артилеријског пука, дотле неупотребљен, био је изведен за нешто више од једног километра испред левокрилних двеју батерија истога пука од четири које се налажаху десно и лево од к. 603. Батерије му се овде формално измешале са предњим деловима пешадије, који у своје

време, да би направили места, беху помакнути овамо са свог првобитног положаја у висини напред означене коте. Иначе, дивизија је дочекала ноћ са оба пука у једној линији: VIII пук из Дунавске дивизије I позива десно, а XIV из њеног састава лево од друма. Мост на Шемници још је држала једна чета IV пука из Дринске дивизије I позива, који је данас око 11 сати пре подне био смењен са овог дела фронта. Замениће је у току ноћи једна чета из XIV пука.

Међутим, три батаљона II пука из Моравске и пукови предње линије Дринске дивизије I позива, по прелазу Шемнице, издржаше доста јаку борбу, нападајући на центар турске Вардарске Армије који сачињаваше одашињањем двају пукова у правцу Облакова ослабљени VII корпус Фети паше, који је, као што смо већ видели, обећавао да ће се за пораз код Куманова љуто осветити. Својим енергичним држањем и лаганим али сигурним напредовањем, уз јаку ватру којом је сваки њихов појединачни скок био пропраћен, они најзад дадоше на знање овом турском команданту да је обећана с његове стране освета била једна гола илузија. Око 4 сата по подне турске трупе, које су браниле Секиране и предње окомке коса десно и лево од овог села, почеше се повлачити и, кад мало после сва три батаљона II пука, од којих је централни 3. наступао право на село, и два батаљона, који су били на десном крилу и у центру XVII пука, извршише јуриш, на положају нису затекли никога. По извршеном пак регруписавању, у току којег на десно крило XVII пука, место 3. батаљона који се већином беше растројио и измешао са левокрилним 2. батаљоном II пука, дошао је 4. батаљон из пуковске резерве, батаљони се упутише даље уз брдо. Под утицајем овог покрета, турске трупе, које су се, благодарећи ефикасној потпори батерија код Кукуречана, упорно држале на коси југо-

западно од Драгожана, према левокрилном 1. батаљону XVII пука, и на самом друму код хана Драгарина западно од овог села, према VI пуку, пред сам мрак такође се повукоше, те сад и ови кренуше живљим темпом за њима. Исто то учинише и делови који су бранили Кабалавце и косу изнад овог села према 1. и 2. батаљону I пука, који, као што смо већ видели, више није припадао нападној групи у центру наше Прве Армије. Али ти наши батаљони не урадише исто што и остале наше трупе лево од њих, већ остадоше у месту и изгубише сваки додир са непријатељем.

VI пешадијски пук, када стиже до друма, остаде на њему да преноћи десно и лево од хана Драгарина, задржавајући исти поредак у коме је био и за време напада. Батаљони његовог првог борбеног реда издубише за нешто задњи ров и на тај начин од друма направише себи грудобран. Остале пак нападне трупе десно од њега кретале су се доста дуго по мраку клизавим узбрдицама, па су се најзад морале зауставити, да се не би по оном испресецаном терену растуриле. Деснокрилни 1. батаљон II пешадијског пука зауставио се беше на једној од тераса Црновршког брда, а левокрилни 2. са једном четом централног 3-ег, који бејаше заостао у назад, отишао је мало даље и доспео до под сам северозападни ћувик Кочишта. Деснокрилни 4. и централни 2. батаљон XVII пука посели су једно попречно ребро према Кочишту и селу Старом Смирнову, а левокрилни 1. остао је на коси југозападно од Драгожана, где је запленио ону турску батерију која је неколико пута била ућуткивана, док је једна његова чета била одгурала до Старог Смирнова, где је покупила масу кокошију за свој батаљон.

Најзад, што се тиче пукова задње линије Дринске дивизије I позива, и они су напредовали по мери како су пукови предње линије одмицали у

напред. V пук, који је наступао за XVII-им, а једним својим делом и за II-им, стигао је по мраку у Секиране, где је заједно са 3. батаљоном XVII пука преноћио. А од IV-ог, који је, по извршеној смени са положаја у висини к. 603 према Могили, био дошао иза VI-ог, пребацише се у сам мрак за овим преко Шемнице 2. и 3. батаљон. Њих два у току ноћи продужише његово лево крило, повијајући га од друма за нешто у назад, фронтом према Кукуречанима. Друга два остадоше на левој обали Шемнице код Црнобока, док не стигне VIII пешадијски пук са фронта Тимочке дивизије II позива, чији је долазак у ово село био заказан за 7 сати изјутра. Исто то учинио је и 4. батаљон II пешадијског пука из Моравске дивизије I позива, и ако он није био у дивизијској резерви као поменути батаљони IV пука. Премда је он био у својству пуковске резерве, њега је командант пука, пуковник Владимир Ристић, по некој чудној пракси задржао на левој обали Шемнице према Секирану док су му остали батаљони били одгурали до испод главног грбена турских положаја.

VI

Тако се заврши други дан откако је отпочела битка, односно први дан откако је, по плану штаба наше Прве Армије, отпочео да се изводи општи напад. Али одлучнијих резултата још није било и није их могло бити, пошто битка још не беше дошла до свог правог изражаја.

Сем бојажљивих покушаја да се Турцима пресече одступница за Ресан од стране десне колоне Моравске дивизије II позива и да се загрози њиховој одступници за Флорину од стране IV коњичког пука, никаквих других обилазних или обухватних комбинација није било. Све се бејаше свело на фронтални напад, у коме наша велика бројна надмоћност још није била ни почела да се рационално искоришћује. У акцију су били сту-

пили свега десет пешадијских пукова, и то: четири из Моравске дивизије II позива, два из Моравске I позива, два из Дринске I-ог и два из Дунавске дивизије I позива. Од њих, I пук из Моравске дивизије I позива и IX из Дунавске I позива слабо су били ангажовани, II прескобројни и I из Моравске II позива врло су се слабо осећали у левом боку турске Вардарске Армије, II и III из Моравске II позива били су у дефансиви, а VII из Дунавске I био је одстрањен од учешћа у битки несавладљивом препоном Шемнице и Црне Реке код Новака. Према томе прави напад извели су тамо II пук из Моравске дивизије I-ог и VI и XVII из Дринске дивизије I позива. Ако не рачунамо XV пук из Тимочке дивизије II позива који је још био на маршу и који ће стићи на бојиште тек 5. новембра пре подне, на расположењу за употребу било је још седам пукова, и то: III и XVI из Моравске дивизије I позива, IV и V из Дринске I позива, VIII и XIV у саставу Тимочке дивизије II позива и XVIII из Дунавске дивизије I позива. Но од њих четири ће и сутрашњег дана остати ван употребе: XVI и XVIII зато што за њих у бојној линији неће имати места, а VIII и XIV с тога што никоме није било пало на памет да их гурне преко Шемнице, те да демостративним нападом у правцу турских положаја око Могиле потпомогну напад IV и V пука из Дринске дивизије I позива на турске положаје око Кукуречана. А што се тиче артилерије, њој се не беше дало да искаже дејство сразмерно њеној моћи. Њена главна маса била је груписана онде где није могла упливисати много на ток битке, т. ј. на фронту Тимочке дивизије II позива која је мировала, и Дунавске I позива, која је на свом левом крилу несавладљивом препоном била сасвим укочена. А баш тамо где би њена акција била кориснија и ефикаснија, т. ј. на фронту Моравске дивизије II позива, Моравске дивизије I позива и Дринске дивизије I позива, од ње је деј-

ствовало само неколико које пољских које брдских батерија.

При свем том, положај турске Вардарске Армије бејаше се у току овога дана знатно погоршао, из чега би се у напред могло закључити да јој је пораз био неминован. Делимични неуспех код Трнова, који уосталом наши и не искористише, обелоданио је да десно крило поменуте армије, постављено према Тимочкој дивизији II позива и Дунавској дивизији I позива, и ако је пред собом имало надошле реке и потопљену равницу, није било онако сигурно, као што је замишљала турска Главна Команда, кад је са њега скидала 13. низамску дивизију. У толико више требало је страховати за њега, што је оно сада на делу фронта код Кукуречана, по повлачењу VII корпуса чак на гребен Кочишта и Киромарице, било изложено и обухватном нападу знатног дела Дринске дивизије I позива. Па ипак, благодарећи нашој неактивности на фронту Тимочке дивизије II позива и Дунавске дивизије I позива, битка неће бити решена на томе крилу. Неће бити решена ни на супротном, за које је била привезана сва нада Зеки пашина и на које опет од своје стране, због нетачног извештаја команданта Моравске дивизије II позива да је заузео целу облаковску косу, много полагаху и наше више командне инстанције, штаб Прве Армије и Врховна Команда. С једне стране, команданти Моравске дивизије II позива и Моравске дивизије I позива, који се, први од почетка а други од скоро и сасвим случајно, стекоше на томе крилу, не издадоше никаква наређења за предузимање офансиве у ширем смислу сутрашњег дана, и као што ће се на своме месту видети, до краја битке остадоше у дефансиви. С друге стране, Цавид паши неће се дати прилика да једном приступи озбиљнијем нападу, јер ће му обећана 13. низамска дивизија, са чијим се упућивањем њему у помоћ исекако много затезало, стићи доцкан, када више

није било изгледа да ће једна таква операција моћи имати успеха. Решење ће у самој ствари пасти у центру код VII корпуса, који није био у стању одржати ни предње косе пред којима је била препона Шемнице, па у толико ће мање моћи одолети нападима наших трупа горе на гребену, где га неће, као до сада, потпомагати бочна артилеријска ватра од Кукуречана. Трупe овог корпуса, у осталом, ни по броју ни по квалитету нису биле оно што је пред почетак битке о њима мислио њихов командант, Фети паша. Оне би се у даљем току битке могле одржати још једино у случају да је 13. низамска дивизија њима била упућена у помоћ, место што је 5. новембра правила узалудан марш ка левом крилу. Али на ту једину спасоносну комбинацију Зеки паша, надајући се још увек победи на свом левом крилу, није ни помишљао. Турски генералштаб и даље пливаше у регионима шимере.

5. Трећи дан битке 5. новембра

I

Од упућених појачања трупама код ђаватске карауле, прва је стигла получета 2. батаљона I пешадијског пука. Она им је одмах продужила десно крило, поседајући ребро које се од Сулејмановог Камена спушта ка ресанској котлини. Од доцније приспелих појачања, брдски топ и вод митраљеза одоше да појачају нападнуте делове према самој караули, док је чета из 3. батаљона II прекобр. пука била остала на Сулејмановом Камену, докле се командант батаљона, мајор Љубомир Павловић, који бејаше дошао с њима, не обавести о ситуацији. Таман се топ и митраљез поставише за дејство на ћувнику изнад карауле, кад Турци нападоше све три наше чете, које држаху положај од тога ћувника до изнад Долгог Рида. У том, ка-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
ЈАНЈЕ КОМАНДНИ
ПЕСКОВАЦ

петан Војислав Пејовић, који је у одсуству старијих овде командовао, паде смртно рањен. Код обезглављених чета настаде забуна. Неки делови са левог крила нападнутог фронта прснуше у назад и собом повукоше један митраљез као и коњовотце и послугу другог митраљеза и брдског топа, који услед тога остадоше сами на ледини. Али тада пристиже један вод из получете са ненападнутог крајњег десног крила. Растурени пешаци и послужиоци топа и митраљеза, окуражени његовом појавом, вратише се и заједно с њиме, благодарећи околности што и Турци беху застали због магле, дођоше до својих оруђа. Најзад, око 7 сати изјутра, диже се магла, која дотле заклањаше турске стрелце. Наши одмах припуцаше. У дејство ступише топ и оба митраљеза. Дохваћени јаком пушчаном, митраљеском и топовском ватром, Турци се стадоше повлачити и у току то пре подне сасвим одступише ка Ресну, одакле су били и дошли

Командант овог крила десне колоне Моравске дивизије II позива, мајор Николић, кад је од одбеглог официра, који је командовао поменутиим топом, добио извештај о бегству пешака и губитку топа и митраљеза, одмах је предузео одговарајуће мере. Командиру 9. брдске батерије наредио је да преостала два топа постави на љувику код места преноћишта, за прихват одступајућих трупа ако би ове нагрнуле преко Сулејмановог Камена. Получету 2. батаљона I пука ставио му је на расположење као заштиту. А он лично повео је, развијеним фронтом и са ножем на пушци, чету 3. батаљона II прекобројног пука, која му је једина била остала у резерви, и са њом је стигао на Сулејманов Камен у моменту кад ослобођени топ и митраљез почеше дејствовати.

Пошто Турци одступише ка Ресну, он се, осећајући колико је био неприродан његов положај, дуго колебао шта да ради. Комуникациона ли-

нија Битољ—Ресан, коју је био успео да одржи у својој власти, није му се напуштала, а да са свом снагом остане на њој и положајима који је доминирају, изгледало му је ризично због одступнице која му ничим није била осигурана. Најзад, он опет прибеже једном средњем решењу. На име, две чете задржао је и даље на југоисточном нагибу Сулејмановог Камена и вису одмах изнад карауле, обе фронтом према селу Кажану. Две чете послао је да се распореде с оне стране Долгог Рида, а у висини к. 1050, фронтом према ресанској котлини. Једну чету са заставом II прекобројног пука упутио је на више уз гребен Бигле, ближе Ћувику југозападно од Гопеша. Две чете је прикупио на превоју између Ђавата и Сопотског, одмах иза Сулејмановог Камена, где им се придружише две чете 2. батаљона I пука, које су се дотле бавиле у реону гопешких положаја. Брдска батерија била је примакнута ближе ђаватском превоју. Топови су јој били постављени тако да су могли отворати ватру у три стране, односно ка караули, Кажанима и Козјаку.

У реону свију ових трупа и на ресанској и на битољској страни владало је потпуно мртвило. Никаких дакле покрета није било ни од стране Ресани од стране Битоља. Џавид паша, за чудо, још се не беше почео обазирати на ову страну, као да је веровао у победу, те није ни помишљао на евентуалност да ће морати туда да одступа. Трупe су му још увек биле окренуте облаковским висовима и клисури Шемнице, а нешто мало и према гопешким положајима, са крајњим левим крилом код Доленаци. У очекивању 13. низамске дивизије, за коју му је било авизирано да ће стићи на Превацац у зору, но које у самој ствари цело пре подне тамо није било ни од корова, он је од јутрос био предузео десним крилом своје 18-те и левим крилом своје 16. низамске дивизије напад против усамљеног 2. батаљона II прекобројног пука на.

коси источно од села Лере, односно између овог и села Рамне. Намера му је била да се благовремено дохвати ове косе, одакле би после са накнадно приспелом 13. низамском дивизијом извршио обухват десног крила леве колоне Моравске дивизије II позива на темену облаковске косе.

Код леве колоне Моравске дивизије II позива, на темену облаковске косе, извршен је пројектовани ноћни напад на последњи ћувик у низу облаковских висова пред фронтом 1. и 4. батаљона II-ог и 4. батаљона III пешадијског пука II позива, али је испао несрећно. На име, у 2 сата изјутра 3. и 4. батаљон III пука I позива, одређени за тај препад, прођоше, са четама смакнутим и поређаним у једној линији, кроз борбени распоред ових батаљона из предње линије. Пошто су се уредили и поравнали нешто мало испред њих, пођоше кроз мрак и маглу да нападну непријатеља где га нађу, по терену који им је био савршено непознат. Али не потраја много, када Турци из својих ровова бљунуше огањ, који у редовима чета ових лакомислено жртвованих батаљона направише лом. Неки њихови делови, и поред тога, продреше у непријатељске ровове, где већином изгибоше у бајонетској борби, неки опет полегоше онде где се тог момента бежу задесили, па се тек у зору преполовљени вратише натраг, а неки се одмах нададоше у дивље бегство. Кад отпоче да свиће, на блиском предтерену лежала је маса лешева, док оно што бејаше остало у животу, делом је било растурено и измешано у рововима са стрелцима 1. и 4. батаљона II пука II позива, а делом је савим избезумљено јурило у позадину ка Шемници.

Срећом Турци и не покушаше да се крену за њима, те да искористе забуну која том приликом и код осталих трупа на дотичном делу нашега фронта бејаше настала, него и даље остадоше некретни, пуштајући да се ове од запрепашћења пред тим грозним призором приберу и тако при-

бране наставе борбу. Али зато почеше кидисавати против 2. батаљона II прекобројног пука на коси источно од села Лере, куда су, у духу већ устаљеног програма за овај дан, мислили да у правцу десног бока наших трупа на темену облаковске косе прокрче пут 13. низамској дивизији, чији је долазак на ово крило био очекиван сваког часа. Тежиште борбе, према томе, сада је прешло на поменути батаљон из десне колоне, који је у самој ствари штитио десни бок леве колоне горе на темену, због чега је баш у интересу ове било да га, без обзира на то што по органској и тактичкој подели не припадале њој, својим средствима својски потпомогне. Ова колона пак у могућности је била да то учини, пошто је на свом фронту већ била достигла густину преко које се више није могло ићи. Са два батаљона, колико јој бејаше преостало у резерви, она је збиља у неколико већ била, схватајући сву озбиљност ситуације, почела манипулисати у том смислу. Око 8 сати изјутра послате су дакле биле две чете 1. батаљона III пука I позива да поседну стрм нагиб између тог усамљеног батаљона и деснокрилног 3. батаљона II пука II позива. А око 10 остатак резерве био је померен за нешто у десно да би се нашао ближе угроженом положају, где се спојио са 4. батаљоном I пука I позива, који је ноћио ту у близини и накнадно био стављен на расположење команданту колоне.

Нападнути батаљон одиста је био у очајној ситуацији. Од 4. брдске батерије, која му ни прошлога дана није била од велике користи, један вод био је враћен на положаје код Гопеша, а други је био принуђен да се повуче на позадњу косу, где је надмоћнијом турском артилеријском ватром опет био ућуткан. Благодаречи јуначком залагању његовог команданта, капетана Петра Стефановића, батаљон је ипак јуначки одолевао до 1.30 по подне, када код њега настаде криза, те му

се поколеба деснокрилна чета. Но у том пристигоше одозго, са темена облаковске косе, две чете I-ог и две чете допунског батаљона III пука I позива и под најжешћом ватром, од које тако рећи у магновењу изгубише 49 војника, оне делом продужише у лево, а делом појачаше утурањем његове стрељачке стројеве, и на тај начин дадоше му снаге да у неравној борби истраје до преокрета који ће ускоро наступити код Турака.

Но и горе на темену облаковске косе, где се Турци држаху пасивно, непрекидно се осећаше врло јак притисак, који је потресао нерве тамошњих наших команданата. Обострана пушчана и ми-траљеска ватра, кад год би се магла мало разре-дила, достигала је, у следству велике густине стрељачких стројева и местимичног малог удаље-ња једних према другима, тако велику жестину, да је команданту леве колоне, пуковнику Ивану Павловићу, сваки пут изгледало као да то Турци одиста врше напад. Под таквим утисцима је овај, као одговор на примљену заповест од команданта Моравске дивизије II позива да продужи рад „у духу јучерашњег плана“, послао њему овај обе-спокојавајући извештај: „Око 7 сати изјутра 5. новембра Турци су предузели силан напад на це-лом фронту одреда, према свима положајима из-над Облакова, знатно ојачани пешадијом, са на-мером да пробију фронт положаја и да нас са ових одбаце, итд.“ Тамаи као што треба да још више узнемири поменутог команданта, који је и иначе слушао са зебњом повремену врло јаку пуцњаву са облаковске косе, те је по пријему то-га извештаја одмах похитао тамо, остављајући за доцније бригу о положајима код Гопеша и Ђа-вата, чији је значај, у његовом незнању, сваким часом све више растао.

Најзад, I пешадијски пук из Моравске дивизи-је I позива не беше ни овога дана настао да успо-стави изгубљену везу са II пуком из своје дивизи-

је и потражи изгубљени додир са непријатељем, наступајући зоном између Облакова и Кабалавца у правцу к. 1207. У место тога, он је рокирао у десно уз облаковску косу до изнад оног првог села, где је остао приљубљен уз леву колону Моравске дивизије II позива, добијајући само по који даљни метак са косе која се са главног гребена пружа до наспрам места где се налажаше крајње лево крило ове колоне. Командант Моравске дивизије I позива свакако је мислио да ће лева колона Моравске дивизије II позива прелазити у напад, па му се бејаше учинило да ће јој тај његов пук бити од веће користи, ако буде учествовао у томе нападу раме уз раме са њом, без обзира на то што се тиме још више повећавала постојећа празнина у бојном поретку његове дивизије, и што је II пук на дивизијском левом крилу и даље био осуђен да се ослања само на Дринску дивизију I позива. Али, како левој колони Моравске дивизије II позива није било до напада, то је он до краја битке преседео у месту, прикачен уз њен скут, али изван борбене хуке која је код ње непрекидно беснела.

II

На супротном крилу битољског бојишта, у потопљеној равници Црне Реке и Шемнице од села Новака и Логоварда до дрвеничке греде, за дуго није било значајнијих промена. Лево од те зоне пак Коњичка дивизија је од 7.30 изјутра била на маршу из Биљаника преко Тепавца и Веле села за Брод. У претходници њеној био је II коњички пук, који је са својим челом пред подне стигао на положај изнад овог последњег села и моста, где је био дочекан ватром омањих турских делова са положаја на десној обали Црне Реке, који прошлога дана бејаху на истом месту напали и потисли пребачене делове IV коњичког пука. За њим, као дивизијска главнина кретаху се Моравски дивизијски коњички пук, 2. коњичка батерија и Дрински дивизијски коњички пук, којима се доцније јужно од

села Тепавца, стављајући се на њихово чело, бејаше придружио IV коњички пук из Скочивира.

Иначе, лева колона Дунавске дивизије I позива овога јутра није ни покушавала да пређе Црну Реку и Шемницу у правцу Логоварда, ма да је командант дивизије из Добромира, не знајући са каквим је тешкоћама то било скопчано, једнако инсистирао на томе да се и она једном стави у покрет. Најзад, командант дивизије изгуби стрпљење, па, мислећи да је та стагнација наступила услед тога што командант колоне, потпуковник Милан К. Николић, није био довољно енергичан, посла му замену у лицу потпуковника Милорада Ристића, дотадашњег команданта батаљона у IX пуку. Смена између ове двојице извршена је око 11 сати пре подне. Али тиме ништа није било споможено, пошто овде није била у питању већа или мања енергија команданта колоне, већ очигледна немогућност да се помоћу пешадије, кад артилерија не беше учинила своје, савлада ова страшна препона.

Нови командант колоне, да би задовољио команданта дивизије, најпре је био покушао да из јарка пуног воде на самој обали Црне Рече покреће 1. батаљон мајора Стојана Поповића, познатог јунака из овог и доцнијих ратова, па кад му то није помогло, реши се да за ту сврху употреби један део своје резерве. По његовом наређењу, тачно у подне кренуше се у трчећем кораку друмом од Новака пионири са потребним алатом и грађом за оправку мостова и пропуста, а за њима десетина по десетина 3. батаљона VII пука. За кратко време, према томе, цео друм од тога села до првог моста био је прекриљен групама војника. Турци пустише пионире да се примакну реци, па наједаред оборише на њих страховиту унакрсну ватру. Ови сместа побацаше грађу и поскакаше у ровове поред друма, и у њима се шћућурише без обзира на то што су били пуни воде. Када пак наиђе прва де-

сетина пешака, за тили час је била преполовљена. Што од ње остаде у животу, следовало је примеру пионира, што одмах учинише и остале десетине. За кратко време, сем мртвих, никога више није било на друму.

Десна колона ове исте дивизије отпочела је у 8 сати изјутра да се сасређује код Трнова за напад на Караман. Батаљони из главнине IX пука, 2. и 4., пребацише се тада преко Шемнице и дођоше позади оног првог села, чију предњу ивицу држаше челни 3. батаљон, док је 1., који је раније био придат Коњичкој дивизији, па се сада враћаше у састав свога пука, још био на маршу десном обалом Црне Реке ка далбеговачком мосту. Али су тамо дуго чекали, јер систематска припрема напада артилеријском ватром отпочела је тек у подне, када се батерије 3. дивизиона, пошто с муком беху савладале тамошње глибовито земљиште, концентрисаше код Трнова. Ова колона, која је и прошлог дана била изгубила драгоцено време, ни сада се дакле није много журила. У место да је груписање за напад извршила преко ноћ, предузела га је тек у 8 сати изјутра и развукла до подне. Значи, читаву једну половину и овог дана формално је изгубила.

Најзад, Тимочка дивизија II позива, по одласку VIII пука у састав Дринске дивизије I позива, од пешадије имала је до 11 сати пре подне, када јој је стигао са марша XV пук, само XIV пук, од кога су три батаљона била на предстражама: један десно а два лево од друма. По свом задатку армијске резерве који се никако није слагао са њеним положајем јединице предње линије, и данас је била осуђена на пасивност, ма да је, барем од доласка XV пука, могла врло згодно бити употребљена као нападна колона. У реону предстража XIV пука преко ноћ су биле пласиране десно од друма и за нешто у назад од линије батерија 1. дивизиона Моравског, 7. и 8 батерија 3. дивизиона Дрин-

ског пољског артилеријског пука, док неупотребљене батерије, рачунајући и батерије тимочког артилеријског дивизиона, које овамо бежу примакнуте са прихватног положаја изнад села Вашарејце, и батерије Моравског пољског артилеријског пука, које су ноћас биле скинуте са положаја десно и лево од к. 603, одакле су јуче по подне дејствовале, биле су размештене позади тешке артилерије идући ка Беранцима. Прва група тешке артилерије и пет пољских батерија (три из 1. дивизиона Моравског и две из 3. дивизиона Дринског), пласираних испред ње, на све могуће начине покушавале су да доскоче турским батеријама код Кукуречана и Крклина, које дејствоваху час против њих час против левог крила Дринске дивизије I позива, упућеног у правцу ових села. Али им то никако не испадаше за руком, тако да је већ било дошло и подне, а те турске батерије никако не престајаху наносити оване велике губитке.

III

На супрот овој стагнацији, која владала код Дунавске дивизије I позива и Тимочке II позива у равници Црне Реке и Шемнице спрам Логоварда, Карамана и Могиле, и оној раније описаној код Моравске дивизије II позива и већег дела Моравске дивизије I позива на гопешким положајима и облаковским висовима, догађаји се на фронту Дринске и једног мањег дела Моравске дивизије I позива, у средини између напред побројаних јединица, одиграваху још од самог почетка, истина не свуда једним истим, али ипак зато, укупно узев, много живахнијим темпом. Трупс Дринске дивизије I позива, развијајући се према Кочишту, Киромарици и Кукуречану, лагано су изводиле пробој центра турске Вардарске Армије и на тај начин припремале решење целокупне битке. Али су зато суседних пет чета II пешадијског пука из Моравске дивизије I позива испод северозапад-ног љувика Кочишта, претрпеле једну велику не-

пријатност, која је допринела те је њихов пук слабо учествовао у том коначном пробијању, остављајући славу за постигнути велики успех оним прима.

Тако дакле, 2. и 3. батаљон IV пешадијског пука на левом крилу Дринске дивизије кренули су се били још у 6 сати изјутра на Кукуречане. Али само што му се примакоше на даљину сигурног пушчаног домета, кад из ровова и преко зидова на његовој предњој ивици, са прозора и тавана крајњих његових кућа и са косе између њега и села Драгарина, и ако још не беше сасвим свануло, отпоче их засипати вишекатна пешадијска ватра. Мало затим стадоше, заклоњене иза овог одлично поседнутог и утврђеног гнезда, грувати батерије, шибајући целу мочар испред њега, како овде где су та два батаљона били ураганском пушчаном и митраљеском ватром принуђени да прилегну, тако и тамо куда су требали проћи и друга два батаљона (1. и 4.) који им из Црнобока на левој обали Шемнице похиташе у помоћ. Ови последњи били су у 7 сати изјутра, по доласку VIII пука са десног крила Тимочке дивизије II позива, ослобођени функције дивизијске резерве и стављени на расположење команданту пука. Требали су прећи Шемницу преко брвана, постављених код засеока Смирнова. Но, како је то место било јако тучено артилеријском ватром, а пребацивање је могло да се врши само колоном по један, на послетку је ту био остављен да прелази 4. батаљон, а 1. рокирао је у десно, па је, под заклоном магле, прешао реку преко моста који у току ноћи беху израдили пионери између старог лисолајског моста и засеока Смирнова, спрам села Драгожана. Најзад, пошто се на супротној обали поравнаше, ради чега је 1. батаљон претходно извршио један повећи скок у напред, оба батаљона продужише кроз артилеријску ватру концентрично кретање у

мањим и већим скоковима ка месту где се налажаху 2. и 3. батаљон: 2. лево, а 3. десно од друма.

VI пешадијски пук, који је био у центру своје дивизије, такође је био пошао у 6 сати изјутра, са истим поретком у коме је био заноћио на друму Кичево—Битољ код хана Драгарина. Освитак дана затекао га је на првим окомцима косе која изводи право на Киromарицу, југозападно од села Драгарина, одакле је један део његовог 4. батаљона, који је био на левом крилу, својом косом ватром потпомагао 2. и 3. батаљон IV пука. Између 7 и 8 паде магла, која прекиде ово делимично отварање ватре, и под заклоном њеним пук се опет лагано и опрезно крете уз брдо. Магла је била таква да се прст пред оком није видео, услед чега батаљони почеше губити ориентацију и узајамну везу. Да би отклонио могуће неспоразуме који су под оваквим околностима могли бити фатални, командант пука виде се принуђен, и ако није знао где се и на којој даљини налази непријатељ, да своје трупе прикупи у зборни поредак, што је око 10.30 пре подне било учињено под самом Киromарицом од прилике у висини к. 1065. Батаљони се дакле прикупише. Али није било 3.-ег, који се пре тога бежаше пребацио преко јаруге на суседну косу у десно.

Додир са непријатељем још није био добивен. На овом месту требале су да буду предстраже десног крила турског VII корпуса. Али њих нигде није било. Пук је сасвим случајно упао у празнину, која је од раније или од скора постојала у турском предстражном поретку. Веза између овог и V корпуса, према томе, била је раскинута.

После неког времена магла се мало диже, с тим да се одмах поново спусти. У том магновењу наши нагреше право пред собом, на једном од последњих, односно највиших басамака испод највишег врха Киromарице (к. 1270), некакву турску комору. У правцу те коморе разви се 1. батаљон.

Мало после за њим се кренуше 2. и 4. О 3-ем батаљону командант пука ништа није знао. Међутим, тај батаљон је журио, колико му тамошње стрме литице допуштаху, ка маркантном ћувику на гробену Киромарице, који држи средину између к. 1270 на овој и к. 1346 на Кочишту, и на коме је био примећен некакав турски логор. Покрет 1. батаљона био је дочекан јаком ватром, која наговештаваше да пред њим, поред коморе, има и пешадије, односно да је ту некаква резерва која је после првог изненађења стигла да стане под оружје. Нешто због те ватре, којом су и наши били прилично изненађени, а нешто и због магле, која чињаше немогућним одржавање везе међу нападним трупима, 1-ви, и за њим 2. и 4. батаљон опет се зауставише. Командант пука једног момента се побоја да се којим случајем међусобно не потуку 1. и 3. батаљон и даде трубни знак за прекид ватре. Тај знак, пошто је био једноставан и лако га је било имитирати, прихватише и турски значари, после чега ватра се збиља наједаред утиша. Но то још више појача забуну. Командант пука тек сад није знао да ли су пред њим турске или наше трупе.

XVII пук, који је био на десном крилу своје дивизије, није могао да се крене у 6, кад и остали, већ за један сат доцније. Код њега се пред почетак напада бејаше десио један инцидент који га је мало био пореметно. На име, истакнута чета левокрилног 1. батаљона у Ст. Смирнову повучена је била у зору у састав свога батаљона, који се налажаше на коси југозападно од Драгожана. Неком забуном на њу се угледаше централни 2. и деснокрилни 4. батаљон, који су били на суседној коси фронтом према томе селу и Кочишту. Они се једним потезом спустише чак у равницу између Секирана и раније спомињане пешчане јаруге. Неки њихови делови пак пођоше и даље ка Шемници. По извршеном прикупљању ових, пук се у 7 крену напред обема косама које се завршавају између Се-

кирана и Драгожана. Десном косом, право ка Кочишту, опет је наступао деснокрилни 4. батаљон. Левом пак пењаше се први. За 4-им батаљоном ишао је 3., а 1-ом следовао је 2. батаљон. Деснокрилни 4. батаљон, пошто је дошао на свој ноћашњи положај, био је принуђен да се заустави због магле, да не би несмотрено налетео на Кочиште, за кога му је било познато да је у тактичком и фортификацијском смислу било припремљено тако да је играло улогу једног врло јаког одбранбеног ослонца, и са кога је после с времена на време, кад се магла моментално разређиваше или дизаше, добијао врло јаку фронталну ватру. Левокрилни 1. батаљон пак бејаше се задржао пред Ст. Смирновом, где је, опет у моментима када магла то допушташе, био тучен и фронталном и косом ватром са Кочишта. Због те ватре, он је доцније, када беше превалило подне, рокирао у лево и пребацио се на другу косу која изводи на ћувик између к. 1270 на Киромарици и к. 1346 на Кочишту, а којом га је, наступајући том истом ћувиком, већ у велико био претекао 3. батаљон VI пука. Једна његова чета и даље је остала код Ст. Смирнова, колико да се не прекине веза са деснокрилним 4. батаљоном.

За XVII пуком требао је, по првобитној замисли, да се упути V, који је као дивизијска резерва провео ноћ у Секирану. Али је то било промењено услед указане потребе да се попуни празнина која се у самом почетку борбе бејаше створила између 2. и 3. батаљона IV пука, који остадоше на ледини према одлично брањеном Кукуречану, с једне, и VI пешадијског пука, који је одгурао ка Киромарици, с друге стране. Чим је XVII пук ишчекао у магли, пењући се уз косе које изводе ка Кочишту, V пук био је кренут подножјем ових преко Драгожана ка означеној празнини. Најпре је ишао у еволуционом поретку, па је после поступно прелазио у борбени. Када његов 3. и 4. батаљон, који су били у првом борбеном

реду, стигоше близу села Драгарина, отпочели су изводити напад на непријатељске делове који држаху северни део Куле спрам овог села.

Сад су, због удубљења које у непријатељском распореду бејаше произвео VI пук својим смелим продирањем уз Киромарицу, сва четири пука Дринске дивизије I позива били развијени у једној линији, преломљеној на два фронта. Један фронт био је окренут југу, према Кочишту и Киромарици, против којих наступаху XVII и VI пук, а други југоистоку, према Кукуречанима и северном делу Куле, у ком правцу нападаху IV и V пешадијски пук. Јединствен пример залагања читаве једне дивизије. На ред је тим поводом био дошао VIII пук, који се до 7 сати изјутра, дошав са десног крила Тимочке дивизије II позива, бејаше прикупио у једном прегибу дрвеничке греде источно од Лисолаја. Око 9.30 пре подне, овај пук је одатле, по наређењу команданта Дринске дивизије I позива коме бејаше стављен на расположење, био диригован ка лисолајском мосту. У близини овог, почеше око њега да треште турски шрапнели, те га убрзо обавише својим букетићима од дима и принудише да се простре по мочарној земљи. Но у том загрмеше 2. батерија Дринског и 7. батерија Моравског пољског артилеријског пука, које се беху спустиле до близу подножја косе између Лисолаја и манастира Св. Аранђела. Цео пук, као наелектрисан, тада скочи, и, пошто није могао преко моста који је и даље био брисан непријатељском артилеријском ватром и од ње у знатној мери био разваљен, стаде газити реку десно и лево од њега. Па, пошто је бејаше прегазно, претрчао је преко голе равнице и прикупио се у заклону западно од Драгожана, где је до даљег наређења имао остати у дивизијској резерви.

Најзад, 2. батаљон и једна чета 3. батаљона на левом крилу II пешадијског пука, који прове-

доше ноћ испод северозападног љувика на гребену Кочишта, и иза којих се налажаху остале три чете овог другог, највише су били истакнути у напред ка непријатељу и онда кад су 2. и 4. батаљон XVII пука били на свом месту лево од њих. Али, кад се ови повукоше у равницу, они остадоше сасвим усамљени, и у таквом положају, пошто добише у леђа неколико шрапнела 1. коњичке батерије са положаја код Лопатнице, која је мислила да су то Турци, били су, готово једновременно кад и, у односу према њима повучени за нешто у назад, на једној од тераса Црновршког брда, деснокрилни 1. батаљон, нападнути од неких јачих турских одељења са гребена. После пуцњава из непосредне близине која је трајала неко кратко време, Турци се повукоше ка гребену, одакле и даље, кад год им је стање магле допуштало, сипаху на њих врло јаку пушчану и митраљеску ватру. Овамо су хитали као појачање два митраљеза и две чете 4. батаљона из пуковске резерве, коју је командант пука још увек држао с оне стране Шемнице. Но они не стигоше на време. Око 11, до кога времена деснокрилни 4. батаљон XVII пука још не беше избио на њихову висину, 2. батаљон и чета 3. батаљона били су дохваћени и бочном ватром једне турске брдске батерије. У том моменту зачу се нечији поклич: „Бежите“, и цео стрељачки строј појури у назад, ка Секирану.

IV и V пук, међутим, бејаху наишли на врло јак отпор у знатној мери ојачаног крајњег левог крила 15. низамске дивизије. Њихов напад услед тога поступно је малаксавао, док у времену доласка VIII пука западно од Драгожана није био сасвим укочен. У први борбени ред између њих били су накнадно уведени још два батаљона: 1. из IV-ог и 2. из V пука, те на тај начин био је постигнут континуитет борбеног фронта на овом крилу Дринске дивизије I позива. У акцију беху ступиле још

и 2. батерија Дринског и 7. батерија Моравског пољског артилеријског пука са напред поменутог свог новог положаја, одакле су доста добро могле добацивати до овдашњих турских положаја. Али ни једно ни друго ништа није помогло. Сваки пут, кад би стрелачки стројеви покушали да направе какав већи скок у напред, страховитом топовском, пушчаном и митраљеском ватром били су принуђени да поново прилегну. Сад се најзад осети потреба да се ухвати веза са VI пуком, за кога нико није знао где је. Деснокрилни 3. батаљон V пука покуша између 11 и 12 пред подне да је потражи уз косу којом бејаше отишао поменути пук. Али је, због магле, залутао, те, не само што није успео да успостави тражену везу, него је савршено био испустио и везу са суседним му 4. батаљоном из свог сопственог пука, па је изгубио и додир са Турцима. Нашао се беше, чега он тога момента није био свестан, баш према расцепу, који је био небрижљивошћу ових створен и енергичним надирањем VI пука ка Киромарици још више подубљен између десног крила VII-ог и крајњег левог крила V корпуса.

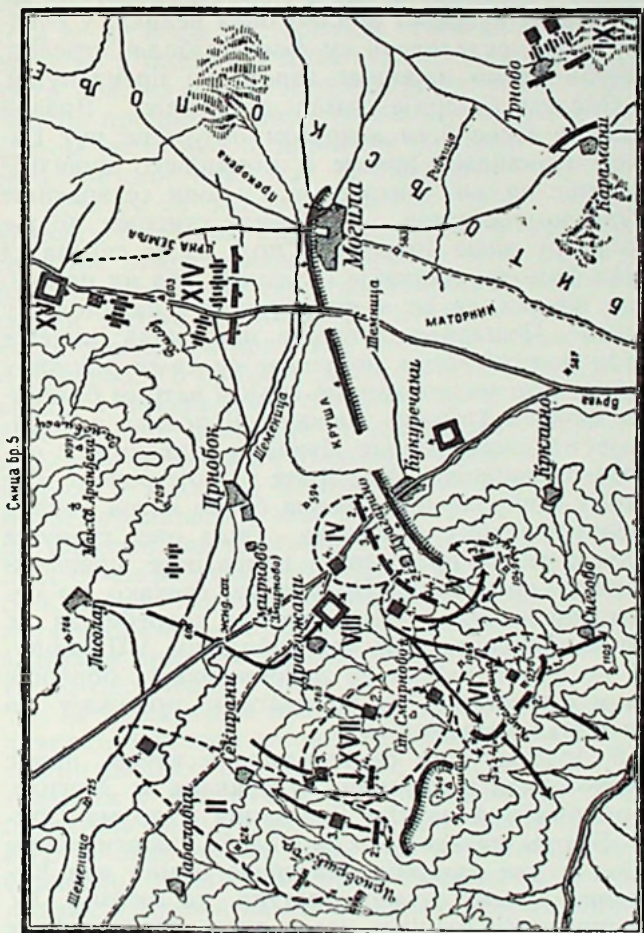
Горе код VI пука стање је било неизвесно све док се, од прилике између 12 и 12.30, није захорила јака пуцњава на његовом десном крилу. Његов деснокрилни 3. батаљон бејаше тада изненадно напао Турке на ћувику између к. 1270 на Киромарици и к. 1346 на Кочишту. Пуцњава није дуго трајала, пошто се препаднути Турци одмах сјурише у долину реке Драгора, којом је водила комуникација за везу између десног и левог крила турске Вардарске Армије. Заузимањем овог ћувика напред поменути батаљон је први начео одбранбену линију Турака на главном гресбену и дошао у могућност да својом бочном ватром туче непријатељске трупе десно од себе, на правцу наступања XVII пука, и непријатељске трупе лево од себе, на правцу наступања осталих бата-

љона свога пука. Али је зато и сам почео страда-ти од бочне ватре са две супротне стране, због чега му командант пука, пуковник Ђура Докић, на захтев његовог команданта, мајора Милутина Петковића, мораде послати у помоћ две чете 4. батаљона из своје резерве. Остатак пука после тога убрза наступање уз Киромарицу, којом приликом се у први борбени ред десно од 1-ог, односно између 1.-ог и 3.-ег, обрете 2. батаљон, који је дотле са 4.-тим, односно у последње време са преосталим двома његовим четама, био у пуковској резерви. Од прилике између 1.30. и 2 сата по подне, 1. и 2. батаљон, потпомогнути бочном ватром ојачаног 3. батаљона са заузетог ћувика, успеше да отерају Турке са Киромарице (к. 1270) и овладају њоме. А затим, док је један део 1. батаљона гонио једну групу Турака ка селу Снегову и на тај начин ширио у лево постигнути продор њиховога фронта, ојачани 3. батаљон све више појачаваше ватру у свом десном боку, према Кочишту, чији је пад сада био неизбежан. Благодарећи његовој интензивној ватри, Турци се најзад између 2 и 2.30 по подне и одатле сјурише у долину Драгора, остављајући тај свој положај 4.-ом и за њим 3. батаљону XVII пука.

IV

Доле, на фронту код Кукуречана и Драгари-на, дуго је изгледало да се неће моћи тако лако савладати отпор Турака. Па ипак, и њему се лагано али сигурно ближио крај. Залутали у магли 3. батаљон V пука први га је, и то сасвим случајно, био начео. Тражећи везу са својим трупима и додир са Турцима, он се око 2 сата по подне неочекивано појавио на грсбену Куле, у левом боку турских трупа, које на истој коси, али знатно ниже њега, вођаху борбу са осталим батаљонима његовога пука, и њихових резерви, које се безбрижно одмараху у рововима, подигнутим,

ради заштите од наше артилеријске ватре, у равници с оне стране друма Кичево—Битољ. Коман-

Слика бр 5
Ситуација на источној половини Битољског бојишта 5. новембра у 2 сата по подне: пробој турског центра.
Размер 1:110 000 - Еквидистанција 190 м.

дант батаљона, капетан Рама Живковић, пошто се повратио од изненађења и ориентисао у тој

одиста интересантној ситуацији, узеше на око ове резерве и једну батерију која је била у њиховој близини с ове стране друма. Како је даљина до тих мета за пушчано дејство била велика, у отварању ватре суделовали су само најбољи стрелци, гађајући преко највишег зареза на преклапуши.

Послуга батерије одмах се разбеже. Возари појახаше коње и са запрегом појурише пут Битоља. Командант армије и командант дивизије наперише на њих митраљезе, и они се вратише напуштеној батерији. Али таман стигоше до ње кроз ватру наше артилерије која их је гађала са одсека Тимочке дивизије II позива, кад их поново обузе паника, те се и по други пут нададоше у бегство. Пешадијске резерве пак, када видеше одакле долазе метци, покушале су да се рокирају у десно. Али их дохватише својом ватром батерије са фронта Тимочке дивизије II позива и 9. батерија из десне колоне Дунавске дивизије I позива, и принудише да се врате у своје ровове, где их опет поче засипати даљна бочна ватра напред поменутог нашег батаљона. Онда оне гурнуше у назад, те их пресретоше и вратише шрапнели сопствене артилерије. Но у путу, свакако по нечијем наређењу, а због указане потребе да се обнови прекинута веза са разбијеним VII корпусом, по други пут, и то дефинитивно, обртоше леђа и одступише ка прихватном положају на коси изнад села Раштана.

У брзо на њих се угледаше и трупе првог борбеног реда у околини Кукуречана и Могиле. На положајима између Драгарина и друма Прилеп—Битољ остадоше само слаби заштитнички делови и две батерије пласиране одмах иза Кукуречана, а све остало одступи ка Битољу. IV и V пук, који и иначе услед дугог стајања беху изгубили свој првобитни нападни елан, дадоше се заварати интензивном ватром поменутих двеју са турске стране жртвованих батерија, те се и

не помакоше с места све док их око 4 сата не беше подгурнуо у напред лично командант дивизије. По њима, као и по 3. батаљону V пука, који се не беше постарао да стави под ватру мртав угао у подножју Куле куда се провукоше трупе са положаја око Кукуречана, ове и оне од Могиле би прошле на миру, да их није својом бочном ватром растројио 3. дивизион Дунавског пољског артилеријског пука, кад му беху дошле на згоду.

Док су ти пукови на левом крилу Дринске дивизије I позива мировали, друге трупе, које су се мање више држале неутрално док су они нападали, узеше на себе да докусуре одбранбени систем турске 15. низамске дивизије, неке у почетку а неке тек при крају његовог дефинитивног срозавања. То су биле: десна колона Дунавске дивизије I позива, која се, после дугог оклевања и дуге ватрене припреме 3. дивизиона Дунавског пољског артилеријског пука, бејаше из Трнова кренула у напад на Караман после првих симптома деморализације код поменуте турске дивизије, односно после повлачења њених резерва услед бочне ватре 3. батаљона V пешадијског пука са Куле, и Тимочка дивизија II позава, која је дотадашње пасивно држање, наметнуто јој њеним задатком армијске резерве, била почела напуштати по одступању Турака из Могиле.

IX пешадијски пук из десне колоне Дунавске дивизије I позива својим надирањем ка Караману, газећи безброј ровова пуних воде, са 2. и 3. батаљоном у првом и 1. и 4. батаљоном у другом борбеном реду, озбиљно је загрозио овом селу, које је било знатно повучено у назад према одбранбеној линији наспрам Тимочке дивизије II позива и пукова на левом крилу Дринске дивизије I позива. Али та његова акција, која би много вредела да је рапије била предузета, дошла је у главном онда кад је битка била добивена. Истакнуте турске трупе код Могиле и Кукуречана мо-

рале би ускоро одступити и без његове интервенције. Шта више, у последњој фази његовог напада Караман су бранили слаби заштитнички делови. Остале трупе, а с њима и батерије код Г. Оризара, већ су биле у одступању ка Битољу.

У тој последњој фази напада на Караман појавила се беше на друму код Могиле 1. батерија Тимочког пољског артилеријског дивизиона II позива у пратњи чете која је осигуравала мост на Шемници. Пешаци иђаху делом испред ње друмом, а делом са стране, газећи воду која им је местимице допирала и до груди. Од прилике на један и по километар испред моста, над батеријом се стадоше распрскавати шрапнели једне турске заштитничке батерије са положаја између Оризара и Битоља. Она онда скиде са предњака на самом друму са топовима поређаним на одстојању од по десет метара: први на десној, други на левој половини друма, трећи у потиљак за првим и четврти за другим. После првих њених пуцњева почеше се повлачити турски заштитнички делови заостали у врбацама са њене десне стране, односно између ње и Кукуречана. Задња два топа, пошто се окренуше њима, згодно их поткупише. То исто учинише и са другим одступајућим заштитничким деловима доцније, у први сумрак, кад се по напуштању положаја пред IV и V пуком, заједно са послугом обеју батерија остављених иза Кукуречана, појавише на друму Кичево—Битољ.

Нешто мало после 4 с. и Караман и положаји око Кукуречана падоше у наше руке. IV пешадијски пук при изласку из Кукуречана наишао је на још вруће топове жртвованих батерија, које су дејствовале до последњег момента. Иначе, пошто је већ био почео да се спушта мрак, наше трупе остадоше да преноће на заузетим положајима, у уверењу да ће се сутра наставити битка. Турци због тога на миру одступише и одвукоше са собом

топове раније напуштене батерије иза оних код Кукуречана.

На овоме крилу Турци се још једино беху задржали код Логоварда према левој колони Дунавске дивизије I позива. Да би им доскочио, командант ове дивизије сада отпоче да врши припреме за пребацивање извесних делова XVIII пука, из Добромира, и VII пука, из Новака, десно и лево од тамошњих мостова и пропуста. Али те припреме показаше се ујутру излишне, пошто Турци и одатле преко ноћ беху одступили.

Најзад, Коњичка дивизија, на крајњем левом крилу наше Прве Армије, била је по подне овога дана ватром 2. коњичке батерије отерала турске делове са положаја изнад Брода. Под заштитом једног ескадрона II коњичког пука, пребаченог после тога преко Црне Реке, оправила је мост са материјалом нађеним на лицу места и преко њега превела је у току ноћи целу II коњичку бригаду. Значи, тек сад, кад је битка била завршена, бејаше се ставила у положај да може загоризити десном боку турске Вардарске Армије, односно одступници оног њеног дела који је имао да се повлачи за Флорину.

V

Жељно очекивана на левом крилу турске Вардарске Армије, 13. низамска дивизија стиже челом својим на Превалац тек између 11 и 12 сати пре подне. За њом је долетео командант V корпуса, Кара Саид, и, по тврђењу Џавид пашиног начелника штаба, одмах је саопштио Џавид паши да се она мора вратити у Битољ, у који тек што не беху ушли Срби, премда су ови тада још били далеко испред њега. По казивању Зека пашином, Џавид паша је сам одбио њену помоћ речима, упућеним Кара Саиду: „Мени та твоја јединица не треба“. Дивизија, која је била у маршевној колони, упутн се натраг за Битољ, где је почела стицати у времену кад је пала Киромарица у наше

руке, и где је после добила заповест за повлачење, изазвану овим значајним догађајем.

Према заповести Зеки пашиној, V корпус, рачунајући и ту дивизију која, како нам изгледа, само због суревњивости међу турским вишим командантима није учествовала у битки, и делови VI корпуса код Логоварда имали су да се повуку на југ, ка Флорини, а VI и VII корпус требали су да одступе на запад, ка Ресну. Јединице које припадаху првој групи, прикупише се, под околностима које смо напред описали, код Битоља, и ноћу између 5. и 6. новембра, неузнемираване ни од кога, одступише одређеним правцем. Међутим, један део VII корпуса, и то онај који је био одбачен са Киромарице и Кочништа, није се одазвао заповести за повлачење за Ресан, него је прснуо ка Перистеру, ангажујући се у ситним одељењима и појединачно свима могућим стазама ове горостасне планине. А остатак овог корпуса, док је VI тек у вече почео напуштати своје положаје према десној и левој колони Моравске дивизије II позива, ударио је друмом ка Ђаватском превоју за комором која је била прва упућена у том правцу под заштитом трију батаљона 16. низамске дивизије, од којих је један имао да продужи лево крило 18-ој до Ђавата, а два да јој обезбеде пролаз преко самог превоја. Отпочело је дакле да се поступно изводи рокирање левог крила турске Вардарске Армије у правцу његове одступнице, која је бављењем наших трупа на превоју била пресечена, због чега је целокупна та радња личила на батргање у некој клопци. Што је то крило на крају крајева ипак успело да се извуче из ове очајне ситуације, то није дошло у следству некаквих генналних комбинација Џавид пашиних, већ случајно, а највише благодарећи ондашњем чаробном утицају његове војничке репутације над психом наших команданата који су били према њему. Ови су се сами дали надмудри-

ти. Сами су му пружили могућност да изведе једну бриљантну операцију, чија ће сенка вечито сметати блеску славе српскога оружја, стечене у овој битки.

На пример, баш сада кад је тежиште ситуације на горе познати начин било почело да се преноси на занемарени с наше стране Ђаватски превој, командант Моравске дивизије II позива и командант Моравске дивизије I позива састадоше се на темену облаковске косе. У реду би било да је овај други примио команду над свима трупима на тој коси, јер је на томе месту имао половину своје дивизије: III пешадијски пук, који је био измешан са трупима Моравске дивизије II позива, и I-ви који је стајао прилепљен уз њену леву колону, тако рећи иза њеног левог крила, а да је онај први, ослобођен бриге за облаковске висове, отишао у Гопеш, код своје десне колоне, где је његово присуство сада било неопходно потребно. Присутни тврде да је командант Моравске дивизије II позива нешто слично томе предлагао команданту Моравске дивизије I позива, али да га је овај одбио, наводећи потребу да се претходно упозна са ситуацијом, што је значило да постојеће стање ствари до ујутру не треба мењати. Обојица дакле остадоше ту да преноће, договарајући се како да изведу сутрашњи напад. Под руком су имали четири пешадијска пука: два из Моравске дивизије II-ог и два из Моравске дивизије I позива, што је за једну овако узану косу било и сувише. И то им се бејаше учинило мало, па доконаше да овамо дође и XVI пук из резерве Моравске дивизије I позива са леве обале Шемнице, што је у току ноћи било и извршено. Зато је командант десне колоне Моравске дивизије II позива, која је сада требала да одигра веома значајну улогу, опет био остављен сам себи. За појачање послата му је била само једна пољска батерија, која је могла стићи код

њега тек сутрашњег дана, када пред његовим и суседним положајима не буде више било непријатеља.

Иначе, ситуацију створену пробојем центра турске Вардарске Армије искористио је само један део II пешадијског пука, који је био у тешњој вези са Дринском него ли са својом Моравском дивизијом I позива. Док се 2. и једна чета 3. батаљона, који су били на левом крилу поменутог пука па се растурили, испуљаху и уређиваху у Секирану, и док су остале три чете 3.-ег и један део 4. батаљона из пуковске резерве, у незнању да су Турци пред њима одступили, лагано и са извесним устезањем поседали њихов јутрошњи положај према испражњеном љувику Кочишта, деснокрилни 1. батаљон избио је косом Црновршког брда на гребен између овог брда и к. 1207. Одатле се бејаше спустио, не наишавши нигде на непријатеља, до самог друма на Превалцу, па, видећи се потпуно усамљен, вратио се натраг ближе гребену, где га је затекао мрак и одакле је видео како се са темена облаковске косе формира, идући на ниже косом између села Рамне и Српца, одступајућа турска колона. Будући много удаљен од осталих трупа своје дивизије згомиланих на облаковским висовима, његов командант није имао начина да о тој шетњи до Превалца и натраг извести свога дивизијара и команданта Моравске дивизије II позива, који, да су о њој што начули, свакако би у својим одлукама били слободнији и одрешитији. Шта више, он не беше упознао са ситуацијом на своме правцу ни команданта пука, који се тада налажаше чак код Секирана, те је овај ујутру похитао да обрадује команданта дивизије вешћу да су његове патроле преко ноћ избиле на главни гребен, који је од Турака одавно био напуштен.

Рокирање турских трупа и коморе у правцу Ђаватског превоја прикривала је магла. Први зна-

ци те њихове радње опажени су тек око 4.30 по подне, и то од трупа које су такође биле далеко од места где се налажаху оба дивизијара. У то време, прве турске јединице, које су долазиле друмом и претходиле комори, појавише се на коси између ђаватске карауле и Кажана. Левокрилни топ 9. брдске батерије опали на њих и натера их да се растуре и потраже заклоне по терену. Два брдска топа, који су ишли с њима, покушаше да се код једне окуке друма поставе за дејство, али им је послуга његовом брзом ватром била растерана. Како се прича, том приликом је погинуо командант VII корпуса, Фети паша, искупљујући на тај начин обећање да ће се са страним конзулима и грађанством у Битољу видети као победилац или ће они чути о његовој смрти. У том отпоче дејствовати једна турска пољска батерија, која се бејаше примакла ближе и распоредила у равници између Цапара и друма. Топ се онда повуче мало на више до једног шумарка, где се прикупише и друга два, те сад сва три, не могући се због свог кратког домета носити са том батеријом, узеше да гађају турске пешадијске делове, који су у том међувремену стигли да се прикупе и уреде изван домашаја пешадијске ватре са дотичних наших положаја, и иза којих се стадоше око Кажана гомилати најпре комора, а потом и борачке јединице у очекивању да им се прокрчи пролаз друмом.

Командант десног крила десне колоне Моравске дивизије II позива, мајор Николић, кад је видео шта му се одовуд спрема, одмах је приступио груписању своје растурене снаге. Обема четама, које су се налазиле западно од ђаватског превоја, у висини к. 1050, фронтом према Ресну, послао је наређење да се повуку на одсек од Ћувика изнад карауле до изнад Долгог Рида, с тим да и даље мотре на друм у правцу ове вароши.

На фронт према турским деловима, који се бејаху појавили на друму више Кажана, послао је из своје резерве једну чету, с тим да попуни постојећу празнину између тамошњих двеју чета. Што је до њега стајало, за овај мах је учинио. На реду је било да га командант колоне својим личним присуством и помоћу резерва подупре, да би могао истрајати у тој збиља веома шкакљивој ситуацији, где се он, зазирући и од турских трупа у Ресну, сада више него икад осећао да се налази између чекића и наковња.

Командант десне колоне, пуковник Јанковић, још у 1 сат по подне био је довео из опште резерве две чете 3. батаљона I пука на косу изнад к. 1032, да се нађу ближе четама које држаху положај око ове коте према Ђавату и Доленцу, на десном крилу његовог централног одсека. Сада пак, кад је чуо артилеријску ватру на свом десном крилу и сазнао да су се према њему са битољске стране појавиле турске трупе, наредио је да се те две чете попну на гробен Бигле и тамо за осигуравање бока и позадине према Ресну ставе на расположење мајору Николићу. Четири чете на положају око напред поменуте коте, које и саме, уз појачану артилеријску ватру, осетише и по пешадијској прилив нове снаге у продужењу левог крила 18. низамске дивизије, а на одсеку између Доленца и Ђавата, помислише да је то почетак повлачења, па се поколебаше и нагоше уз брдо. Турска артилерија онда повећа диоптер и згодно дохвати оне две чете које су више њих биле у покрету ка гробену Бигле. Како су ишле несмотрено, та их је ватра за тили час растројила, тако да је на место опредељења стигао само командант батаљона. Но у томе поче да се смркава и ватра сасвим престаде. Изгубљени положај био је повраћен на тај начин што га је поново посела једна од двеју чета 3. батаљона I пука, које су га и пре повлачења, заједно са двома деснокрилним

а две чете 1. батаљона I пука и брдски артиљеријски вод, који се налажаху на њему, били су послати на ђувик југозападно од овог села на гребену Бигле. Резерва, оличена сада само у 4. батаљону I пешадијског пука, остала је где је и до тада била, т.ј. између к. 1181 и Гопеша. Све је дакле мирисало на поновно припремање одбране на главној одбранбеној линији гопешких положаја, којој је, као што нам је познато, припадао и напред поменути ђувик на гребену Бигле.

Ништа то што је код Ђавата и Доленца сада владао потпун мир и што се по бивачним ватрама у околини Кажана, чији је број сваког часа све више растао, могло уочити гомилање Турака према Ђаватском превоју — знак да оно што се на турској страни спрема има за циљ овај важан географски објект. Командант колоне, ваљада што су горе описана два инцидента била оставила на њега дубок упечаток, још ни сад се није могао отрести фикс-идеје да ће се Џавид паша устремити на Гопеш и оближње му положаје. А што се тиче његовог истакнутог десног крила које је сада требало одиграти историјску улогу или поднети цео трошак за грешке учињене до тога времена од стране нашег вишег командовања, за њега не беше учинио баш ништа. Уверен, како пише један од његових сарадника, да ће непријатељ бар до пред зору мировати због кише која је између 7 и 8 сати увече била почела да пада, отишао је у Гопеш, да у једној од тамошњих удобних кућа преноћи. Мајору Николићу пак послао је наређење, од кога овај наравно никакве користи није имао, „да по сваку цену мотри на непријатеља и о свему што буде примећено, одмах шаље извештај у штаб, односно Гопеш“. Те тако, код живог команданта дивизије и живог команданта колоне, један мајор требао је са својом слабом снагом, која је тако рећи ви-

сила у ваздуху, ни више ни мање него да смрси конце једном од најбољих турских генерала.

Мајор Николић, у одлуци да одсудно брани пролаз преко Ђаватског превоја, био је поколебан још онда кад је видео како прођоше две чете 3. батаљона I пешадијског пука II позива упућене њему у помоћ на гробен Бигле. Кад се оне под артилеријском ватром растурише, на њих се није смео поуздати да ће му као што треба осигурати позадину према Ресну, чија слаба посада, по свом бочном положају, и даље за њега представљаше баука, премда се, после свог јутрошњег повлачења од Ђаватске карауле, више није јављала ни да је жива. Уз то, код њега је дошло сазнање да према себи има чувеног Цавид пашу са целокупним његовим корпусом, а може бити и сумња да се његови претпостављени нису смели са овим наћи лице у лице него да су потурили њега. Па, не осећајући се довољно јак да се са њим понесе и уједно да се обазире на своју незаштићену одступницу, нашао је да ће бити најпробитачније да се испред њега уклони. Наредио је дакле да се све његове трупе прикупе на темену Сулејмановог камена, а затим, кад је то било извршено, оставивши на томе месту две или три чете II позива, са осталима и са 9. брдском батеријом одступио је на гробен Бигле спрам изворног дела потока Утова.

У том, доле на превоју зачу се један плотун. То је ваљда био сигнал предњих делова турске заштитнице, која је имала да поседне вис изнад карауле према темену Сулејмановог Камена, да је пролаз слободан. А после извесног времена настаде потмула тутњава као свакад кад војска са комором и артилеријом у журби пролази друмом који је при том прилично стрм. Наше предстраже, тучене студеном кишом, на Сулејмановом Камену са зебњом су је слушале до зоре. Трупе иза њих дахнуле су душом, видећи се изван опасности. А командант десне колоне, пуковник Јан-

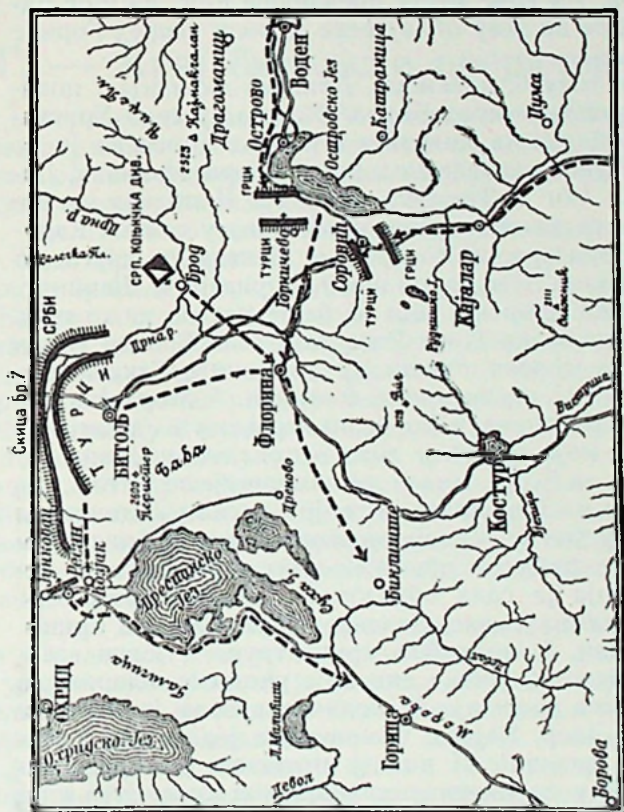
ковић, одмарајући се у Гопешу, питао је с времена на време преко телефона команданта своје резерве има ли што ново и од овога сваки пут је добијао одговор, како тврди напред спомињани његов сарадник, „да на фронту влада мир, изузев по који пуцањ који се чује с времена на време на појединим тачкама.“

У зору 6. новембра пуковник Јанковић и мајор Николић, увидевши тек тада шта су учинили, једно-времено похиташе да у колико је могуће ствар поправе. Али одступајућа турска колона у главном је већ била промакла и на истоку од Ђаватског превоја остао јој је био само реп. Мајор Николић кренуо је своје трупе у маршевној колони, којој су се после имале прикључити и чете, заостале на темењу Сулејмановог Камена у својству предстража. Кад је 3. батаљон II прекобројног пука у својству претходнице прошао кроз предстражни поредак ових, сукоби се са турском заштитницом која је држала вис изнад карауле. После кратке борбе он се поколеба и отпоче повлачити. Видећи то, обртоше леђа и неки делови предстражних чета II позива. Мајор Николић, мислећи да су Турци прешли у напад, нареди двома четама 2. батаљона I пука, које припадаху главнини и због неког неспоразума беху прилично заостале у назад, и 9. брдској батерији, која је ишла с њима, да се припреме за одбрану на положају иза превоја између Ђавата и Сопотског за прихватање оних напред.. Но у том стиже пуковник Јанковић и по његовом наређењу ове се опет кренуше напред. Турска заштитница дотле је била одступила, и наши без борбе заузеле њен положај изнад карауле, те том приликом одсекоше 2—3 батаљона и нешто коморе.

6. Одступање и гоњење

V корпус стигао је 6. новембра у Флорину, где му се придружише 17. низамска и Битољска редиф-

ска дивизија, које су се тукле са Грцима код Горничева и Соровића, па се сви кренуше 7. новембра клисуром за Биклиште, где су приспели 8. у вече сасвим растројени од пљачкања уз пут због глади и без артилерије. VI, и један део VII корпуса, по-

Одступање Турака после Битољске Битке.

што 6. новембра у јутру — пешадија, колска комора и артилерија преко Ђаватског превоја, а товарна комора преко села Маловишта и Грнчара — стигоше у ресанску котлину, обрнуше фронт према превоју и планини Бигли, па се заједно са тек приспелим из

Охрида једним пешадијским пуком распоредише за одбрану на линији Козјак—Ресан—Јунковац. Ту су остали и 7. до пред подне, када се, без поменутог охридског пука који је био враћен у Охрид, повукоше у клисуру на западној обали Преспанског Језера. На томе месту преданише 8-ог, па 9-ог одступише на леву обалу реке Деволи испред Горице (Корче).

У току 6. новембра, Дринска дивизија I позива прошла је кроз Битољ и стигла у село Христифор. Моравска дивизија I позива приспела је до села Букова западно од Христифора. Иза њих, Дунавска I-ог и Тимочка дивизија II позива разместише се за становање, и то: прва у селима Караман, Оризари, Логоварди и Новаци, а друга по ешелонима дуж друма између Оризара и Шемнице. Коњичка дивизија још не беше успела да се цела пребаци преко Црне Реке код села Брода. Њени предњи делови стигли су до линије Сакуљево—Врбени—Неокази према Флорини. А Моравска дивизија II позива, и ако је по наређењу из армијског штаба, који још није знао о повлачењу Цавид пашином за Ресан, имала да одмаршује за Битољ, бејаше се распоредила: са својом десном колоном на гробу Бигле, Сулејмановом Камену и Ђаватском превоју фронтом према Козјаку и Ресну, а са левом, која је сада образовала дивизијску резерву, у селима Ђават, Доленце, Лера, Рамна и Српци. Сутрадан, 7. новембра, грчке трупе и један ескадрон наше Коњичке дивизије уђоше у Флорину, а Моравска дивизија II позива заузела је Ресан и Царев Двор. Најзад, 9. новембра један одред Моравске дивизије II позива потиснуо је турску заштитницу са њеног положаја код села Стења на западној обали Преспанског Језера, после чега је био изгубљен сваки додир са турском Вардарском Армијом. Даље гоњење прешло је у надлежност грчке војске, пошто је у њену интересну сферу ова била набачена, а наша Прва Армија сад настаде да се рашири на запад.

Г. — Крај битолске операције

Моравска бригада и XIV пешадијски пук I позива заузели су Дебар, а Моравска дивизија II позива, ојачана једном бригадом из Дунавске дивизије I позива, Охрид, Стругу и Елбасан.

На неколико дана по примирју, закљученом 21. новембра, Моравска дивизија II позива и Моравска бригада повукоше се, и то: прва у Гостивар и Кичево, а друга у Тетово. За њих, као и за остале дивизије наше Прве Армије које се већ беху разредиле ради удобнијег становања и исхране — Дринску I позива у Криволаку, Кавадару и Неготину, Тимочку II позива у Велесу, остатак Дунавске I позива и Коњичку у Скопљу, и Моравску I позива у Битољу и Ресну — наступило је време заслуженог одмора, који је у децембру био нешто мало поремећен ешелонирањем неких од побројаних дивизија и у старе границе због сумњивог држања Аустро-Угарске.

Један део турске Вардарске Армије, која је била у жалосном стању, поступно је појачао посаду у утврђеној Јањини, коју су Грци нападали с југа. Један део био је послат у Берат да се одмори и исхрани, а уједно и да мотри на северну Албанију. А један део под командом Џавид паше остао је у Горици (Корчи) са задатком да штити приступ Јањини са севера, па је у првој половини месеца децембра, под притиском јачих снага грчке војске од Биклишта, био принуђен да се повуче до испред Борова, где је за дуже време од стране Грка био остављен на миру.

Приморска операција

Шумадијска дивизија I позива ушла је 23. октобра по подне у Призрен, који је у неколико био заузет још 17-ог, када је Дринска дивизијска коњица II позива са два четама, једним брдским топом и два митраљеза из Дринске дивизије II позива посела касарну, не улазећи у варош, која је била препуна турских војника и наоружаних Арнаута. Дринска дивизија II позива, која је за време марша осталих дивизија Треће Армије ка Скопљу и бављења њиховог око ове вароши, седела у Приштини, ширећи се најпре ка Митровици, коју је заузела 13. новембра, а потом и у правцу Призрена, 22. је напала и освојила Ђаковицу, коју је бранила једна повећа група Арнаута. У Призрену и Ђаковици Трећа Армија, која је сада имала у свом саставу само ове две дивизије, на брзу руку је спремила поход на Јадранско приморје у циљу овлађивања пристаништима Сан Ђовани и Драч. Формиране су биле две колоне импровизоване брдске формације: једна од шест батаљона Шумадијске дивизије I позива под називом Шумадијски Албански одред, а друга од трупa Дринске дивизије II позива, која је у овом походу имала да учествује готово цела. Трупна комора обеју колона била је искључиво товарна, допуњена, у колико се могло, реквизираним коњима од мештана из околине Призрена и Ђаковице. Колонске коморе на товарним коњима за ношење резерве у храни није било. Сваки војник пред полазак примио је по два хлеба. Требало је дакле хитати, да би се са заузн-

мањем означених пристаништа ставила пред свршени чин Европа, која је, под утицајем Аустро-Угарске, већ била почела да се занима питањем о стварању независне Албаније.

Колоне се, неспремне и неснабдевене, отиснуше на овај грандиозни марш: Шумадијски Албански Одред 27-ог, а Дринска дивизија II позива 28. октобра. После напорног путовања кроз непроходне и некултурне пределе Албаније, оне се, проређене, изнурене и изгладнеле, сјединише 5. новембра код села Калмети на 7—8 километара северно од Љеша. Овога дана претходнички одред Дринске дивизије II позива под командом пуковника Милована Плазине заузео је стари градић изнад ове вароши, где му се предадоше 19 официра и око 1000 војника. Дринска дивизија II позива остала је после тога у Љешу као посада севернога дела приморске области, на коју смо тада полагали своје право. Шумадијски Албански Одред пак, пошто се одморио у Љешу, кренуо се беше 9. новембра на југ. У Кроју је ушао 13. и у њој остао 14. новембра. Следећег дана, т. ј. 15., заузео је Тирану, а 16. стигао је у Драч, где је био одушевљено дочекан од стране тамошњег хришћанског становништва. После кратког времена цела јадранска обала од Бојане до Шкумбе била је у поседу наше војске.

На тај начин, довршено је било опкољавање Скадра, које су Црногорци били извели непотпуно, опседајући га са три стране, док је ова према Љешу, а у сектору између Дрима и Бојане, била слободна, или, другим речима, пресечена је била веза између ове тврђаве и главног тупа Албаније. Остало је још да се примцањем наших тупа ближе Скадру изврши и уже опкољавање, односно употпуни опсадна линија Црногораца, која се на-слањаше крилима на Дрим и Бојану, захватајући планинске комплексе Бардањолта и Тарабоша. Али то још не беше наредила наша Врховна Команда.

Турцима и Арнаутима је овим било остављено слободно поље да врше испаде у циљу тражења хране по тамошњим богатим селима, којом приликом су долазили у сукоб са предстражама које осигураваху наше трупе у Љешу, па то продужише чинити и после закљученог примирја. У једном таквом сукобу 4. децембра наш осигуравајући одред код Дајча, по погибији свог команданта, мајора Борка Паштровића, био је разбијен, којим поводом из Драча беху послата у помоћ Дринској дивизији II позива два батаљона.

Акција, у циљу да се оружаном снагом директно помогне Црногорцима који су у масама гинули око Скадра, отпочиње тек по обнови непријатељстава, односно по истеку примирја које је трајало до 20. јануара. Суделовање наших приморских трупа у нападу и опсади ове тврђаве, која је пркосила јуначким напорима братске Црне Горе, настаје тек после означеног датума, по одобрењу наше Врховне Команде и споразуму који је био постигнут приликом посете њиховог команданта Црногорској Врховној Команди у Црнојевића Ријеци. Према заповести Краља Николе од 21. јануара за општи напад, Црногорски Зетски Одред имао је напасти на Бардањолт, црногорски Приморски Одред на Тарабош, а српске приморске трупе, којима се придаваше црногорски одред у Сан Ђовани, на Бушати и даље на Брдицу. После снажне припреме артилеријском ватром, која је требала отпочети 24-ог, општи напад имао је бити предузет 25. јануара у 6 сати изјутра, но тако да главни напад изведе Зетски Одред, а остала два да га демонстративним нападом у томе потпомогну.

Наше приморске трупе из околине Љеша, ојачане са три црногорска батаљона из Сан Ђовани и два наша батаљона из Драча, кренуше се 23-ег, подељене у две колоне. Обухватним нападом њиховим, положај код Бушата био је 25-ог

заузет врло брзо и са незнатним губитцима, после чега се колоне груписаше за даљи напад на Брдицу: десна колона на Меглушком, а лева на Бушатском вису. Поводом депеше Краља Николе, добивене ноћу између 25. и 26., да се Зетски Одред налази у великој опасности и да се од српских трупа очекује хитна помоћ, колоне похиташе 26-ог да се одазову његовој жељи, али турском артилеријском ватром биле су заустављене на пристојној даљини. Уосталом, даље није требало ићи, јер је за напад на солидно утврђени брдички положај требало имати врло јаку артилерију, која би била у стању да ућутка турске батерије које су сваку стопу на предтерену брисале убиственом ватром, да искида препреку од жица, која је одлично била брањена пешадијском ватром са ватрене линије положаја, и да поруши солидно израђена утврђења, у чијим блиндираним постројима Турци имађаху врло добар заклон. Наши Дебанжови брдски топови, чији су се фишеци били овлажили, и црногорска два пољска топа, далеко су били од тога да могу задовољити ову опсежну потребу, која је изискивала велики број најмодернијих калибара.

Али овога дана пре подне командант наших приморских трупа добио је и другу депешу, којом му црногорска Врховна Команда јављаше да је црногорска војска, због неуспелог напада на Бардањолт, у великој муци и да је потребно да јој српске трупе пруже помоћ нападом на Брдицу. Ако је после прве депеше и могло бити сумње односно улоге српских приморских трупа, сада, после ове друге исто тако пресантне депеше, било је јасно да ситуација, а може бити и спас братске црногорске војске захтевају њихово јаче ангажовање него ли што је првобитном заповешћу Краља Николе за општи напад било предвиђено. Прослављена српска војска није смела браћу Црногорце оставити на цедилу. Високи морал којим је она

била запојена, захтевао је чак и да се у већој мери за њих жртвује, ако им одиста прети пораз. Наше приморске трупе на сваки начин морале су поћи на Брдицу, али опет с друге стране од њих није требало захтевати оно што је немогуће, односно није их требало, онако неспремне за напад на овако јако утврђени положај, одвести да се разбијају о препреку од жица и неосвојива брдичка утврђења. Њихов командант, пак, уображавајући да ће овом приликом посигурно моћи српском оружју прибавити нову славу, одлучио је био да се одазове апелу Краља Николе на тај начин што ће одсудно, са свом својом снагом, и то одмах, напасти на Брдицу. Командантима колоне издао је наређења која, заједно са онима која је и после издавао, могу се у главном резимирати овако: да се са својим трупама што више примакну овом положају и припреме за напад који су, не чекајући његову завршну реч, имале извести прве наредне ноћи. За пакост, командант Дринске дивизије II позива, односно десне и главне колоне, као извршилац, у место да је издао једну општу заповест својим потчињенима за подилажење непријатељском положају, докле не дођу до полазне линије за пројектовани ноћни напад која је морала бити тачно опредељена, а другу за сам тај напад, и то тек онда кад се увери да су се трупе на поменутој линији прикупиле и у довољној мери припремиле за ту замашну и рискантну радњу, појединачно их је упутио и својим посебним наређењима пратио само донекле, па је баш онда кад је његов утицај био најпотребнији, изгубио сваку везу с њима. Угледајући се дакле на свог претпостављеног, који је одиста поступао несмотрено, и он је са неколико речи, унапред и са велике даљине, прописао оно што је требало да буде предмет једне засебне студије, што је требало да дође као резултат брижљиво изведеног блиског извиђања на лицу места, и

што је требало после тог извиђања утаначити до најмањих ситница, јер ноћни напад није једно исто што и дневни. Значи, дирекцију напада испустио је из својих руку пре но што је било приступљено његовом извођењу.

Очекивање команданта приморских трупа да ће се трупе до мрака примаћи непријатељском положају на даљину са које је требало прећи у напад, због непријатељске артилеријске ватре није се остварило. Факат, који је још више отежао предстојећу операцију, јер је сада требало за једну ноћ: и превалити грдну велику даљину у бојном поретку по мочарном и рововима пуним воде испресецаном терену, и извести напад на утврђени положај који још није био испитан. Надлежнима је дакле било дато на знање да сада, више него икад, треба отворати очи. Али, на жалост, та лекција остала је без дејства. Командант Дринске дивизије II позива, односно десне колоне, задовољио се беше једном обичном представком, упућеном команданту приморских трупа, да је Брдица минирана и снабдевена препрекама од жица, али је није пропратно и конкретним предлогом да се даља акција у духу издатих наређења обустави. Да је њоме затражио да се извршење напада бар одложи, сигурно је да би га командант приморских трупа, и поред свог претерано великог уздања у моралну снагу потчињених му трупа, морао послушати, као што је доцније послушао команданта леве колоне, који је у својој представи био категоричнији.

У први сумрак обе колоне кренуше се напред. Наступање је било скопчано са огромним тешкоћама, због чега су трупе веома споро одмицале. Требало им је око два сата да одмакну само један километар. У поноћ стиже у штаб приморских трупа горе поменута представка команданта леве колоне, који је био толико предострожан те је предложио да му се обустављање напада, ако бу-

де усвојено, саопшти паљењем ватре на Бушатском вису. Представка је одмах била усвојена. Командантима колоне послата су била наређења да обуставе напад. Команданту леве колоне ово наређење је било достављено и путем предложеног сигнала, и он је одмах зауставио и доцније вратио своју колону на полазни положај. Међутим, ордонанс официр није нашао команданта Дринске дивизије II позива да му преда то наређење. Његова колона пак, не знајући да је напад обустављен, ишла је све даље и даље, па је пред зору кидисала на жице и страховито настрадала.

Опсада Једрена

За време док су Прва и Трећа Армија Бугара тукле Турке код Крк Килиса и Луле Бургаса, и доцније, за време док су оне наступале ка Чаталци, њихова Друга Армија је постепено, затварајући један по један сектор, вршила опкољавање утврђеног Једрена са посадом од 40.000 људи под командом Шукри паше. Опкољавање је било завршено концем октобра, по доласку двеју наших дивизија: Тимочке I-ог и Дунавске II позива под командом команданта наше Друге Армије, генерала Степе Степановића. Од тога времена, према томе, настаје дуготрајна опсада, која је, после неуспелог напада Прве и Треће Армије на положаје код Чаталце, постала центар тежишта за све савезничке операције у Тракији. Поменуте армије пред Чаталцом и 2. самостална дивизија код Кавакли према Галипољском полуострву до краја рата су је осигуравале од офанзивних покушаја Турака из Цариграда и овог полуострва.

Једрене су опседале четири савезничке дивизије: две бугарске и две српске, под командом команданта Друге бугарске Армије, генерала Иванова. На северозападном сектору опсадне линије, између Тунце и Марице, поставила се беше наша Тимочка дивизија I позива, ојачана бугарским 55. пешадијским пуком. На западни сектор, између Марице и Арде, дошла је била наша Дунавска дивизија II позива. А јужни, између Арде и Марице, и ис-

точни, између Марице и Тунџе, поселе су бугарска 8. и 11. комбинована дивизија.

Опсада је била веома тешка и напорна за људе. Због многих киша реке се беху излиле и окол-но земљиште поплавиле. Стражари пред мртвим стражама по где-где мораху да стоје у води. Логори су подизани у блату и муљу. После је дошла зима, каква у тим пределима деценијама није била виђена. Снег је нападао у висини од једног метра. Многи војници од силне хладноће и стајања у снегу беху промрзли. Но и то се стоички подносило у очекивању да се једном преда Једрене. Али се оно није предавало.

Споредне операције

Ибарска војска прешла је границу 6. октобра код Рашке. После четвородневне борбе ушла је 10-ог у Нови Пазар. Одатле је по наређењу Врховне Команде упутила 12-ог један одред преко Рогозне на Митровицу, где је стигао 14-ог, после одреда из састава Дринске дивизије II позива који је овамо био дошао из Приштине преко Вучитрна. Но 16. октобра и остатак њен прешао је по наређењу Врховне Команде из Новог Пазара у Митровицу. После непотребног маршовања ка Пећи, коју су пре ње заузели Црногорци, и Ђаковици, коју пре ње бејаше освојила Дринска дивизија II позива, враћена је била у Митровицу, где је стигла 29-ог са наређењем да утврди ову варош и Нови Пазар због евентуалних компликација које је наша Врховна Команда очекивала из Босне. Одатле је следећих дана, као што нам је већ познато, послала у Скопље V прекобројни и XI пешадијски пук са једном пољском батеријом.

Јаворска бригада била је у почетку од стране Врховне Команде задржана на Јавору, па је тек 10. октобра била кренута на Сјеницу, коју је истога дана после кратке борбе освојила. У тој вароши остала је до 13. октобра у подне, када је одмаршовала преко Милошевог Дола и Пријепоља на Плевље, не бојећи се за свој десни бок, јер је до тога времена IV пешадијски пук III позива из Ко-

киног Брода већ био заузео Прибој. Бригада је ушла у Плевље 15. октобра. Слаба турска посада благовремено је одступила из ове вароши, прешла је код Метаљке босанску границу и предала се аустро-угарским властима.

Епилог

1. Освојење Једрена

Бугарска Прва и Трећа Армија, дефинитивно заустављене пред Чаталцом, имале су за време примирја олакшицу да им се потребе за живот и борбу довозе железницом преко Једрена. Али, почев од 21. јануара, по истеклом примирју, и та олакшица је престала. Саобраћај железничком пругом поново је био прекинут код Једрена, и поменуте армије опет почеше да трпе оскудицу. Једно стога, а једно што је именована тврђава привезала за себе Другу Армију, те није могла узети учешћа у борбама код Чаталце, и што су Бугари ради будућих преговора о миру много полагали на њу, све је више расла потреба да се она има у рукама. До примирја, Бугари су држали да ће посада Једрена ускоро потрошити храну и муницију и услед тога бити принуђена на предају. Али су се у тој нади преварили, јер прође и примирје, а никакви се знаци малаксалости нису примећивали код Турака. Ништа друго није остајало него да се предузме напад и помоћу њега отпорна моћ тврђавске посаде сломије. Припреме за једну такву операцију отпочеше да се врше одмах после примирја. Бугарска тешка артилерија била је са других сектора пребачена на северни део источног сектора, који је био изабран за извођење главног напада. У месецу фебруару дошло је 28 хаубица српског опсадног парка. Оне се груписаше на јужном сектору, на коме је, исто као на северозапад-

ном и западном где су биле српске трупе, био пројектован демонстративан напад.

Одређеног дана, 11. марта, тачно у 1 сат по подне, артилерија из свију сектора отпоче да бљује ватру. У почетку Турци на њу слабо одговараху. Али, када видеше да она отима све више маха, и они ставише у дејство своје многобројне батерије. Око 8 сати у вече артилерија источног сектора ућута. На осталим пак секторима артилеријска ватра није престајала, што је било удешено с планом да се Турци обману о правцу главног напада. У 2.30 после пола ноћи српске трупе са северозападног и западног, као и бугарске са јужног сектора, почеше се развијати за напад. Благодаречи јакој артилеријској ватри, српске трупе у северозападном сектору заузеле без великих жртава истакнуте турске положаје испред линије форова. Напад српских трупа на западном и бугарских на јужном сектору, међутим, није успео. Па ипак, обманут с једне стране привидном пасивношћу Бугара на источном, а с друге стране интензивним дејством српских хаубица на јужном сектору, Шукри паша је помислио да је главни напад управљен на овај други, па је тамо упутио већи део својих резерва. У 3.30 кренуше се бугарске нападне колоне источног сектора. Турци их приметише и на њих осуше ватру тек кад су биле доспеле на 800 метара пред њихове предње положаје. Најзад, око 5 с. умеша се бугарска опсадна артилерија овог сектора, и, благодаречи њеном страховитом дејству, сви предњи положаји Турака у брзо падоше Бугарима у руке.

Преко ноћ између 12. и 13. марта настављен је пешадијски напад. На северозападном сектору српске трупе довршише заузимање истакнутих турских положаја. На западном и јужном пак напад српских и бугарских трупа опет није успео, и Турци се на тамошњим истакнутим положајима одржаше. У накнаду за то, на источном сектору ства-

ри су текле веома повољно за нападаче. До 8 сати изјутра сви форови тога сектора били су у власти Бугара, који моменат Турци обележише експлозијом магацина. У 9.30 пре подне кренуо се беше бугарски 23. пешадијски пук да уђе у варош са музиком. Око 10 прошао је кроз Једрене пуковник Марколев на челу комбиноване бригаде од бугарске и српске коњице и отишао у фор Хадирлик, где се бејаше склонио Шукри паша, да од њега прими предају. Пре тога је Шукри паша био упутио једног официра команданту Тимочке дивизије I позива да преговара о предаји са командантом српске војске. Али га је генерал Степановић вратио са изјавом да он о томе нема овлашћење од главног команданта генерала Иванова.

У току 13. марта турске трупе у северозападном, западном и јужном сектору положише оружје. Једна за наше трупе тешка и досадна операција, извођена у близини попршта некадашње наше чувене Маричке Битке, била је завршена.

2. Капитулација Скадра

На молбу Краља Николе да му се пошаље помоћ, како би заузео Скадар пре но што буду отпочели да се воде преговори за мир, наша Врховна Команда формирала је за ову сврху тако звани Приморски Кор под командом дотадашњег Начелника штаба Прве Армије, генерала Петра Бојовића. У састав тога кора, поред трупа које су већ биле на приморју, ушла је и Дринска дивизија I позива, која је са тешком артилеријом имала да се из Солуна превезе грчким лађама до пристаништа Сан Ђовани. Али од ове дивизије стигли су под Скадар само V и XVII пешадијски пук. Остатак је, укрцан у бродове, био задржан у Солунском пристаништу због блокаде обала Јадранског Мора од стране великих сила. При искрцавању XVII пука у Сан Ђовани десно се беше напад турске убојне лађе „Хамидије”. Избацивши око 100 метака,

сна је упропастила два транспортна брода и велику количину хране и осталог материјала. Том приликом погинуло је и удављено 60 војника и 20 коња. На пристаништу се бејаше задесио један вод брдске артилерије, који је чекао да се дотичне трупе искрцају, па да се он укрца ради транспортовања у Драч. Један поднаредник, који је замењивао водника, отпочео је да дејствује на „Хамидију“, после чега је ова прекинула ватру и отпловила на пучину.

Приспеле трупе распоредише се за напад на Скадар. Али до напада није дошло интервенцијом великих сила, поглавито Аустро-Угарске и Италије. По наређењу Краљевске Владе, наша Врховна Команда је депешом од 29. марта наредила команданту Приморског Кора да одмах прекине операције и своје трупе одмакне подаље од Скадра. Није се имало куд, и наше трупе тешка срца предадоше своје положаје Црногорцима, па се повукоше у Љеш и Сан Ђовани, одакле су 15. априла отпочеле да се транспортују за Солун.

Црногорци, према томе, остадоше сами. Али им ипак прилике иђаху на руку да добију као неку сатисфакцију за толике поднете жртве око Скадра. Посада тврђаве већ је била при крају своје одбранбене моћи, и 10. априла у 3 сата изјутра потписан је био споразум између Есад паше и црногорског престолонаследника о предаји утврђења и вароши. По том споразуму, турска војска имала је допуштење да се повуче из Скадра са оружјем и материјалом који буде могла са собом понети. Евакуација тврђаве отпочела је истог дана и трајала је до 13. априла у зору, кад се турске трупе коначно кренуше за Љеш, где их 14-ог пропустише наше трупе да оду у Тирану.

3. На Шкумби

Јањина, коју су месецима нападали Грци с југа, пала је 20. фебруара. Тамошње турске трупе од-

ступиле су ка Едгери и даље преко Тепелена за Фијери. Џавид пашине трупе, остављене код Борова и Коњица у циљу заштићавања Јањине са севера, и угрожене сада с леђа, рокираше се за Берат и Љушну. Код овог другог места оне дођоше у додир са трупама наше Моравске бригаде, која је концем јануара била код Елбасана сменила тамошње делове Дунавске дивизије I позива. Сукоби, који се том приликом изродише, узели су били мало јачег маха од 11. до 29. марта, кога се дана Џавид пашине трупе повукоше ка Фијери на сједињење са осталим деловима Вардарске Армије, приспелим из Јањине. Остатци ове армије, неузнемиравани ни од кога, остадоше у околини Фијери све до месеца маја, у току којег се поступно пребацише морем за Цариград. Моравска бригада, пак, остала је у реону Елбасана до 22. априла. Овог дана она је, по наређењу Врховне Команде, одступила на новопројектовану границу између Србије и Албаније, односно на вододелницу између Црног Дрима и Шкумбе у реону Охида и Струге.

4. Концентрација према Бугарима

ПРЕЛИМИНАРНИ УГОВОР О МИРУ СА ТУРСКОМ ЗАКЉУЧЕН ЈЕ БИО 17. МАЈА. До тога времена наше трупе већ су у главном биле груписане према Бугарима, који се пребациваху са Чаталџе у слив Вардара са очигледном намером да силом отму територије које је наша војска освојила, а на које они са свога гледишта полагаху право. Моравска бригада, која свој реон бејаше проширила тако да је захватила и Дебар, и Дринска дивизија II позива, која се бејаше груписала у околини Призрена, остадоше да им штите леђа према Албанији.

Српска војска, ослобођена у задобивеним победама моралне депресије у коју је бејаше бацио познати сливнички неуспех, сад је била наоружа-

на некадашњим својим дивљења достојним само-поуздањем. Куражно је пошла да се, ако дође до тога да брани ратне тековине обилато залирене њеном крвљу, хвата у коштац са овим балканским Јапанцима. Њена колосална морална снага, са којом је у светском рату задивила цео свет, сад ће тек почети у пуној мери да се испољава.

4. Концентрација према Бугарима

Презиминирање уговор о миру са Турцима закључен је дано 17. маја. Тога времена наше трупе већ су у главној била трупе према Бугарима, који се пребављали са Чаталије у савезу. Варадар са оперативном намером да својом отику територије које је наша војска освојила, а на које они са своје тачније познати право. Моравска брзотада која свој реон бегаше проширила тако да је захватила и Лебар, и Ђинска дивизија II новина, која се бегаше трупа у околину Ђинска, осталоше да им штите лева према Ада-нија.

Српска војска, оспособљена у задобивању по-бедама моравне депресије у коју је бегаше бацила

САДРЖАЈ

Битољска операција:

Увод 3

А. Бој код Прилепа:

1. Присат и Плетвар 11

2. Алинци 38

Б. Бој код Кичева 62

В. Битољска Битка:

1. Кратак преглед операција грчке војске . . 70

2. Припреме за битку 75

3. Први дан битке 96

4. Други дан битке 113

5. Трећи дан битке 151

6. Одступање и гоњење 182

Г. Крај битољске операције 185

Приморска операција 186

Опсада Једрена 193

Споредне операције 195

Епилог:

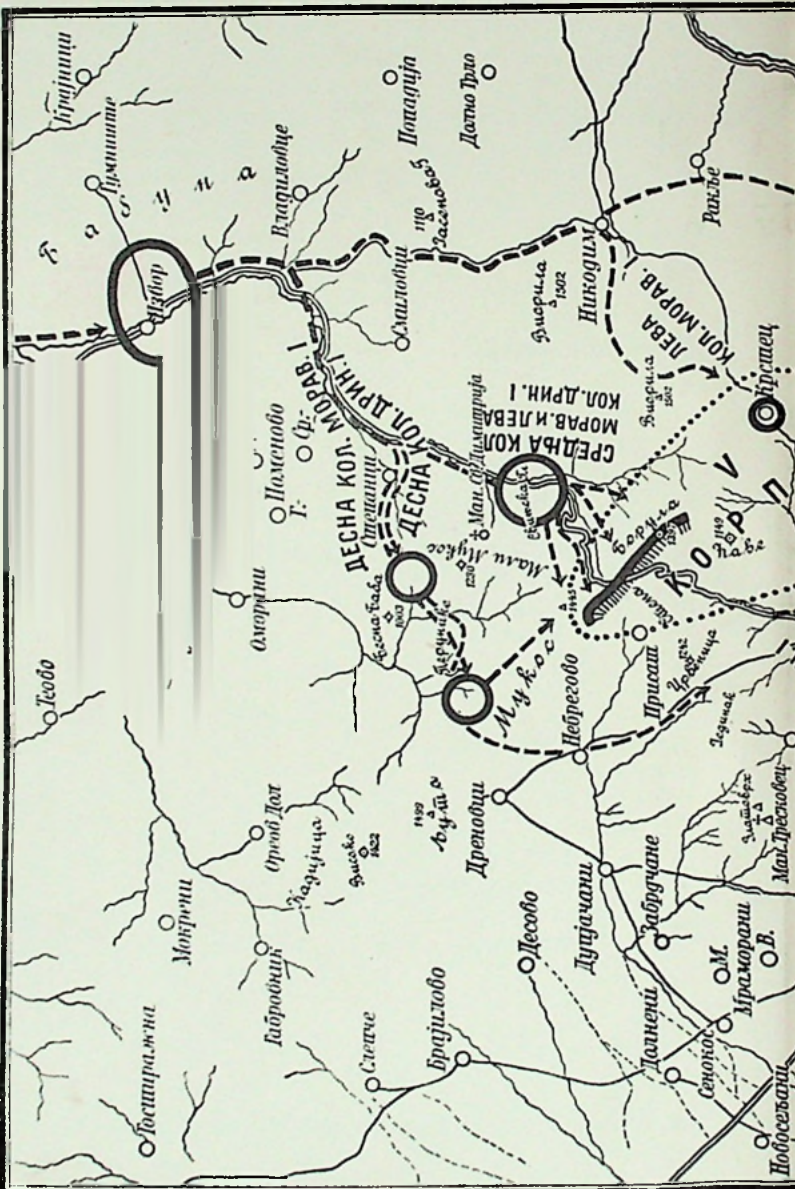
1. Освојење Једрена 197

2. Капитулација Скадра 199

3. На Шкумби 200

4. Концентрација према Бугарима . . 201

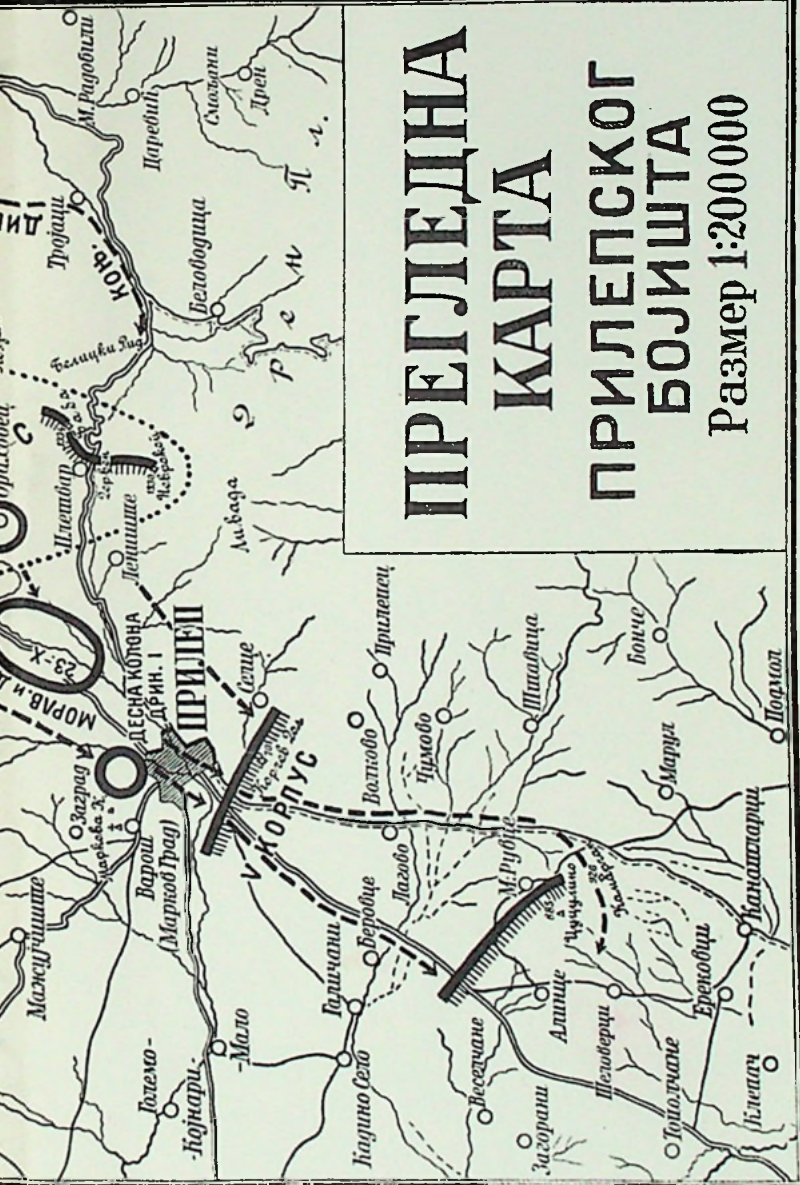

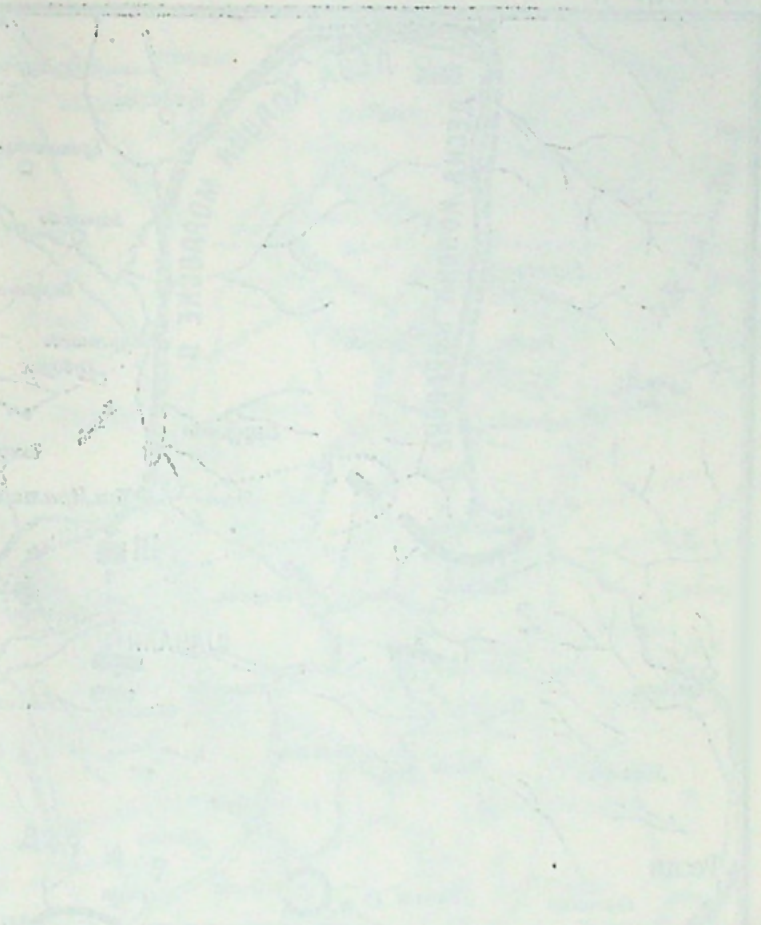

ПРЕГЛЕДНА КАРТА

ПРИЛЕПСКОГ БОЈИШТА

Размер 1:200 000

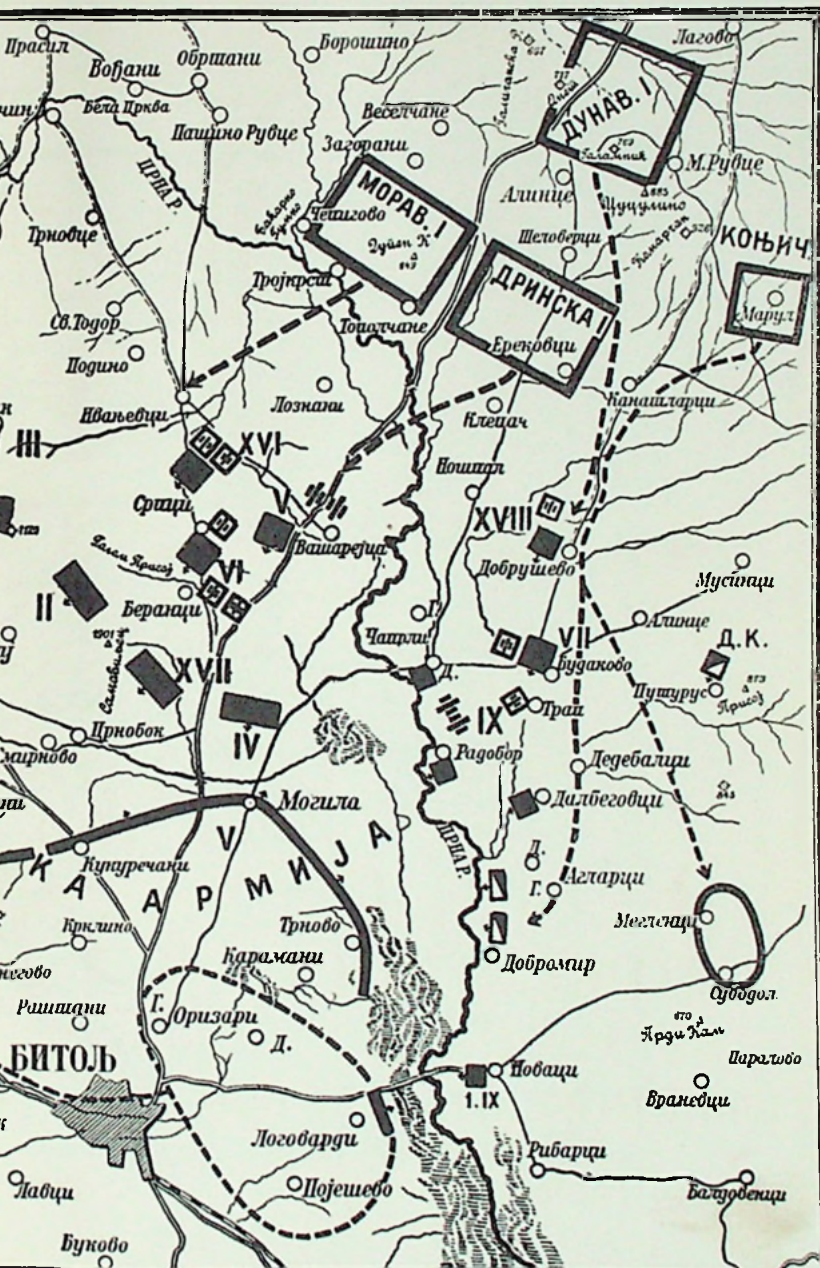

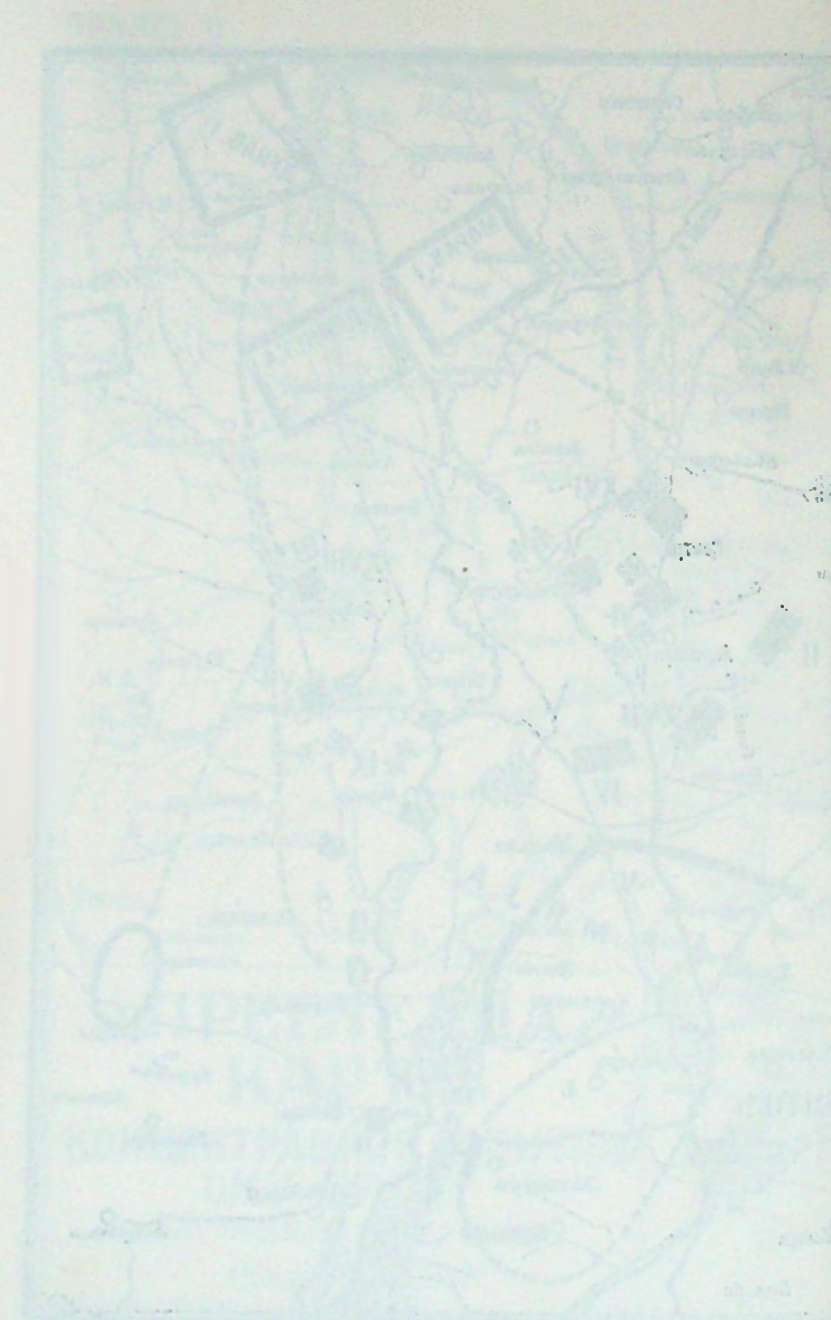

УРЕТМЕДНА КАРТА

КОМПЛЕКСНИ ИСТИЖАВАНИЈА
ОКРУЖНОСТ
ОКРУЖНОСТ
ОКРУЖНОСТ
ОКРУЖНОСТ

MAP OF THE

TIBET

CHINA

CHINA

CHINA

CHINA

CHINA

ПРИЛОГ III

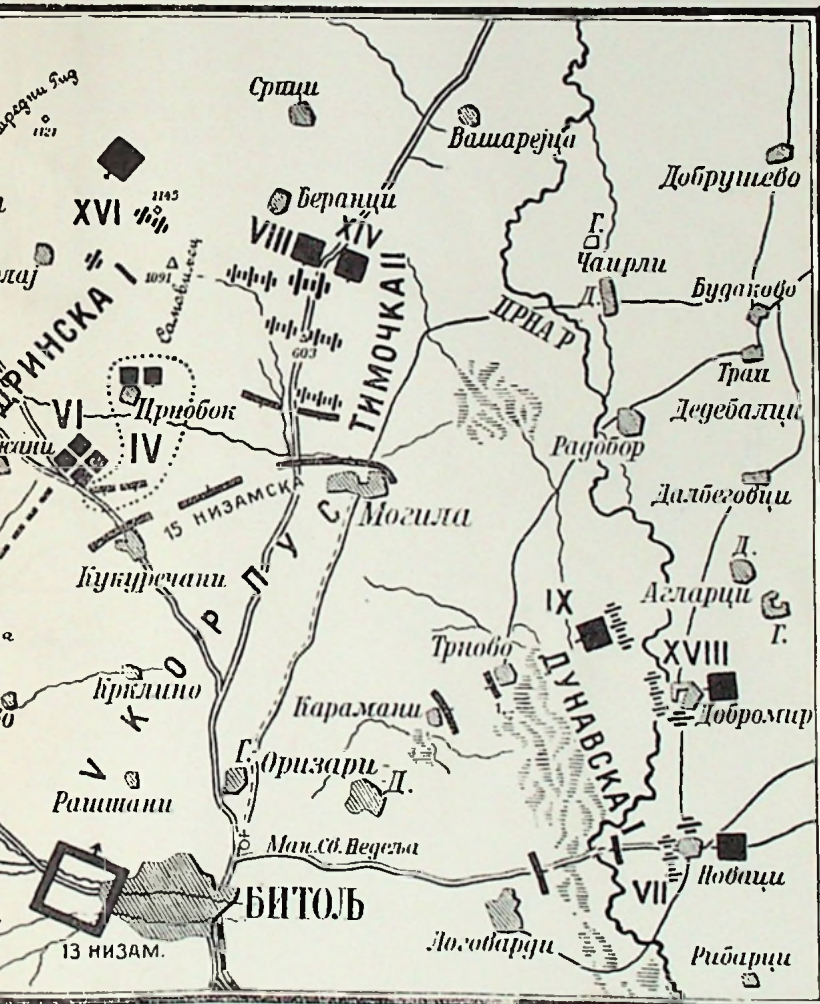
ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДУЕ ДИМАНОВИЋ“
БЕОГРАД

АНДРИЈА
КАТА

БИБЛИОТЕКА
БЕОГРАД

1954

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 94(497.11)
ЛАЗАРЕВИЋ М.
Наши ратови

ЛАЗАРЕВИЋ

000030757

COBISS 0